

Мингиткау Элбрус

- Ёзденланы Фатима. Назмусундан жылыу ургъан.
- Курданланы Магомед. Назмула.
- Акъайланы Тахир. «Жарыкъ толкъун» романдан.
- «Казан ушларына» – 100 жыл.
Кадрия Темирбулатованы эсгере.

1. 2022

НАРТ СЌЗПЕ

* * *

Къонагъынг бла даулашма,
Келечи бла къаугъа ачма.

* * *

Къонакъ – къойдан жууаш.

* * *

Къонакълагъа – аш керек,
Алгъаракъ – кёз-къаш керек.

* * *

Къонакъда айтырынгы унутма,
Къонакъдан къайтырынгы унутма.

* * *

Къара толу къой къорар болса,
Къотур улакъ башчы болур.

* * *

Къорккъакъ къоркъуууна тюбер.

* * *

Къорккъакъны – кёзю уллу,
Телини – сёзю уллу.

* * *

Къоркъа эсенг, – атма,
Атхан эсенг, – къоркъма.

* * *

Къоша тургъан къош салыр,
Ала тургъан бош къалыр.

* * *

Къошну ишин тауда тут,
Миннген атны бауда тут.

* * *

Къошуна къайгъыра билген
Къоншугъа, аргъыгъа да билир.

* * *

Къошха келди, бушман болуп,
Тоюп кетди душман болуп.

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 1 (221) январь – февраль 2022 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Бёзюланы Руслан
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2022

ШАУАЛАНЫ Хасан

АЧЫУ АЧЫТХАН ЖОЛУОЧУ

Къырымшаухалланы Хамзатха атайма.

Мен артха къарайма, жаралы къушха
Ушап термилген адамны кёреме,
Адам жоюлуудан, ана жияудан,
Къайгыдан толу таулары кёреме.

Къайсын

I

Ол, тау черекни жагъасына тигелеп, ары-бери эригиусюз атлай, кёп мычыды алайда. Жангы заманны юсюнден сагъышы уа бир такъыйкъаны да кетмейди башындан. Халкъны элгендирген тюрлениуле аны кеслерине тартханлары уа бютюнда тынгысыз этедиле. Тау жамауатына аякъ бюкдюрген тюненеги жашауну уа ёлгеннге санап тохтагъанды. Не игиликни да жангы жашау берлигине гурушхалыгъы ийлеп тургъан эсе да, энди уа ол гурушхалыкъ жокъду аны жашауунда. Кеси акъылыны юсюнден киши бла кенгеширге уа ачыгъындан базынмайды. Къадарыма къулланайым дерге боллукъ эди, аны магъанасын ангыласа.

Ачыулу сагъышлары ары-бери чайкъай, бирде азап сынай, бирде ахшы умутларына ийнана, Науруз суу жагъадан чыкъды. Аны кёзю жетген жерде келген адамны эслеп, бир кесек сюелди орамда. Келгенни ким болгъанын таныгъандан сора уа, сакълады аны. Ол жууукъдан-жууукъ келгени сайын, шуёхуну не заманда да айча, кюнча жарыкъ къарамында къайгъылы, сууукъ халны кёрюп, тынгысыз болду Науруз. Ол кимге да игилик излеген, кимге да огъурлулукъну излеген уллу къара кёзлери мутхуз болгъанларына эс бурду Науруз. Аланы къайгъы сёзден кёлю бла жияп чыкъгъан тиширыуну кёзлерине да ушатды. Кёпчюп эдиле кёз тюплери.

– Алан, Науруз, эбизеге аугъан хапарынг бар эди да, нек къайтдынг былай терк? – деди антлы шуёху Чонай, аны суу жагъадан сакълап тургъанча, эсде болмай тюбеп къалгъанына къууанып.

– Да не айтайым, шуёхум? Орам хапарлагъа ийнана турма. Мен, атамы от жагъасын къоюп, къайры да нек барып айланыргъа керекме?

– Тейри, Науруз, жан татлыды. Ахшы умутларыбызгъа ёксюзлюк сынатмайыкъ. Бу къара тонла бизге игилик этерик сунмайма. Сайлау жокъду. Былайдан мычымай къурургъа керекбиз,

артха сау къайтыр ючюннге. Мен эшитген сёзле, байны-бийни да къууандырлыкъ тюйюлдюле. Жаныбыз сауда кече бла кетейик былайдан.

– Чонай, ашыгъышлы сёз да айтма, ашыгъышлы атлам да этме. Бизни кибиклени чалпытса, ким бла жашарыкъды жангы власть? Къулланы-къарауашланы ырысхылары бламы?! Не уа аланы акъыллары бламы?

– Анга сени, мени байлыгъыбыз керек тюйюлдю. Байлыгъынгы уа санга соруп аллыкъ тюйюлдю. Кече бла тай элден. Эбизеде хапарынгы эшитгенимде, къууаннган этгенме...

– Чонай, оноунг ашыгъышлыды. Юйюрюнге, кеси жанынга къыйынлыкъ излейсе. Сагъыш эт. Кюйген жюрек Минги тауну бузун эритир заман жетип турады бизге...

– Бу дуния къатышылыкъда тюз жол сайлагъан тынч тюйюлдю.

Кёп заман озмай, Чонайны, дагъыда эки къолайлы адамны тутуп кетген хапарларын эшитди Науруз.

II

Науруз, хар атламы заман кюйдюрген жер нёгерлик этерин излегенча, къыйналып атлайды. Санлары талчыкъгъанлары сайын а, алгъа угъай, артха терен сагъышлы къарайды. Такъыр жюреги хапарсызды – узун жолну къысхартыр мадары жокъду. Бююннгю жашауу толусунлай тузакъгъа тюшюп эсе да, алгъа барыргъа керекди, сюркелип угъай, талчыкъгъан санларына улоу кючюн бере. Жаулары кёпдюле, барысы да – аны жамычы тюбюнде ёсгенле. Дуниягъа жаратылгъан кюнлеринден бери да ол жылыуну ата юйлерине санап тургъан «адамла» – бююн, атланнган жолу къайры элтиригин ангыламай, жай чилледе кюн жарыгъына термиле баргъан жолоучуну жангызлай атылып къалырын жалчытхан мынафыкъла.

Жолоучу, Бий улу Науруз, озгъан жылланы шагъаты кеси болгъанын ангылай эсе да, бююннгю къатыш дуниягъа багъа бичалмайды. Адам улуну насыбын сыйыргъан азашны эсгергени сайын а, атлашын тюрлендиреди – терк угъай, акъыртын атлайды. Сагъышларыны ауурлукъларыдыла аны жюрюшюн тюрлендирген. Къыйынлыкъ хорлагъанын ол кеси да, анга жан аурутханла да ангылайдыла.

Ачыу кюйдюргенле андан сора да бардыла Къарачайда, Малкъарда. Алай тюзлюкню къара жинни жомагъына санап нек тохтадыла тюнене Наурузну халал къыйынындан тоя жашагъанла?! Бююн анга къама, ушкок алып сюелирге нек къалдыла? Сора, ол артыкълыкъны кёре тургъанлай, къалай соргъун Наурузну кюе-бише нек жашагъанын? Кезиуонде ол къыралгъа, тау жамуатына игилик этиуден къалмагъанды. Патчахны аскеринде штабс-капитан деген даражагъа жетишген, биринчи дуния урушда, Япон къыралны аскери бла сермешгенинде да, аты айтылгъан

Науруз кыралны жангы толкунуну душманына нек саналып тохтады? Бу иш кишини акылында жокъ эди. Дуниягъа аллай кыатышлыкны жаратхандан не игилик излейсе?

III

Жаз башыны келгени тереклени чагъыуларында даулашсызды. Алагъа кыарап, кюнню жылыуун сезебиз, табиьгъатны ариулугъун биринчи кере кергенча кыуанабыз. Кыатыбызда бир кыйынлыкъ да жокъ. Мамыр жыр эшитилген сунабыз хар арбазда, хар юйде. Жюреклерибиз насып сынай, ашырабыз хар кюнню. Эсериулирибизде алгыннгы заманлагъа кыайтабыз бусагъатда. Сабийле уа тау таба барадыла жанкыоз жыяргъа аппалары бла бирге. Кёллери – жарыкъ, жолларында амалсызлыкъ а – кенгде.

Жаланда Бий улу Наурузду ол зауукълукъну сынамагъан. Кыулла-кыарауашла кыыстадыла аны туугъан жеринден – бир динге бой салмагъан, кече-кюнде да аманлыкны, мурдарлыкны жолун сайламагъа ариу керюнебиз деп, ата-анагъа, жууукъгъа-тенгнге кыол кетюрюрген мынафыкыла. Наурузну белгисиз жолгъа атландыргъанла да аладыла. Наурузда айны, кюнню жарыгын керюрге термилиуноу чеги жокъ. Жылыу, жарыкылыкъ да ким берир энди анга? Белгисизди ол.

Кыарачайдан Басхан аузуна келип, ауушха жетип тохтагъанды Науруз. Тау артында киеу кыарындашы жашайды. Анда ол сакълар муну жанын. Тау артына ёталгъан болмаз бу адепсизлик. Ол ангылайды заманла умутсуз жолланы кёплеге сынатханларын. Кыарачайдан кыысталгъан Малкыаргъа, Малкыардан кыысталгъан Кыарачайгъа жол тартханларын да билмеген киши туююлдоу Науруз. Эртте Малкыарда эшитген бир жырны бир кыауум тизгинин да эсгерди жолоучу.

*Мындан кыалай чыгъайыкы,
Тёгерек чынгыл тар болса?
Бизге бу кюн келмез эди,
Кыарт атабыз Акыбай сау болса.
Келигиз, Нарт жолгъа кыарайыкы,
Уллу Кыарачайда кыарнашларыбыз
Жашайдыла, – ары барайыкы...*

«Жашырын жауланы дунягъа кесиби жаратханбыз, – деди Науруз, терен сагъышлы оюмун тышына чыгъарыргъа базынмагъанлыкъ эте. – Адамлыкъ, жюрек тазалыкъ не заманда да изленгендиле. Ол экисидиле адамны насыплы этерик...»

* * *

Науруз, Кыарачайдан чыгып, жашыртын жолла бла Малкыаргъа жетип, төгерекге-башха базынулу кыарагъанында да, тынгысызлыкыны чеги жокъду. Бийликни кыолгъа алгъан кыа-

ра къузгъунла мында да игилеге къарыу бермегенлерин биледи. Жокъду мында да тынчлыкъ, хар тау ауузда да тау жыргъа, ахшы адет-тёреге да жокъ азатлыкъ. Ол затла эскиге, керексизге саналдыла. Аппаланы, ынналаны намазлыкълары – аякъ тюпде ахыр кюнлеринде. Ол «жигитликни» этген къара къузгъунла уа жары тонларын, эски бёрклерин атдыла, къара тонла кийдиле, кълукъ къллу болдула, юлери кълуанчдан толдула.

Насыпха, ала билмейдиле Жылы-Суула ауушундан Басхан тарына жаяулай ётген Наурузну ким болгъанын. Мында антлы тенги Бакъсанукъ, тауда жолоучугъа ат керекли болмагъанын да биле тургъанлай, аны жаяу жибермегенин киши билмеди. Алай азмдыла бу жерде тау тёпелени санай айланганла? Узакъдан-жууукъдан келгенле да кеслерини жигитликлерин таныта айланадыла.

Алагъа ким кълаячы дейди, кими турист, кими уа альпинист дейди. Ол атха тийишли болургъа суйгенле кёпдюле Басхан ауузунда. Бакъсанукъ да Минги таугъа ненча кере ёрлегенин санап, кълуандырычуду сабийлерин. Алай бир жол, таудан тигелей келген сагъатында, туманда ажашып, бугъейли кългъа ташайыргъа аздан кълалгъанын сагъынса уа, кенг мангылайыны терлегенин сыйпап жетишалмаучуду. Ол кълыйынлыкълны тюрюнде кёрюрге да суймеучюду.

Бакъсанукъ къларачайлы шуёхуна нёгерлик этмегенине кюйдю, бишиди. Жюрегини теренинден ахтынды. Тынгылап тургъандан магъана чыкъмазлыкълын ангылады, баям. Жарсыуун таукеллиги хорлады. Олтургъан жеринден секирип туруп, таугъа тебиресе кийиучю кийимлерин кийип, сау таба гыржынны бла бишлакълны хуржуннга салып, Терк суудан къланган гыбыт бла да айран алып, кълатынына да: «Бу юч-тёрт кюнде артха кълайтмасам, кълайгълы этмегиз», – деп, юйден чыгълып кетди.

Ол чакъда Науруз а, аууш этегине жетип, атдан тюрюп, тёрт бюкленген кълара жамычысын къланжыгъласындан тешип, жерге салып, аны юсюне олтуруп, сагълышы къларамын Басхан таулагъа тиреди. Жарсыулу сагълышлары мычымай кългъла алдыла Наурузну: жангызлыкъл, Ата журтсуз жашау. Насыпны уа сагълынган окълуна этме. Аны соруусуз сыйыргъландыла жаулары – кълара сахтиян тонлула, жютюжух бёркюле. Аланы керохлары, ушкоклары да биргелеринеди.

Энди Науруз озгълан насыпны излемейди. Аны кълайтмазлыкълын ангылайды. Насыпны ёлгеннге санап кълыйгъланды. Бусагълатда ол Аллахдан ауушдан ауаргъла кюч бер деп тилейди, тобукъланып. Ол ёхтем адам ол сёзлени айтхан сагълатында кеси кесин танымады: жерге бауурланып, сыйдам жюлюннген башын гелеу кырдыкга тиреди. Кюню – къларангы кече, кечеси – жулдузсуз, айсыз. Кимдеди терслик? Аны сюзер, тюзлюкню тохташдырыр мадар жокъду. Кенгешир адамы да. Нёгерлери – таула, суула – Наурузну тилегине жууап кълайтармайдыла. Ёмюрлерине жа-

ланда жолоучулукъну сайлагъан сууланы ёхтемликлерине къаяла окъуна сукъланган сунду Науруз. «Къанамат» деген къарачай жырны эсгергени да бошдан туююл эди аны:

*Жарыкъ жулдуз таугъа айланып батады,
Учкуланда бир тулпар ёлюк жатады.
Чыкъгъан эдинг Сынты къабакъдан абирек.
Кеченг бёрю болуп, кюнюнг ит болуп,
Кийимлеринг сирке болуп, бит болуп,
Жети жылны Амгъата боюнун сакъладынг,
Кийикле ёлтюрюп, этле къакъладынг.
– Къасбот, къарнашым, ёлюр тюшюбюзню кёргенме,
Кесим жангыз къымыжа болуп кёргенме.
– Къоркъма, Къанамат, адам кёрмез тюш жокъду...*

Ахырында Науруз, биягъындача, терен ахтынды да, бир жыр макъамны шош мурулдады. Къайсы халкъда да жыр адамны нёгери бола келгенин поэт юлгюге бош келтирмегенин да эсгерди ёхтемлигин бу къыйынлыкъда да тас этмеген Науруз. Ата журту эслиледен къурулай къалгъанын да кюе-бише эсгерди. Жууукъларыны, тенглерины насыплары тау артына аны биргесине ауарыкъларына ишексиз болду да, жангыдан къайгъыла азыгъы болду, къайдагъысын унутду. Тауланы бийикликлерин, ариулукъларын ёнчелеген къарамы да ёчюлдю. Аз эс жыйса, айтырыгъы бирди – «Къайтмаз жолгъа атланганма мен».

Анда, киши жеринде, Наурузну ёз халкъы байракъ этиучю сёзюне бир жан да багъа бичмез, была Наурузну жашлары, къызларыдыла деп Эбизеде киши эркетмез. Бий улуна ол сынатхан ауруу ёмюрде андан кетмез. Ол аурууну ауурлугъун сынатхан жашау эди, намысны, сыйны, миллет адет-тёрени дуниягъа жаратханланы бир заманда да къайтмаз этген. Ала ючюн кюрешмеклик да дунияны талай келген, тауланы да тепдирген ырхыны аллына сенек бла сюелгенден башха туююл.

Жашауну жангы толкъунларын махтагъанла ийнаныулу сёлери бла кёплени, Наурузчаланы окъуна, кеси ызларындан тизгендиле. Энди кечегиде да кюн тиерикди, жарлы дарий киерикди, жер, мал къоллу боллукъду. Атха минген да – ол, миллетге жашау къала ишлерик да – ол. Малын-мюлкюн жангы жашаудан аямагъан бай-бий да жораланырыкъдыла ол жашаудан.

Сора Бий улулары нек сайламазгъа керекдиле хыйласыз жашауну? «Угъай, сагъыш этигиз, жашауну тюзюн, терсин тинтейик, оноулашайыкъ. Байле-бийла дунияны душманына саналып тохтагъанларын унутмайыкъ», – дегенле кёпдюле, хатасыз жоюлгъанланы атларын айтып. «Ачыу кюйдюрген жашауубуз бизге насып бермезлигин унутмайыкъ» дегенлени уа башха дуниягъа ашырылгъанларын унутмайыкъ», – деп сюелгенле кечеден тангнга жокъ болуп баргъанлары да сагъыш этдирген эсли-

ле уа жилиау сынатырыкъ жолну сайламазын тилейдиле жамауатдан. Бизни ёсдюрген тауларыбыз къайгъысыз жашауубузну ёмюрлюк жыры болгъанларын да осуят халда айтадыла халкъгъа. Алада, тауларыбызда, ёмюрлюк ауаз, акъыл оюмну жютюлюгю да барды. Ала ёсдюрген къолайлы адамлагъа адамсызлыкъ, кюй-сюзлюк сынаргъа нек тюшдю бюгюн?! Къалай сурдула, къалай кюйсюздюле жашауну жангы толкъунлары! Туугъан жерлери харамлыкъ этди бийлерибизге, байларыбызгъа. Аланы саулары халкъ таныгъан баштакъланы оноуларына тюшюп къалдыла. Алай къыйынлыкъда да къурчдан къаты болгъанларын кергюзтгенле бардыла.

Науруз ауушдан ауаргъа нёгер сакълайды. Кимни? Белгисизди. Билмейди кимни сакълагъанын. Нёгер а керекди. Бирде зорлукъ кюйдюрген адамны ауазын эшитди Науруз. Эр кишини жилигъан тауушун. «Угъай ол жилигъан этмейди, жырлагъан этеди, – деди Науруз. – къалай сейирлик макъамы барды! Иги тынгылачыгъыз! «Ачей улу Ачемезни жырын» айтады:

*Биз узакъдан келген жолоучулабыз,
Бир къонакъ къангадан хазна тоймайбыз,
Аны ючюн жау жерибизде сауут-саба къоймайбыз...*

«Уллу Хожну» макъамына да ушайды жырлагъанны ауазы...»
Жыр да, жырчы да жокъ эдиле алайда. Бек ачыуланды Науруз кёлсюзлюгюне. Душманны огъундан къоркъуп айланнганына да бюсюремеди ол. Кёлю бла тырман этди кесине. Жилигъан сагъатлары эсине тюшгенде уа – бютюнда. Не этерик эди Науруз жилимай, тюненеги жалчысы тамата къарындашы Амырханны орус ушкок бла атып ёлтюрген сагъатында аны кёз юсюнде? Терлиги уа – Амырхан бий тукъумну адамы. Къуллаарына-къарауашларына Амырханча иги болгъан жокъ эди Тебердиде. Науруз къулну къолундан ёлгенден эсе, жоюлууну сайлагъанды. Ёлюгю къалсын тау ауузлада – Кавказда болсун къабыр оруну. Сибирлик азыгъы болгъандан эсе, ол онглуду. Науруз сур сагъышларындан къутулууну мадарын изледи. Къара къалпагъын тешип, къолуна алды. Къарындашы жоюлгъан кюнледе кийгенди къара къалпакъны. Андан бери тешмейди аны. Ол, къалпагъын тешгенден сора, башын эки къолу бла кезиу-кезиу ийледи. Ол сыйдам жюлюнюпдю. Туугъанлы да аны чачын ёсдюрюп киши кермегенди. Бусагъатда аны чачыны ал жаны, кенг мангылайындан башлап, тёпесине дери тюшгенди. Бек сыйдам болгъанды, чибин аягъы окъуна тутарыкъ тюйюлдю. Жаппа-жангы кёксюл чепкенини женги бла кёзлерин сыйпагъан сагъатында тегерекни-башны, биринчиден, тауланы алгъындан эсе, жарыкъ кергенин сизди. Къулакълары да алгъындан эсе, иги эшитдиле. Онг къулагъыны узун акъ боюнуна жууукъ жаны эки бюкленипди. Анасындан ол халда туугъанды. Науруз аны бёркю, къалпагъы бла букъдуруп

кюрешмеди. Аны узун чыммакъ-акъ боюнуна сукъланып къараганла къулагъына эс бурмагъандыла.

Тау ауузну жамауаты оноун излеген Наурузну кёзлери алгъынча уллула туююдюле, таукелликлери таула бла эришген кёзле мудахдыла, жияулукъ жашау жаланда кесине келгенча, алгъынча тутмайдыла санлары да.

Бек ёсюмлюдю Науруз. Бёкем санлы, залим къоллары бла эмиликни къуйругъундан сермесе, жеринден тепдирмеген адам. Кесин кётюрмегенди бир заманда да, сюрюучюлери бла къол таш атып эриширге да бек суйгенди. Даулашыр эди ала бла эришиуде, ким хорлагъанын сылтаусуз этер ючюн. Сакъалы жютюрекди аны, къашлары – къалын, кирпичлери – узун.

Къатыны – эрини аман кёзден къалырын Аллахдан тилей жашагъан огъурлу тиширыу, намазын, оразасын кем этмеген дин ахлусу. Науруз къатыныны ол ишине сукъланады, кеси уа бир заманда кёл салмагъанды ол этген ишлеге. Бюгюн, белгисиз жолоучулукъну сынагъанлы, сокъуранады динни юсюнде уллу кёллю болгъанына. Сабийлерин, къатынын да туугъан журтунда къоюп, башын алып кетгенине да сокъуранады. Этэр мадары уа жокъ. Халкъы бла бирге къойгъанды юйюрюн. Аллахдан кесине, халкъына да игиликле тилеген сагъатында бютюн бек сукъланады къатыныны диннге кёлю бла берилгенине.

Гошаяхны жууукъларындан адам къалмагъанды Малкъарда. Башларын алып къачханла кими Дагъыстанда, кими Бакуда баш кечиндире кечелерин ашырадыла. Кишиге кёрюнюрге базынмагъан жашыртын жашау. Амырхан да кетип эди элден узакъгъа – Махачкъалагъа. Ажалы къутуртду аны, ол Тебердиге ёге анасын жокълай келген эди. Къарабашланы Хайыркъыз, ол гым-гым къарт, Наурузлары бла кетерге суймегенди элинден. Ёлсе, мында асырасынла – дуниясын замансыз алышхан эрини къатында. Амырхан аны жокъламаса, жашаууну къалгъан заманын аман бла ашырлыкъ эди. Ол Науруздан бир кесек башхаракъ эди – динни юсюнде кёлсюзлюк этмегенди. Хайыркъызны кече-кюн да унутмагъанды. Унутса, Уллу Аллах кечмезлигин ангылагъанды Амырхан.

Жангы жашаууну жаулары парий жыйын излегенча излегенле аз туюул эдиле Тебердиде, башха элдеде да. Аллаиланы ангылауларында – ата-ана, эгеч-къарындаш да ойнамасын жашаууну жангы толкъунлары бла. Амырханны атасы Темиркъанны жалчысы Шахым билгенди аны элде болгъанын. Хайыркъыз кече къарангысында шырт-шырт эте чыкъды арбазгъа. Жашыны атын айтып сёлешгенин эшитди аны къабыргъа къоншусу Боюнчакъ. Ол мычымай билдирди Шахымгъа. Аманлыкъгъа – аманлыкъ. Темиркъан къоншуда аны ючюн ёле тургъан Боюнчакъны алмай, Хайыркъызны нек келтирирге керек эди?!

Амырханны къолгъа этдиле. Кёп кюрешмей тапдыла аны «мурдарлыгъын» ачыкълагъан белгисиз шартланы. Элни бирин-

чи комиссары чыгыр Гаудурбийни Амырхан ёлтюргенди. Ёлни алына чыгырып, илишаннга салдыла аны. Шахым кыалай ыразы болуп толтурду ол ишни.

– Ой, гяуур, санга дамы аман болгъан эдим? – деди Амырхан ушкогун жерлей тургъан Шахымгъа. Ол ахыр сёзю эди Бий улуну. Бу кыйынлыкъны Хайыркыыз да кётюралмады...

IV

Бакъсанукъ Наурузгъа тюбеген сагъатында, экисини да кёллери толдула. Бакъсанукъ тенгини кыарамындан кыоркыгъан окъуна этди. Науруз андан айырылгъанлы бир уллу палахха тюбеген сунду. Кыансыз эди кыонакъ. Не мадар этсин мынга? Жукъ сорургъа базынмайды. Бакъсанукъ кесин терследи былайда – аны хатасындан тюбегенди кыарачайлы кыйынлыкъгъа. Была экиси да бири бири кёзлерине кыарагъанлай турдула, ауузларындан сёз чыгырмай.

Кыйын сагъышлары кыйынлыкъ берген Науруздан эсе, Бакъсанукъ тынгысызды. Тау ёшюнюнде бир жерден экинчи жерге секире жашагъан кийиклени ёзенден кыарап санаучу Бакъсанукъ, негерин алас-булас кёрген сагъатында бек тынгысыз болуп, ёрге туруп, нарат терекни бутакълары бла жубатды кесин, ариу ишленген кыара мыйыкълары да жукъа жаякълары бла тенг кыалтырадыла.

Бакъсанукъ кыатангы адамды: кыара шинли, кыаракёз, кыарамыйыкъ. Аны жюрюшюне уа кёпле сукъланадыла, хар атламы аскерде ишленген адамгъа ушатады аны. Жауурунлары кийимни иги да эркин излейдиле. Атасындан кыалгъан кюмюш кыамасын алжаусуз жюрютген бел бауу субайлыгъыны юлгюсюдю. Аны кыамасына бла бел баууна Науруз да эс бурду. Кыалай мардалыулуду шуёхуну хар неси: огъурлу сыфаты, адамгъа игилик излеген кыарамы, анга кыууанып кыарайдыла ай да, кюн да. Быллайланы абирек нек этди заман? Юйюрюнден, элинден нек айырды?

– Да, кыарындашым, тауларыбызгъа кыууанайыкъ, жерибизде базыныусуз атлай эсек да, ол берген жашаугъа кыууанайыкъ, адам сынарыгъын сынамай кетмегенин да ангылайыкъ, – деди Науруз, Бакъсанукъну келгенине кыууаннганын ёрге туруп, кыаты кыучакълап ангылата. – Кыйынлыкъымы сынтыл этдинг, жаным. Кыуру мени угъай, тауларыбызны да кыууандырдынг. Адамны кыадары оноу этеди жашаугъа мени тергеуюмде. Сен насыплы этдинг мени. Былайгъа келгенли да, ауазынгы эшитгенлей тургъанма. Халал тенгиди адамны кыйын кюнюнде эс тапдыргъан, уучугъа акъ кыууатлы таулары тырнакылай хорлатхан да. Анамы халал жери – Малкыарым! Жюрегими отун ёчюлтмеген тенглени манга чомарт берген Малкыарым! Бакъсанукъ, жокъду бизде башхалыкъ. Халаллыкъ, адамлыкъ – хар заманда биргебизге. Насыбыбыз азайгъан сунадыла ызыбыздан кыуууп айланнган-

ла. Аладыла насыпсызла, башхалагъа мурдарлыкъ этип, алай бла къууанчлы жашау къуаргъа кюрешгенле.

– Айтханларынга акъыл бёлдюм, Науруз, – деди Бакъсанукъ, чепкен этеклерин тубюне жыйып, гелеу кырдыкны юсюне чёге, – ала келмезлик насыпны излеген насыпсызладыла. Бусагъатда бизге тэзюмлюк керекди. Кесибизни алгъа урмайыкъ, женгиллик этмейик, хар атламыбыз оюмлулукъну излейди. Харкюнлюк къыйынлыкъны азыракъ этерге кюрешейик. Жангы жашауну адамы болгъаныма шагъатлыкъ этерик къагъытларым бардыла. Къарачайгъа, Дагъыстанга барама десем, мени киши тыярыкъ туююлдю. Юйюрюнгден хапар алырма, сен угъай демесенг, жашыртын бери жыяргъа окъуна кюреширме. Былайдан узакъ болмай бир шүэхуму къошу барды. Атны аманатын анда къояйыкъ да, жолгъа тебирейик, кёз байланнгынчы Эбизеге ауарыкъбыз. Анда Дадашкелианилери бизге къонакъбайлыкъ этерикдиле. Бир келинлери Орусбийланы къызларыды. Алада тохтарбыз, Аллах айтса. Андан ары жашау кёргюзтюр не этерге керек болгъаныбызны.

Мени да бардыла къанлары къартыкыгъа сыйынмагъан душманларым. Аллайланы бирлери илишаннга да алгъан эди бир жол. Насыпха, тиймеди манга аны жазгъан огъу. Дагъыда иги марап атды. Бу жол да къутулдум ажалдан. Не этейик, терс-тюз изленнген заман туююлдю. Тюзлюк суууй, терслик айный барды. Адам ёлтюрген тауукъ боюнун тартхандан къыйын туююлдю. Кюйсюзлюк, харамлыкъ ауур жюк туююлдюле ол жанына, бу жанына да. Хыйласыз сёз да жюрюмейди хазна.

Манга кёл ашагъанланы излегенлери: бийле, ёзденле ёмюрлеринде къара халкыгъа жукъусуз кечелени, жюрекни кюйдюрген халланы жоралагъандыла хаманда. Бюгюн да кеслерине таплыкъны жолун излейдиле бизни кибиклени, боюксап, тубюне жыяр акъылда. Ол оюмну кёзюме къарап айтыргъа киши да базынмайды. Ташатын жаулукъ этедиле.

Къарындашым, бусагъатдагъы жашау тюрлениуледе адам акъылына алыр затла бардыла – дуниягъа жаратылгъан хар адам да бир кибик эркин болсун, насып юлюшю, жашау къолайы да бир кибик. Тюзге санайма аны. Жашадыкъ, эсириклигибиз – тауладан бийик, ёхтемлигибиз, байлыгыбыз жерге сыйынмай. Бюгюн а жалынчакъбыз хар кимге, ох анасыны, тюненеги къулларыбызгъа да. Жан къоркъуу – кече-кюн да биргебизге. Мени жангы жашаугъа къуллукъ этгеним – жууукъ-тенгни палахдан сакълар акъылда. Бийикледе чулгъаннган булутланы окъуна жанлары ауруйду бизге. Алай сунама, хар атламыбызда ажал жокълагъанын унутуп бирде. Эрттенликде танг жарыгындан алгъаракъ болуп, жерге тобукъланып, тилейме Аллахдан жууукъну-тенгни палахдан сакъларын, эки динден бирин тутмагъанла жанлы болуп сюелмезин. Ачыудан къара кесеу болгъан тиширыуларыбыз тегерекге башларын кётюрюп къараргъа базынмайдыла. Къачып кеталмай

къалгъан юйюрлерибизни сабийлери арбаздан тышына чыкъмайдыла. Виледиле тенглеринден эшитирик сёзлерин: «Эркинлик жашау сизге ёлюм келтирди. Нек махтанмайсыз алгъынча?»

Ол соруугъа жууап жокъду. Жашауубузну бийлегенди къарангы кече. Къара халкъгъа уа жарыкъ кюн тийгенди. Алада да кёпдюле ажымлы жоюлгъанла – къуллукъ, жалгъан даража излеп, бир бирлерин жойгъанла, къатынларын тул, сабийлерин ёксюз этгенле. Тау ауузлада элия уруп жоюлгъанладан къайда кёпдюле жалгъан дау азыгъы болгъанла... Науруз, эрикдирдимми сени хапарым бла?

– Угъай-угъай, Къарачайда да кёпдюле ажымлы ишле, – деди Науруз. – Бакъсанукъ, сакъ бол кесинге, бу жашауну не бек жакъласанг да, анга кокаланганлада бизни кибиклени дуниядан жокъ этиуню жолун излемеген жокъду. Элияны отундан ёлген кёп да намыслыды, тюненеги къулубузну къолундан жоюлгъандан эсе. Мен ангылагъан, жангы жашаугъа къама билеп, биз табарыкъ жокъду. Онг болгъан къадар, анга тюз къуллукъ этгенни хатасы болмаз. Алай ушкок быргъысы бизни илишаннга алгъанлай тургъанын унутмайкъ...

V

Жашла – Науруз бла Бакъсанукъ – ауушну къыстынлыгъындан къутулуп, Эбизе элни ышыгъына тийишдиле. Былайдагъы жашау хал къууандырмады аланы: къара-къолан тонгузла, ханс Басхан тар арбазла, жербаш юйле – кёбюрёк къамишбаш юйледен эсе. Бетлери жалындан къаралгъаннга ушагъан жашчыкъла, къызчыкъла – тонгузланы сюрюучюлери. Бу жерде жангы жашауну ызы эсленмейди. Тейри, элге оноу этген адам болгъан болмаз бир заманда да. Бу хал Наурузну бек сагъышлы этди. Зулмуладан къачып, къара палахны орта чыгъырына тюшюп къалгъан сунду кесин. «Не кёлсюзлюкдю бу, таланган?» Карачайлы кесин къолгъа алды.

– Къарындашым, алыкъа иги кесек жол жүрюрюкбюз, – деди Бакъсанукъ – нёгерини тынгысызлыгъын сормай ангылагъан басханчы. – Бу элни совет власть жокъламагъаны туурады.

– Бакъсанукъ, Дадашкелианилери бийледиле, – деди Науруз. – Бизни тозуратхан жангы къырал аланы жокъламагъанмы сунаса?

– Орусбийладан, Малкъарукъладан да бардыла мында адамла. Къайгъы этме. Эбизеле бийлерине чамланмайдыла. Аланы намысларын сакълагъан этедиле.

Биз чыкгъан эдик тар Басхандан, жер къарай,

Жюрюген эдик, жалгъан дунияда кюн санай.

Чыгъа келдик, тар Басхандан юзюлюп,

Кирген эдик Шам Тебердиге, тизилип.

Биз умут этдик Уллу Тебердиде жашаргъа,

Бизге буюрулмады Мухуну будайындан ашаргъа...

Бакъсанукъ ол тизгинлени айтхан сагъатында, Науруз, бара тургъан жолларындан бир жанына тепчип, бир жугъурбет ташха олтурду да, уллу кёзлери чыракълача жанып къарады Бакъсанукъгъа. Ол кесин Тебердиге тюшюп къалгъан сунду.

– Кёп зат тюшюрдюнг эсиме, малкъарлы, – деди ол Бакъсанукъгъа. – Совет власть къурады бизге тузакъ.

– Тейри, сынатханым тамамды деб а къоярыкъ туююлдю. Ол мен таныгъан башкесле сауутларына тынчлыкъ берлик туююлдюле, миллетни ахшыларын къырып бошагъынчы. Ала ёлтюргенлени адамлары бушууларында жиляргъа да къоркъадыла. Ол борчну тёпелеринде желле сарнагъан таулагъа ышанып тохтагъандыла. Не ауур къыйынлыкъ да бой салдырмаз бизге деп, таула ёхтем сюледиле... Тенгин, миллетин сатхан адам насыпсызды. Аны жашау жолу къысхады, кесине сайлагъан ахшы муратын бек терк ашар тот.

Науруз ол сёзледен сора иги кесек заманны тынгылап турду. Тынгысызды. Тёгерегине терк-терк къарайды. Бир жан кёрюнемейди. Былай бир элден озуп, экинчисине жууукълашхандыла. Науруз кеси кесине бир затла шыбырдайды. Аны ол хали Бакъсанукъну да апчытханды. Бирде, жюрюшюн тохтатып, ишекли къарамын Науруз таба бурады.

– Бакъсанукъ, бу келгенле кимледиле? – деп сорду Науруз.

– Жокъду киши да, шашханмы этгенсе?

– Бизни къуууп келгенле бардыла. Санларым сууукъдан къурушуп къаладыла. Эт бир мадар.

Бакъсанукъ амалсыз болду. Юйюрюнден аман хапар келлик сунду. Тохтап, ызына къарайды. Эсине бир зат да тюшюралмайды. Аны элде болмагъанын билгендиле къара тонлула, – жангы юйюне келип тирелдиле жашауну ёкюллери.

– Къайдады бу чюйжух?

– Анга ышаныу азды.

– Табыгъыз, къайда эсе да.

– Жерни тюбюнде эсе да, бери чыгъарыгъыз.

– Къатынына соругъуз...

Къатын тюзюн айтды. Къарачайдан келген тенгин тау артына ашыра кетгенди. Аны ауушдан аудуруп, къайтырыкъды.

* * *

Эбизеге хапар берирге онг бар эди. «Былай адамланы тутуп, артха ашырыгъыз...»

Окъ учхан теркликде жетдиле ол сёзле керекли жерлерине. Ма ол сёзлени ауазлары эшитиле эдиле Наурузгъа. Ахырында была сауут-сабалары жерленген атлыланы къолларына тюшдюле. Эмилик атларыны ёшюнлери бла уруп, мындан ары чартлата, сюрдюле ауушха дери. Ауушну Басхан жанында да аллай атлыла сакълай эдиле сауут-сабалары бла.

* * *

Зулму заманны эшиклери элия таууш этип ачыладыла. Ала алыкъа тюзлюкню, халкъгъа, къыралгъа игиликни излегенлени жокълайдыла. Сарыуек сыфатлы мурдарла уа, кеслерини тамблаларыны сагъышын этмей, излейдиле тутмакълыкъ сынатырыкъ адамларын. Ары тюшгенле энди дуня жарыгъын кёрлюклери белгисизди. Анга бала жюреги жилийды, кёз жаш чыгъарыргъа базынмай. Башындан келген буйрукъду ол, не къадар кёп адам тутса, ол къадар элпек табар саугъасын. Атасы, къарындашы тутулгъан къыз, аланы палахдан къутхарыр муратда келип, мурдорну аллында тобукъланса, ол а – анга бютюнда уллу саугъа. Тутмакъ азабы терилерин сойгъан жигитлени уа ашырадыла къайтмаз жолгъа. Аллаила акълансала уа, мурдарлагъа жашау къайда? Жанлары саулай ёлгенле, жаханимни ары баргъынчы сынагъанла...

– Совет власть хар кимге да бирча баш эркинлик берген, окъуугъа, жарыкъ жашаугъа жарыкъ жол ачханын ангыламагъан жекбашла, эрте-кеч болса да, башларын бешиш басып атланырла азап сынатырыкъ жолларына. Ол заманда ангыларла жашауну жангы толкъунларына хайыр угъай, душманлыкъ этгенлерин! – Алай айтып кычырды Бакъсанукъ сюдде, бети тюрленип. Ол, тутмакълыкъ сынагъанлы, жонулгъан этгенча, азгъанды. Алайсыз да къатангы адам киши танымазлыкъ болгъанды.

Аны ёлтюрюрге чыгъаргъан кюнлеринде уа, асмакъны къатында сюелип, бугъоуда тургъан къолларын кымылдатыргъа онгу болмагъанына чамланып, тилин чайнай, кычырды:

– Ата журтубуз бизни кибиклени жокъларыкъды! Итле, сизге уа – Совет властыны намысы бла ойнагъан мурдарлагъа – халкъгъа сынатханыгъызны ол кесигизге сынатыр. Кесигиз жойгъанлагъа сукъланыр заман келир! Сизге сау дуня налат берир!

* * *

Игиликни кеслерине жашау байракъ этгенлени адамлары, туугъан жерлеринде мудах от жагъаларында кёп туургъа онглары болмай, башхаланы болушлукълары бла кыйынлыкъ оту ташларын эритген, адам къанына боялгъан жолла бла кими ары, кими уа андан да ары кетгендиле. Жюреклери жер базмазлыкъ кыйынлыкъны кётюре, Наурузну эки жашы, эки кызы, къатыны Гошаях да Дагъыстаннга жетип тохташхандыла.

Бакъсанукъну соруусуз-оруусуз Нальчикге элтип, илишаннга салдыла. Юйюрюн Эбизеде жууукълары келип, ары алып кетгендиле.

VI

Адамлары ажымлы жоюлгъан юйлени кёрюп, ачыйдыла игилени кёзлери. Терслик жашланы жутду. Киндик къанлары тегюлген, ана сютюн ичирген, биринчи атламын да этдирген, анам деген

сёзю айтыргъа юйретген жерлери харам болду алагъа. Тобагъа уа къайтырламы башкесе, къанжухла, къара кюнлени туудургъанла? Къыйынлыкъ жырланы уа малтаялмазла жерге! Аны къолгъа алгъанла кеслери кирирле кёрге.

Ёлюм тобукъландырмады Наурузча, Бакъсанукъча жигитлени. Абайладан, Шаханладан, Малкъарукъладан, Орусбийладан, Къырымшаухалладан кёп жашланы сокъурандыралмадыла сайлагъан ниетлеринден. Аны кертилиги даулашсызды. Жойгъан а этдиле харамла. Узакъды игилени жоллары, ала ызларындан келгенлеге сайлагъандыла ол жолланы. Аланы кёбюсюню ёлюму уа – киши жеринде. Алай атлары ёмюрлюкдю. Адамлыкълары жашларында, къызларында, жырлада, аллайлагъа аталгъан китаплада къалгъанды.

Бизни душманны алдау сёзлерине ийнандырмагъан тауларыбыздыла. Кишиликини сакълагъан да.

*Къочхар улу Къанаматны ёлтюрдю,
Патчахдан чын, саугъа, ашау алды,
Мурдарлыгъы ючюн майдал такъды...*

Аллай мурдарланы атлары кеслери бла бирге ёчюлюрле. Къанамат кибикле уа – миллетни ёхтемлик жырлары.

* * *

– Ёз жерибизни бояйды халал къаныбыз, – деди Бий улу Наурузну къарындашы Ёлмырза. – Ахыр кюнлюбюз – мурдарла къууанчы. Сабийлерине кюе кетген атам... тюзлюкню излеп, илишаннга салыннган жарлыла. Кюйсюзлюкге къуланнганла – тюненеги къулла, къарауашла. «Биз сынагъанны киши сынама сын», – дерле ала да. Келир аллай кюн. Бюгюн, эки селешселе: «Безиреме бизни бла, сени жолунг тюрге боллугъун унутма. Кёп жаншасанг, тутулур тилинг, киши билмез барынгы-жогъунгу», – дейдиле.

Кёбюбюз сынайды жашау тарлыгъын. Кетгенлеге энди дуня жарыгъы, жыр макъам, къобуз таууш да жокъ, юйлери – тыпырсыз. Оуду-шауду алыкъа киши ангыламагъан жашау болум. Кимди ажымлы ёллюк, кимди сау къаллыкъ? – Ёлмырза, тохтай да, бир кесек тынгылап, иги да жүрексинип, дагъыда бардырады сёзю:

– Туугъанлы да душман душманлыгъын эте келгенди халал жерибизге, харам дуняны тийишли кёре, аякълары басхан жерибиз ичине оюла. Кёзлери къызыл къандан тола, жамауатым деген адамларыбызны жокъ этдиле, ахырында болумну жолун изледик. Орусбийланы Мырзакъул, Шакъманланы Магомет, Жанхотланы Арслан кибик, дагъыда алагъа ушагъан акъыллы адамларыбызны хайырларындан ол муратха ызланнган жол жерин тапды. Жашадыкъ, кишиден къоркъмай, орусну таянчагъы бола.

Орусну бу жол этгени уа неге ушайды?! Башыбызда къара къузгъунла кычыртды, бахчаларыбызны ёмюрде чакъмазча, тарыхыбызны уа бёрю жокъламазча этди. Ойду межгитлерибизни, кюйдюрдю намазлыкъларыбызны, атыбызны, тукъумубузну унутдурду. Ышангысыз тилеклерибиз – ташада. Жокъду жол алгъа. Сагъышлы жашау.

– Элмырза, терсди оюмунг, – деди Къарабаш улу Ислам, бююнлю алайда айтылгъаннга сёз къошмай тынгылагъан адам. – Кёп артыкълыкъла сынагъанбыз жашауда.

Бир кесек заманны тынгылады Ислам. Ариу ишленген гымых сакъалын бла мыйыкъларын, артха сыйдам таралгъан, аз-маз чал къакъгъан чачын да сылайды бирде онг къолу бла, бирде сол къолу бла. Юсюнде – кёк ысхарладан чепкени, ёшюнюнде – тап ушагъан хазырлары, кюмюш тилли бел бауу, кюмюш къамасы. Узун бармакълы чыммакъ-акъ къоллары. Ала кёбюсюнде къама сабындан кетмейдиле. Аягъында – къара сахтияндан башлы чурукълары. Кёп илишанлары аны орус интеллигентге ушатадыла.

Ислам да орусча къан устады, окъуулу. Орус жолоучула, илмулу адамла, Ислам бла сёлешген заманларында, аны оюмуну теренлигине сейир этедиле.

– Мен ангылагъандан, жангы жашауну башыбызгъа ушатыргъа керекбиз. Алайсыз заманны къанлы жаулары бла уруш эталмакъ. Малкъар жанындан да хапарым барды. Анда жангы толкъунлагъа тюз боюнлу къуллукъ этгенле кёпдюле Орусбийлада. Малкъарукълада, Абайлада, Шакъманлада, Шаханлада да. Ала акъны къарадан айыра биледиле. Мени акъылыма сыйынсагъыз, жангыллыкъ туююлсюз.

– Тейри, Ислам, бу айтыуунгу уа жаратмадым, – деди Элмырза. – Сен айтханнга сыйынсакъ, бийлеге не кюн келлигин ангылаймыса? Бу жангы зат не зат эсе да аякъланнгынчы кыыркыыргъа керекбиз борбайларын.

– Элмырза, къоркъмай-буюкъмай сёлешгенинги иги этмейсе, – деди Ислам, – къайгъыны къайдан чыгъарыгъын ангылагъанны хатасы жокъду. Бийни, къулну да Аллах жаратханды. Сени, дагъыда кёплени къоркъутхан жашау толкъунланы Аллах жаратханды. Ол айтханлай болурбуз.

– Сен межгитлени оя эсенг, намазлыкъланы кюйдюре эсенг, Аллах сени жанлы болмазлыгъын къалай ангыламайса?

– Элмырза, сен айтханланы Уллу Аллах билмеген сунамыса?

– Ислам, башха затны сабыр этсек окъуна, жюрек кючюбюзден айырыла тургъаныбызны ангыламаймыса? Жанынга тиймесин, къайгъыны кёпден-кёбюн излейсе. Жамауат аллында намысынгы тюшюре тураса. Бизге къара тангла атдырыргъа кюрешесе.

Элмырза айтханындан таймады. Алайда аны жанлы болуп сюелликле кёп эдиле. Буюкъгъанлай къалдыла, ауузларындан сёз чыгъарыргъа къоркъуп. Эки-юч кюнден Элмырзаны ныгъышда киши кёрмедиле.

Ол кюнден сора, ыйыкъ да озгунчу, Элмырзаны юйюрюн да элден думп этдиле.

* * *

Саггышлыды жамауат. Алыкъа хар ким да ийнанырча хапар жокъду. «Къулланы ёрге кётюрюге кюрешгенинден окъуна билсенг а жангы жашауну келтирирге кюрешген ким болгъанын», – дегенлени сёзлери кёплени юркютеди. Кязим хажи жашын большевикле аскерине ашыргъанын эшитген къарачайлыланы жангы саггышла тынгысыз этедиле. Желсиз жел таууш шууулдайды аллайланы къулакъларында. Билмейдиле не этериклерин, уудан толупдула сёзлени кёбюсю.

*Халкъ насыбы къайдагъын билсемед,
Мен бутларымы ат этип жетерем.
Арабызда къан ырхыла барса да,
Жюрегими къайыкъ этип ётерем!*

– дегенди Кязим хажи.

Не тюрлю къыйынлыкъда да эслиле халкъ ючюн къайгъыргъандыла. Аны ючюн жана тургъан отха киргендиле. Излегеним болмады деп, тюнгюлюп тохтамагъандыла. Бусагъатдача, такъыр болмагъанды жамауатны жашауу.

Исламны: «Жолну ышангылысын сайлайыкъ. Тенгни-жуукъну жарты жолда къоймайыкъ. Аллах айтса, от жагъагъыз отсуз къалмаз. Битеу кыралда этилген жангылыкъны тийишли кёрейик», – деген сёзлери Малкъаргъа да жетдиле.

VII

Танг жарыгъы, ингир къарангысы да кеслерини оноуларында болгъанларына ийнанган къауум этер ишлерин алгъыннгы халда бардырадыла. Суймегенлерин кимин тюрге, кимин ол дунягъа ашырадыла. Этмегиз алай деген а жокъ. Башындан келген оноу къанатландырады терсликни жолун тутханланы. Бу къауумну барысы да къантулукъладыла десек, гюнях аллыкъбыз. Адилгерий уллу Азнор, бий Солтанбекни жашы, кёплеге эс тапдыргъан, кёплени ёлюмден, тутмакълыкъдан сакълагъан адамды, акъылына, билимине тийишли къуллукъда ишлеп. Бир кюн ол Къарачайдан Малкъарда жууукъларын жокълай келген Исламгъа тюбеп къалды. Эрттеден шуёхла бир бирни тансыкъладыла, хапар айтдыла.

Билемисе, Ислам, – деди Азнор, – бусагъатда жерден, терекледен да башха ийис келеди, ыстауатладан, сабанладан да. Басхан ауузуну нарат тереклеринден да. Мени тюз ангыла, алгъын биз ол затха магъана бермегенбиз, табийгъатны ариулугъундан юлюш алмагъанбыз, байлыгъыбызгъа, къара халкъны къулгъа-къарауашха тутханыбызгъа къууанып жашагъанбыз. Жангы

властьны ёхтемликлери – кёкге, жерге сыйынмагъан мурдарла. Ол атны алагъа халкъ атагъанды. Мурдарла бусагъатда иги да тынчайгъандыла, мен ангылагъандан. Бай-бий тукъумланы адамларын чёплеб а бошаялмагъандыла. Кертиди, туугъан жерлерин кёюп къачхан адамларыбыз къайдагъыларын билдирмейдиле. Мен бек тынгысызма алагъа. Тыялмадым, айтханыма сыйынамадыла – жан татлыды. Мындагъылары сабийлерин окъуугъа, маданиятха, адабиятха кёл салырча этгенбиз. Аны сабийи, муну сабийи деген сёз жюрюмейди школлада, башха окъуу юйледе да. Ол а насыпды.

Азнор Исламдан иги да таматады. Экиси да – бек тизгинли адамла. Алгъынча, ёребёркле, чойсакъалла туюлдюле. Кёз къаматхан бел баулары, хазырлары да жокъ. Кимини къалпагъы, кимини картузу – башында. Чачлары ариу ишленип. Совет властьны интеллигентлери. Устазла, жангы жашауну игилигин халкъгъа кёллери бла ангылатхан къуллукъчула.

– Холамдан Моллаланы Исхакъны къадары бир да тынчлыкъ бермейди манга, – деди Азнор. – Ол Стамбулда бек махтаулу медреседе биринчилени санында тынгылы билим алгъан адам эди. Малкъар жамауатында намысы жюрюгенди. Революциядан сора аны болушлугъун излегендиле большевикле. Исхакъны айтыуу бла эл мюлк техникум да ачылгъанды бизде.

Алай адам къанындан тоймагъан начасла муну ызындан тюшгендиле. Ол акъыллы адам, анга мында игилик этмезликлерин ангылап, юйюрюн да алып, Бакугъа кёчюп кетгенди жашыртын. Аны тамата жашын иги таный эдим, – деди Азнор. – Была Бакугъа 1919 жылда кетгенлеринден да хапарым барды.

– Эндиге дери да айта келгенме, бизни жаннетден юлюшлю жерибизге душман келе да зорлукъ эте, жамауатны апчыта тургъандыла, – деди Ислам. – Большевиклени аллайлагъа кёшаргъа жарамайды. Была бери халкъгъа игилик этерге келгендиле... Азнор, былайда мени тюзлюгюм даулашсызды. Адам жашауда не магъана тутханына тюз багъа биче эсе, аны айтханын тюзге санагъанны хатасы жокъду. Керти иш, керти болум мени хайырымдан келгенди деп сюелген адам бар эсе уа, ол къашыкъ бла къацдырып, чолпу бла къусдургъанын ангыламайды. Билимдилерибизни хайырындан тарыхдан, аз-кёп эсе да, хапарыбыз барды. Аскер башчы аскери этген хорламда кесини юлюшю онглу болгъанын айтып сюеле эсе, ол экинчи сермешде эл бедешлиги болуп къаллыкъды. Мен айтханлагъа къалай къарайса? Тутхучсуздула десенг, жамауат аллында бош жаншакъгъа саналып къаллыгъым сёзсюздю. Сен да кюлюрсе ол заманда манга. «Излегенин тапды», – дерле мени оюмуму алыкъа дурус кёрмеген къауумла.

– Ислам, керти хапаргъа алыкъа жол узакъды, – деди Азнор.

– Мен къатын аллыкъ жашны келечиси туюлме, къыздан белги излемейме, – деди Ислам. – Бюгюн аякъланмагъан жамау-

ат, тамблагъа къалса, къылыкъсыз абыныргъа боллукъду. Сора сау кёрейим...

– Ислам, алай болса уа, бюгюн тюз адамланы жойдуруп айланганла къоркъсунла. Санга уа тынгысызлыкъ неге керекди?

Ол сёзле Исламны бек элгендирдиле. Акъ къоллары, къалын эринлери, къалын къашлары да къалтырадыла. Азнорну кёзюне къараялмайды. Аны ол халин Азнор да эследи.

– Тейри, Азнор, къууандырлыкъ туюлсе сен да, – деди Ислам.

VIII

Адамла угъай, жашау саулай абыннганын толу ангылап тохтаганла от ичинден къалай чыгъаргъа кереклисини мадарын излейдиле, чексиз палахны туюбуне туюшгенлерин толу ангылап. Ала бир бирге кеси жанларын аманат этедиле. Туугъан от жагъаларында отлары ёчюле тургъанларын унутхан окъуна этгендиле. Суюмекликни къанатлары дамы кесилдиле? Бир бирге лакъырда этген окъуна жокъду. «Угъай», – дейдиле суюмеклик къоюнуна къысарыгъына ишексиз къызла, жашла.

– Мен атамы башынамы революцияны этип айланганма, алгъындан иги да, бай да жашарыкъ туююл эсем? – деди Токай. – Байлагъа-бийлеге не ючюн къан сийдиргенме?! Къазимни жашы Мухаммат бла бирге къан тёкген жашма мен. Къазим а: «Совет власть – алтын терек», – деп жазгъанды, аны ючюн ёлген жашны эсине туюшорсе, башы кёкге жете. Мухаммат ёлген кюн къатында болгъан жашма мен! Байла-бийле жерлерин-мюлклерин къоюп къачарча этген жашма мен! Энди уа къалай суюсем, алай жашарыкъма мен! Къызланы бек ариуларын сайларыкъма. Сукълансынла манга бай-бий тукъумланы туудукълары – къалгъан-къулгъанлары. Аллайланы къыйынларын сыйырыргъа да къолумдан келликди мени, кёзюм къараса. Къызларын а сормай аллыкъма.

– Асыры бек махтана болурмуса? – деди Токайны къатында суюелген жашладан бирлери – инсан урушда аны биргесине болгъан Алий, – Совет власть адамгъа адамлыкъ этерге деп жаратылмагъанды, игиликге, эркинликге, адамлыкъгъа жангы жол ишлеп жаратылгъанды ол дуниягъа. Жаралы негеринги ушкок бла уруп ёлтюрген адамса сен. Аны кётюрюп, ёлюмден къутхарыргъа къолунгдан келе тургъанлай этгенсе ол мурдарлыкъны. Акъылынг жетмегенди адамгъа игилик этерге.

– Акъылым бла ойнама, – деди Токай. – Мен районда бек уста, бек билимли чекистме. Аны унутма, Алий!

Алий кёндеденчи жашды, элге оноу этгенледен бири. Кёп болмай салгъандыла комиссар этип.

– Токай, сени хапарынг къыралыбызны ишини намысына чюйре келеди!

– Алий, мени ким болгъанымы ангыламадынгмы?

- Ангылагъанма, терсди хар сёзюнг.
 – Насыпсызса, Алий. Жарсыу саласа юйюрюнге. Унутма адамларынгы. Тилинг къайтмазгъа атландырыр. Къара къузгъун кычырыр арбазынгда.
 – Бизге оноу этгенле сени да, мени да иги таныйдыла. Ким ким болгъанын биледиле.
 – Заман тутхан палахланы къозгъайса Алий...
 Андан бери иги кесек заман озду. Алийден а хапар жокъду, къайдагъысы белгисизди.

* * *

Ачыу, ёлюм Ата журтларындан изгилтин болгъанланы биргелеринедиле. Тауушсуз жилаулары жерни титиретеди, жюрекде жылыу жокъду. Аланы излегенлени аякъ тауушлары уа – элия чакъгъаны, жууукъну-тенгни бири биринден айтыргъан кюч. Шошлукъ жокъ, ырахатлыкъ жокъ. Хатасызланы хата излейди. Аллайланы ёлюм хар атламындан жокълагъан чакъ.

Ол халда окъуна ашауу алааматлыкъын унутмайдыла киши жеринде кеслерине ышыкъ тапханла, узакъ жары къарайдыла, излегенлери – игилик, эркинлик. Бирлеге азатлыкъ келди, бирлеге уа – азап жашау. Кеслерине ёлюм излегенле уа халкъ айыбындан, жауларыны къууанчларындан ташаракъгъа жанлауу мадарын этедиле.

Наурузну бла Бакъсанукъну адамлары, жауларына бой салып, ёз жерлеринден кетгендиле. Къыралны душманларыны сабийлерине бир жерде да жокъду жашау. Сабийлерини школгъа жоллары кесилгенди. Эгеч-къарындаш – баш эркинликсиз, кёплени кёзлерине ауруу болуп тохтагъандыла. Ёксюзлюкню кёз жашлары уа – кече-кюн да биргелерине. Ол халды аланы кюндюзгю кюнде кечени къайгъыдан толу къарангысындан эркин этмеген.

Хашим, буюрулмагъан буйрукъну жакълап, анга къуллукъ этиу муратын къолгъа алды. Жашау къыйынлыкъы юйретди аны жомакъланы батырларына тенг болургъа. Кеси тизгинине, ата намысына сакъ болургъа. Атны жерлерге, атда жюрюрге. Таматалагъа ушаргъа. Узун бели, жютю къара кёзлери, дайым сыйдам жюлюннген башы, Нюржан кеси тикген къара мор чепкенчиги, атасыны къулакълы бёркю – бир жол Бакугъа баргъанында андан алып келген эди Науруз. Орус бёрк. Хашим аны жай айлада да башындан тешмегенди. Школгъа да аны кийип барлыкъды. Асыры уллуду ол жашха, кенг мангылайын саулай жабады, къаш башларына жетеди бёрк Хашимни. Къайгъы жокъду, аллын кёредиди. Къыйынлыкъ жашны кёп затха юйретгенди. Жарсып жилап, ол табарыкъ жокъду. Тутхан муратына жетеригине ийнанады жаш. Алыкъа ахшы мураты ёлгенледен тюйюлдю.

Нюржанны юйюрю Тебердидеди, къачан эсе да бирде Науруз ишлеген журтда. Юч жаш бла бир къыз: Хашим, Мухажир, Му-

сос, Сафият. Хашим школгъа барыр жыл саны жетип, тенглери бла бирге барды ары. Школну арбазында кёплени тизгинлеринде сюелип, иги кесек турду. Сабийлени алгъышладыла школну, элни оноучулары. Ала Совет власть халкыгъа къаллай жарыкъ жашау келтиргенин ангылатдыла. Жангы жашауну жауларын, бир дерге бирлерин къоймай, илишаннга саллыкъларын ангылатдыла. Олсагъатда атасыны сыфаты кёрюндю Хашимни кёзюне. Жаш абына-сюрюше кирди классха нёгерлери бла бирге. Устазда, комсомолчу кызы Фатимат Махаевнада болгъан кыуанчны чеги жокъду. Жашланы, кызыланы окъуу жылны башланнганы бла алгъышлады.

Андан сора уа бир кёп жазыулары болгъан къагъытны кёлуна алып, хар бирини атын, тукъумун айтып, кёзлерине да ышарып къарай келди. Хашимни атын а сагъынмады. Жаш жерге къарады. Биргесине олтургъан нёгери, Хашимни къыйынлыкъ талагъан бетине къарап, не айтыргъа билмей, олтургъан жеринде ары бла бери тепчигенлей турду. Хашим бир кылыкъсыз къалтырады олсагъатда.

Дуня азабын сабийлей сынагъан Хашимни атасын Наурузну ёлтюргенлеринде, анасы Нюржанны сарнагъан тауушу эшитилди кыулагъына. Къоншу-тийреден адам а жокъ алада. Бир адамгъа да кёл ашамады Хашимни анасы, жан татлыды – хар ким кесине къоркъады. Насыпны жыры жырланмады бий улу Наурузну юйюнде, сарынны жүрекдени сарнатхан чагъы уа бек фахмулу эшитиледи. Юйюр быллай къыйынлыкыгъа юйренмегенди. Аны кыуанчын огъурсуз жел артха къайтмаз жолоучулукыгъа алып кетгенди. Бийик жулдузла кюндюзча жарытыучу, эрттенликде тау аяз эркелетиучю арбаз къара кийгенди.

Совет властыны келтирген большевикледен бирлери – Жанхот улу Ахия – Наурузгъа, аны юйюрюне уллу къыйынлыкъ сынатханлагъа кёлю бла налат берди, ачыгъындан угъай, шош, тауушсуз.

«Алгъа таукел барлыкъ жолубузну къан ырхыгъа алдыра турабыз, – деди Ахия кеси акъылында. Наурузну юйюне келип, Нюржаннга кёл этдирирге уа базынмады. – Душманлыкъ этебиз октябрь революциягъа. Тилчиле, зорчула, къара налат сизге! Душманлыкъ этебиз идеябызгъа. Ленин жолдаш бизни аманлыкыгъа юйретмегенди. Науруз кибики эсли, окъуулу, мюлк жүрютюрге уста адамла керекдиле Совет властыха. Алайсыз ол алгъа бараллыкъ туйюлдю. Аманлыкъ ишлерибиз адамланы халкыгъа баш эркинлик берген, жер-мюлк оноун да берген влатыбыздан юркютген этедиле. Эй-хей, этмейик большевикни жолуна аманлыкъ...»

Аз туйюлдюле Ахияча адамла. Ала Совет властыны аты бла къан жолланы сайлагъанлагъа, мурдарлагъа, башкеслеге: «Тохтатыгъыз, къан тёгюню!» – деп кыгычыргъа керекдиле.

Хашимге сынатханлары уа тюзмюдю?! Устазны, комсомолчу кызыны Фатимат Махаевнаны, жашчыкыны атын айтама дегенлей, тили тутулуп к'алды. Олсаг'атда школну директору Азнауур Буханович классха кирди. Тёгерекге сур к'арай келип, эки кёзюн Хашимге тиреп тохтады.

– Большевиклени жюреклерин ушкок окъдан толтург'ан, к'ууларыны, к'араушларыны этлерин к'ой аяг'ынлай ашаг'ан Бий улу Наурузну жашын ким к'ойг'анды бери?! – деди директор, сабийлеге кесини ким болг'анын таныта. – Бусаг'атдан чыгып кет мындан!

Хупегибаш директорну к'ажаулуг'у сабийни жюрегине ёмюрге кетмезлик жара салды. «Эрлик ёлюмсюзю, сылхыр! Науруз кибикле ёсдюргендиле сени. Медиреседе ок'урунгу тийишли кёргенле да аладыла. Ол ок'ууунг болмаса, Нальчикге барып, Ленинчи ок'уу шахарчык'да билим алаллык' туююл эдинг, сылхыр. Киши эсенг, айтчы ол сабийге бир ушаг'ыусуз сёз!» – Ала Фатимат Махаевнаны сёзлеридиле.

Фатимат, башха мадар эталмаса да, к'арг'ыш бла төгеректин к'арматырык'ды директору. «Терс болдум, кеч», – деб а айтырык' туююлдо. Алай директор, хайт десе, устазны да ашырлык'ды кюйсюзле тюзлюкню излегенлени ызларындан.

Хашим, олтург'ан жеринден ак'ыртынчык' туруп, жияг'ан тауушу классда бир-бир сабийлени да жията, чыгып кетди. Жашчык'ланы бла кызычык'ланы кёбюсю уа кёл кенгдире к'арадыла Хашимни ызындан. «Халк'ны к'анын ичгенлеге ма алай керек эди», – дедиле, жетген кишилеча, эссизликлерине да аяк' бюкдоре.

«Хайт де, Хашим, – деди аппам айтычу «Хан улу Мамучар» деген к'арачай жомак'да юч к'арындашны кичиси. – Бир затдан да к'орк'ма, ачыу ачитхан жолунг кёп игиликлеге тубетир сени. Совет власть атангы да ак'ларык'ды, кесинге да билим берликди. Ол, бир-бирле сёкгенча, келепен туююлдо. Кавказ таулары тёпелерин жарытхан ёмюрлюк жарык' к'ол берликди санга...»

Жомак'ны хапары жок'ламады Хашимни. Жаш аны узак'г'а созулдук' сунмаг'ан эди. Нюржан, сабийлерин да жыйып, жашыртын жолла бла, игилени болушлук'лары бла атланды Даг'ыстаннга. Ол асламында жаяу барады, аяк' тауушуна тынгылай. К'айг'ылы саг'ышлары бла к'азауат этген кезиулери кёпдю. Эри омак'лык'г'а жюрютюучю жютю к'ама биргесинеди. Аллах сак'ласын аны хайырланырча палахха тубегенден. Ананы к'орк'г'анын сабийле билгенден да Аллах сак'ласын. Даг'ыстаннга жетсе, атасы-анасы жашаг'ан юйню эшик-терезесин к'аг'арык'ды, кечегиде, халк' терен жук'уг'а батхан чак'да. Ала бери Малк'ардан, жауларындан к'ачып келгендиле.

Нюржан ак'ылында болмаг'ан к'ыйынлык'г'а тубеди: эшик-терезени кезиу к'аг'ады. Юйден таууш эшитилмейди.

– Кимсе? Не адамса? – атасыны ауазы.

- Мен Нюржанма.
- Мен таныгъан адам туююлсе.

Нюржан таушун чыгъармай сытылды. Сабийле жунчудула. Къушдан къоркъгъан тауукъ балалача, кысылдыла аналарыны этек туюбуне.

– Атам, менме – ёз кызынг. Юйге кыоймасанг, эски жырыбызны жырларыкъма.

– Мени жыр айта билген сабийим жокъду.

– Атам, заман жырларгъа, жилиргъа да юйретгенди.

– Кет былайдан! Къайда сюйсенг, анда жырла, къайда сюйсенг, анда жия.

– Аппа, мен Хашимме, – деди Нюржанны тамата жашы. – Биз барыбыз да келгенбиз сизге. Къарачайдан келгенбиз.

Даулет эшикни кыылычын ачалмай кыыйналды. Чыракъ жандырыргъа да базынмады. Мында да биледиле быланы кимле болгъанларын. Даулет, кесини кёлсюзлюгюн ангылап, бек кыыйналды. Окъуулу, уллу жашау сынауу болгъан адам кёлсюзлюгюне хорлатмазгъа керек эди.

Кыыйынлыгъы кёпдю. Эл багъасы киеулеринден айырылды. Элине, жууукъларына жолу кесилди. Наурузну сабийлерини ауаралары да... Палахдан къачып, Москвада тургъан жеринде тутдула Даулетни экинчи киеую Орусбийни, сормай салдыла илишаннга.

IX

Таматалагъа угъай, сабийлеге да туюдю жесирлик. Нек жокъларгъа керекди ол кыыйынлыкъ анасыны эмчегинден айырылмагъан сабийни?! Ёмюрлени жашагъан жери таулугъа харамлыкъ нек этди?

Ол сагъышла онгун алгъан Нюржан Дагъыстанда атасы Даулет, анасы Жансурат жашагъан гытыны арбазында сын болуп сюеледи. Атасы Бий улу – окъуулу, оюмлу адам – кесин бир къара кишиден бийикге салмагъанды. Мында да ол халин тюрлендиргенди. Миллетини къара кюню уа жашауун, эсин да тюрлендиргенди. Алай алыкъа заманнга багъа бичерге билими, акъылы уа жетерикдиле. Нюржан аны кимден да иги биледи. Болсада ол жашауну тюрлениуюнде атасыны да терслиги болгъанына ишексизди. Жауларыбызгъа къажау нек сюелмезге керек эди ол, кюлуна сауут алып? Къулланы-къарауашланы аякъ туюплерине туюше тургъанын кёрмеген, билмегенми сунаса ол? Олсагъатда да къамасын кыынындан чыгъармагъанды. Энди уа абиреклени жолларын, жашауларын сайлап тохтагъанды. Науруз бийден туумаса, мен Даулетни кызы болмасам, бу кыыйынлыкъгъа туюшерик туююл эдик. Кюн ийнакълагъан жашауубузну от жагъасы суууду. Энди ожагъыбыздан ёмюрде да тютюн чыкъмаз. Жашауу къара ташха байланган тукъумубузгъа жашау бир заманда да баш кётюртмез.

Бюгюн Нюржан Хашимни школгъа атасы Даулет бла бирге элтирикди. Сабийге Къарачайда айтылгъан сёзле мында да айтылсала, ана ол азапны кётюраллыкъ туююлдю. Ол заманда палахны ызындан палах тууар, кёкде къанатлыла бла эришиучю жюрегин мычымай тот басар.

Даулет Дагъыстанда адамлада жюрек халаллыкъны кёре, ангылай тура эсе да, туугъан жери уа кёз юсюнден кетмейди. Школда да анга, Хашимге да жарыкъ тубериклерине ишексизди. 1864 жылда атасы муну Нальчикде тау школгъа элтген кюню да эсине туюшдю. Малкъар ауузундан келген жашчыкыгъа анда бек жарыкъ тубегенлерин да унутмагъанды. Устаз аны эркетелген заманда атасында – патчах аскерни офицеринде – болгъан къууанч да кёз юсюндедиле. Аны бошагъанындан сора, Владикавказда, Тифлисте окъургъа да онгу болгъан кюнлеге да барып къайтды кеси акъылында. Даулетни билими, адамлыгъы Малкъарда, Къарачайда да миллетге халал къуллукъ этерге онг бергендиле. Жаш тёлуге билим бериуню мадарларын бир кюнде да унутмагъанды. Керохун, къамасын а кындан бирда чыгъармагъанды. Бек къыйын жолла бла баргъанды алгъа, жарыкылыкъны, къарангылыкъны да сынай. Большевикле келтирген жашауну юсюнден да ашыгъышлы оюм этмейди – халкыгъа къыйынлыкъ, ёлюм да келтирликди деп сюелгенле жанлы туююлдю. Совет властыны сюймегенле, жангылыч оюмларына къамичи ургъанла бир-бирде сагъыш этдире эселе да, алагъа къошулур акъылдан кенгдеди. Ол кюсеген жашауну келтиргенди Совет власть. Алай ол оюмун кишиге эшитдирирге сюймейди. Бир хаталары болмагъан киеулерин жойгъанлагъа уа чамланады. Къарачайда, Малкъарда да бий тукъумладан кишини къоймай къайтмаз жолгъа ашыргъандыла. Къыйынлыкъдан сау къутулгъанлары уа жаханым жолоучулукъну кеслери кеслерине сынатхандыла.

Даулет да 1927 жылда юйюрю бла кечеги жолланы арыта къачханды Дагъыстанда Темирхан-Шура шахаргъа. Ол Хашимни юсюнде ахшы мураты толоруна ишексиз эсе да, къызыны тынгысызлыгъы аны бирде къалын къара туманнга белеп, барыр жолун кёрмезча этеди, бирде таула къуршалагъан къолланы кюкюретген ырхыланы къоркъуулу жагъаларына элтип сюейди. Даулет, челек тубюнден уллу болмагъан терезеден къарап, арбазда шургулу сюелген къызындан кёзюн алмай кёп турду.

Сора, артха атлап, кийинип, тышына чыгъаргъа хазырланды. Малкъарда да башындан хазна тешмеучю ёре акъ беркюн кийгенди, ёре жагъалы къара кёлеги, хазырларыны жылтырагъанлары кёз къаматхан мор чепгени, аякларында – къара сахтияндан башлы чурукълары. Къыйынлыкъла замансыз агъартхан, тап ишленген сакъалы-мыйыгъы.

Тенглери чюйсакъал деп болгъандыла мынга. Алгъа жашыртын, артда уа ачыгъындан. Жанына тиймегенди ол лакъырда. Даулет, кертиси бла да, сакъалын-мыйыгъын бек ариу ишлеп

жюрютгенди, ким да сукъланырча. Боюнуну, билеклерини узунлукъларын да эслегендиле тенглери. Къулакъларыны уллулукъларына уа киши да эс бурмагъанды. Алай аны окъуугъа, илмугъа уллу эс бургъаны учхара чамланы кесинден юркютгенди. Даулетни акъылы, билими аны жашауну кѣп бийик ауушларындан аудургъанды. Бюгюн а, эки сѣлешсе: «Сабийлерим, туудукъларым ючюн жашайма», – дерге ёчдю. Къызы Нюржан бла бирге Хашимни школгъа элтирге хазырланнганы да ол оюмну ачыкълайды.

Алай кѣк кюкюреген таууш, эшик-терезе къагъылгъан тауушла жерни къучакъларгъа ашыкъдырадыла. Топуракъдан жаратылгъанланы топуракъ сакълар жанларын.

* * *

Даулет къызы, туудугъу бла школ таба тебирегенинде, Огъары Малкъарны тау жолларында баргъан сунду кесин. Таукел атлагъаны анга ушай эди. Таукел жүрекли, тау жолладан кѣп затны излеген Даулет энди ары хазна къайтсын. Къалмагъанды анда адамы. Жаланда жарсыуун табарыкъды Ышкантыда. Да жарсыу, жилиау да аны эселе, алагъа тѣзген, аланы кѣтюрюп тургъан жер да аныды, атасын-анасын дуниягъа жаратхан жер. Атасы-анасы кийиучю кийимле окъуна эсиндедиле. Даулет, тюз школну арбазына киргенинлей, унутурукъду къыйынлыкъ бла зауукълукъ бирге демлешген сагъышларын...

Директорну отоуун жокъларыкъды Даулет бек алгъа. Таныйды аны, тюбей, саламлаша, ушакъ эте тургъанды. Билим жанындан онглу туююл эсе да, айтханы уа барады. Халкъны аллына чыкъгъан сагъатында айтыр сѣзюн тапмай, дыгылас этгенледен туююдю – большевик партияны керти адамыды. Ёзден жашауун алышханды бусагъатдагъы болумгъа. Бир жан ойнамасын Совет властыны намысы бла. Анга аллай адам тюбесе, аякълары буздача таярла атлагъаны сайын. Даулет ол адамда дагъыда бир шартха шагъат болгъанды. «Ассалам айлекум», – деген сѣзлени ауузундан чыгъармайды, эр кишилеге, тиширыулагъа да: «Кюн ахшы болсун», – деп къояды. Бир жыйыннга тюбеген сагъатында уа ушакъгъа жарашып къалады. Ол Даулетге тюбегени сайын, кѣп зат билирге суйгенди. Алай малкъарлы анга жүрегин ачмагъанды. Бир бири араларында ачыкъ ушакъ этерча чекге жетмегендиле.

Сау болсун, Анварбек Магомедов, Даулет эшикден киргенлей, шинтигинден секирип турду да, аллына барып саламлашды.

– Сени миЛлетинге хурметим уллуду, – деди директор, – инсан урушну заманында Малкъардан кѣп иги жашла нѣгерим эдиле. Сен а, жанынга тиймесин, большевикледен бугъуп болур эдинг?

– Бюгюн букъмагъан ол заманда уа нек бугъаргъа керек эдим? Мен озгъан жашауубузну мурдорун билирге суйген адатта, тарых илмугъа терен магъана берген. Кѣлюнг кюлмесин, мени

кибикле бек керекдиле бююнню жашаубузгъа. Алай сынамазлыкъ жарсыланы сынатханды жашау манга. Кимге чамланайыкъ, урушда къан тегюледи, къыйырсыз насып болмагъанын кезюнге тутады. Мен большевикле хорлам къоллу болгъанларына кюйген сунма, ыразы болуп, къаллай ишни буюрса да, къолумдан келгенни аярыкъ туююлме. Анварбек, ала кезбаусуз сезле болгъанларына ийнан. Чал чачым жерлейди хар айтхан оюму.

Даулет, ёре беркюн тешип, олтуруп тургъан жеринден тепмей, аны онг тобугъуна кийдирди.

– Ёлгенлеге бек жарсыйбыз, – деди Даулет, чой сакъалын эки къол аязы бла кезиу сылай.

Мангылайы иги да терледи. Аны чепкен женги бла сюртдю.

– Кесинг айтханлай, уруш тозуратады жашауну, – деди директор иги да хырылдагъан ауаз бла. – Малкъарлы, бу уруш а эрте болургъа керек эди. Халкъ эркинликни эрттеден излегенин менден эсе, сен иги билесе. Сиз не кеп айтсагъыз да, Совет властыны келгенине ыразы туююлсюз. Ол къайнай тургъан къазаныгъызгъа буз къуйгъанды, от жагъагъызда ёмюрде от тиргизилмезча этгенди. Ёмюрледе сиз къанларын ичип жашагъанланы уа жарыкъ дуниягъа чыгъаргъанды... Не бек ант этсегиз да, большевикле жанлы боллукъ туююлсюз бир заманда да. – Да, Анварбек, сиз, ёзденле, бийлеге оноу жетдирмегенсиз, къулланы-къарауашланы жекген сагъатыгъызда. Атынг окъуна шагъатды мен айтхан оюмгъа. Байлыкъ ючюн сермеширге тюшген сагъатыгъызда бийлени окъуна ётдюрмегенсиз аллыгъызгъа, – Даулет терлегенлерин экинчи кере сюртдю.

Беркюн тобугъундан алып, башына кийди. Кезиулю сезюн айтырдан алгъа сагъыш этди. Ашыгъышлы оюмун тышына чыгъарса, тюзлюк излей келген жумушуна уллу тасха тюшерикди. Ол кесине къоркъмайды, сабийлеге, туудукълагъа къоркъады. Ала жангы жашау бла бирге атларгъа керекдиле алгъа. Совет власть сабийле билим алыргъа керекдиле деп, элдеде, сахарлада школла ачханды. Устазланы асламысы уа – къачан эсе да бирде медиресени таууханла.

«Аланла, Нюржан – билимли къыз – бу школда устаз болуп тохтаса ишге, къалай залим боллукъду!» – деген оюм келди да, Даулетни ол акъылы бир кесек сабырлыкъ берди ансы, Анварбекге: «Сау бол, иги жаш, уллу жумуш бла келген эдим да, жолуму кесдинг. Мында да бизге тюз кезден къарамагъанларын ангылатдынг», – деп кетерик эди Даулет.

– Хапарыбызны кереклисинден эсе, керексизи кеп болду, баям, – деди Анварбек, – артыкъ сез айтхан эсем, айып этме.

– Аллах айып этмесин.

Директор Даулетни Аллахны сагъыннганына ыразы болмады. Ёрге туруп, тар отоучугъунда ары-бери барып турду, жукъа эринлерин ариу къозу тишлери бла чайнай.

– Башкесле, Аллахны атын айтып кычыргъанларын унутмагъанма, – деди Анварбек. – Аланы сёзлерин жюрегиме жыйып, элде межгитни эшигин-терезесин жангыртып, анда совет сабийле билим алырча этерге керекбиз деп сюелген жашма мен. Ма бу школ андан сора кыуралгъанды. Сени кибиклени сабийлерин, туудукъларын да бырнак этерик туююлбюз. Ишибизге чырмау болсагъыз а, кечмек.

– Анварбек, былайда бек акъыллы сёз айтдынг, мени кыайгъыдан толу жюрегиме балхам жакъдынг. Туудугъуму алып келгенме бюгюн бери. Кызым Нюржан да, туудугъум Хашим да тышында мени сакълап турадыла. Анварбек, санга бир хычыуун сёз да айтайым: Нюржан тынгылы окъууу болгъан устазды. Сени айыплы этерик туююлдо.

Директор кеси тышына чыгып, Нюржанны бла Хашимни чакъырды кабинетине. Ол Нюржаннга аралып кыалды: «Бу сейирге кыарагъыз! Малкыарлы кыызны ариулугъуна кыарагъыз! Мелеклени да мелеги...»

Даулет да сездн Анварбекни шайтанлы бола тургъанын. Директор кючден бла бутдан жыйды акъылын башына:

– Жашчыкыны атасы кыайдады?

– Ёлгенди, ёксюздю Хашим, – деди Даулет.

– Кёлкыалды этме манга, – деди Анварбек, – большевиклени душманларындан болур эди ол?

– Угъай, кишиге жаулукъ этмегенди Науруз, – деди Даулет. Эбизеге кыонакыгъа кетип бара тургъан жолундан артха кыайтарып, кыарачайлыла сормай-ормай салгъандыла илишаннга.

– Сагъыш этер зат барды былайда. Ариу кыыз, окъууунгу, жашауунгу билирге сюеме, – деди директор.

Нюржан кыачан кыайда окъугъанын, тёрт сабийи болгъанын айтды. Кыарачайда, сабийлени аталарыны журтунда, жууукътенгенден болушлукъ тапмай, бери атам-анам болгъан жерге тийишгенме...

– Районну, элни оноучулары бла кенгешмей, сизни тилегизни толтураллыкъ туююлме, – деди директор, эки кёзюн Нюржандан алмай.

Кеси акъылында уа: «Мени ишден да кыыстап, тутмакыгъа сугъарыкы эселе да, сени бла бирге бир ыйыкы ишлегениме кыор болсун мындан ары жашауум саулай», – деди.

Х

«Анварбек анга бу атны атасы кыалай бла атагъанын эсгерирге бек сюйюучюдю», – дейдиле элде аны иги таныгъанла. Асыры жаратхандан. Бир жол анасы ангылатханды ишни болушун.

Дагъыстанда, Исхакъ эфенди деп, окъуулу, эсли адам жашап болгъанды. Анварбекни атасы Мусабек кеси да алгъанды андан дерс, артда жашын да окъутханды Исхакъ эфенди. Анварбек-

ни туугъан заманында аталгъан аты: Хасанбек. Исхакъ эфенди тюрлендиргенди аны Анварбекге. Шамилни аскеринде аллай бир сейирлик, терен оюмлу, билимли, чырайлы жаш болгъанды, жигитлигине жан жетмегенди деп.

Исхакъ эфенди артда, Шамил хорланнгандан сора, Дагъыстандан къачып, Огъары Холамгъа барып, анда жашап къалгъанды. Аварлы Исхакъ эфенди таулу къыз бла юйюр къурап, Холамда жашап къалгъанды. Шыкъыгъа жюриуп, Бекки бла шуэхлукъ жюриютгенди, Кязимге билим бериуню къолгъа алып, Беккини бек ыразы этгенди. Исхакъ эфенди Къуранны теренлигин кимден да иги билгенди, медицинадан ангылауу да къууандыргъанды холамлыланы, хакъсыз бакъгъанды саусузлагъа.

* * *

Анварбек биринчи кюн Даулетге бла Нюржаннга кесини ким болгъанын танытыргъа кюрешген эсе да, Нюржанны бла Хашимни школгъа узакъ созмай чакъыртды. Ол, Хашимни классха элтип, сабийле бла шагъырей этди. Барысыны да кёзлери – анда. Дауур жокъду, жашыртын шыбырдау а – хау. Устаз Фуза Аслановна, директоргъа сёз айтмагъанлыкъгъа, жашчыкъ школгъа жюрирге кечирек кёл алгъанына бюсюремеди, – аны бла кёп ишлерге тюшерикди устазгъа.

Директоргъа къанатла битгендиле, Нюржанны нёгерлери бла танышдыра туруп, хар сёзю ариу жырны макъамышча эшитиле эди. Аны бюгюнден адепли кюнюн киши кёрмегенди, бюгюнден омакъ селешип киши эшитмегенди. Аны хар атламы да сабыр эди, оюмлу эди, нёгерлери ангылагъандан. Нюржанны къолун тутуп, ишге тохтагъаны бла алгъышларгъа да хазыр эди. Анварбек ол хычыуунлукъну кёпге дери унутурукъ туююлдю, тюз бусагъатчыкъда Нюржаннга къол берсе.

Директор кеси да билмейди не бола тургъанын. Бир заманда: «Сен жашагъан дуниягъа къор болайым, – деди кеси акъылыда. Сора ол сёзлери тышына чыкъгъан сунуп, тегерегине къарады. – Эрттеден бери излеген къууанчымса мени. Сени ёсдюрген Малкъаргъа, сени бери жиберген Къарачайгъа баш урама. Ёмюрлюк къууанчымса мени. Сабийлеринги файгъамбарла сабийлерин ёсдюргенча ёсдююрме, окъутурма, билимли адамла этерме, Совет властьюны бек керти адамларына саналырча...»

Нюржан нек эсе да Анварбекни алайдан таярын сюйдю. Аны махтауу керек туююл эди Нюржаннга. Бек сау болсун, ишге тохтатды ёксюзле анасын. Энди ол киши кёзюне къарамаз, Аллах айтса...

* * *

Нюржан къууанчлы хапар айтды атасына. Даулет бир кесек сагъыш этди. Жашыртын акъылы Малкъаргъа, Къарачайгъа да барып къайтды. Эки кюн мындан алгъа «Каспий» деген газетде

басмаланган статьясын да эсгерди. Ол тарых бла, жаш төлюге билим бериуню онглары бла байламлы эди.

– Хар жетишимли атламыбызгъа къууанайыкъ, – деди Даулет акъыртын, кесини айтханына кеси магъана бере. – Демлешмейик мында киши бла да, андан магъана тапмакъ. Этер ишибизни, айтыр сёзюбюзню къыйматын алгъадан ангылагъан болсакъ, андан хайыр табарбыз, сокъуранмазча сайлагъан муратыбызгъа.

– Атам, сени ханнга, патчахха санайбыз анабыз да, биз да – къызыла барыбыз да.

– Сау болугъуз, биз кеси тукъумубузну къууларыбыз. Ол оюмубузгъа сокъуранып жарамаз. Тынчлыкъ кетип бошалгъанды. Къырылгъан а этмек. Бу дуниягъа бошуна келип кетмезлигин ангыларгъа суйген ишни къанын ичсин, жалаанда жашар ючюн ишлемегенибизни ангылагъыз. Тукъумубузну, миллетибизни аты ёмюрлени жашарча этерге борчлуду хар төлю. Билиминг барды, акъылынг барды, бюгюнню жашауну бырнак этме. Башындагъыла этген оноудан кери кетме.

XI

Анварбекде тутхан иши оюлур деген къоркъуу жокъду. Эрттенликге суймеклик жырланы мурулдай тубейди, ингирликге да тюз алай. Къууанчы жюрегине аякъ бюкдюре, атлайды орамда. Школда уа, кече узуну кёрюрге термилген Нюржанны кёрсе, жунчуп, аны къатына барыргъа базынмайды. Кече сайын ант этеди, танг жарыгъын Нюржаннга келечиге иерге. Базынмайды, кесини хомухлугъуна чамланады. Дуниягъа Совет властыны келтирген адамгъа, школну директоруна, къызгъа узакъдан термилип тургъан айып туююлмюдю? Жаш кесине бек чамланды. «Къызбай», – деди ахырында.

Элде кеслерин анга жоралагъанла бардыла. Анварбек биледи аланы муратларын, бир бирге айтып айланмагъанлыкъгъа. Жашны омакъ сёзю керек туююлдю алагъа. Кел-бар болса, тыйгъыч жокъду.

Анварбекни юйдегиси бек асыл жерден чыкъгъан асыл жан эди. Элни огъары жанындан акъла, төбен жанындан къызылла кирип, къызыу сермеш башланады. Къайсыларыны огъу эсе да белгисизди, Анварбекни юй бийчесин Айканы жокълагъанды.

Андан сора жаш тиширыугъа суймеклиги ёмюрден ахыргъа жоюлгъаннга санады. Жангыз къызчыгъын къайын анасы алып кетгенден сора уа – бютюнда. Анварбекни акъылында Айна кюннге, жулдузлагъа тенг эди. Элде кёпле аны бюгюн, бюгече да жокълагъанлары да бошдан туююлдю.

* * *

Кюнлени биринде Нюржан ёмюрге акъылына келмеген ишге тубеди. Жанхот улу Ахия ингир къарангысы эркинликни къолгъа этген сагъатда Даулетни эшигин къакъмай кирди юйге. Юйюр

суу къуйгъанча болду. Бу тюз адам болмагъанын ангыладыла Даулет да, башхала да. Нюржан таныйды муну. Нек келгенин а билмейди. Къарачайда Нюржаннга, сабийлерине да эс тапдырып тургъанды ол. Эшикни къакъмай киргени бютюнда бек элгендирди быланы. Ахия бла бирге юйге боран да кирген сунду Даулет. Ол биледи Къарачайда, Малкъарда, Бакуда бла Дагъыстанда да излейдиле быланы – бий тукъумну адамларын. Палах быланы ызларындан сюргенлей турады, къайры барсала да. Ала болгъан жерледе къара къузгъун къычырады, бөрюле, итле улуйдула. Ушкок атылгъан тауушла эшитиледиле. Душманлары къамаларын билегенлей, керохларын жерлегенлей айланадыла – ахшы мураглары жол береди.

Ахия, жарыкъ саламлашып, тынчлыкъ-эсенлик соргъандан сора, юйдегилеге жан кирди. Кёрюп болмауну къара ауанасы кёз кёре седиреди. Нюржанды къайгъыдан къутулмагъан. Къарачайда билеклик этген адам, бери игилик излеп келмегенди. Большевикле октябрь келтирген ниетлерине кертичи болургъа керекдиле. Аланы кёбюсю не аманлыкъдан да артха турмайдыла.

Эки къарындаш:

*Бири – эфенди,
Бири – коммунист.
Аланы жау этди
Сталин деген Иблис.*

– Тамата, Къарачайда жууукъ юлюшлерингден кёп хапар эшитгенме сени юсюнгден, – деди Ахия, кесин узакъ созулдукъ ушакъгъа хазырлай. – Миллетни тарыхына, адет-тёресине уллу эс бургъанынгы билеме. Жазыу ишге кёл салгъанынг – барындан да иги. Мен да жыр этерге, жырларгъа да суйген адамма. Жырларым алааматдыла деп айталлыкъ туююлме, жырланган а этедиле. «Къызыл Къарачай» газет бу кюнледе бир къауум жырымы басмалагъанды да, мени да махтагъанла болгъандыла. Мени ангылауумда, жыр жарсыуланы аз этеди. Жер башында битеу адам улугъа бушуу сынатхан Ленинни ёлген кюнюне аталгъан мудах жырым халкъны бирден жиятханды. Антмы этдиресе, аны жаза туруп, кесим да сарнагъанма, тиширыу кибик, анамы да жиятханма. Ол ачыу чачымы замансыз чал этгенди, – Ахияны кёлю толуп, тынгылагъанлай турду иги кесекни.

Къулакълы бёркюн къолуна алып, кёз жашларын аны бла сыйпады. Олсагъатда Ахияны къалын чырпа чачына эс бурду Даулет. Акъ тюкле уа эслемеди. Жансыз чыракъ юйню ичин хазна жарытмай эди, тартмасы къалтырап тургъан болмаса.

– Да, не этериксе, тамата, биз Ленин ючюн къан тёкгенбиз, ол а замансыз ёлюп, халкъын ёксюз этди. Адам улу не уллу къыйынлыкъгъа да тёмей болмайды.

– Эсли сёзле айтдынг, эсли жаш, – деди Даулет, кьургьакъ жётелчик этип, тамагьын ариулай. – Ленин кёзбаусуз акъыллы адам эди. Акъылы бла, сёзю бла къатышдырды дунияны. Бир жан да эталлыкъ тьююл эди ол этгенни. Жыр этген, жыр жырлагъан адам жамауатны жаныды. Ол ёмюрюнде бир инсаннга аманлыкъ этерик тьююлдо.

Даулет Ахияны кёлюне жетерик хапарны башлагъанына кеси да бюсюреди, баям. Жыр саусузланы сау этеди, кёлсюзлени кёллерин кётюреди. Октябрь революцияны жылларында къаллай сейирлик жырлагъа тынгыладыкъ, большевикле айтып. Тауда жашагъан таулу жыр айтса, къая жагъалада гюл чакъгъанды, кюнню жылыуу ёмюрде жарыкълыкъ сынамагъан тау кёюнларын жокълагъанды, чырагъы мутхуз жаннган юйге жарыкълыкъ бергенди...

Даулет Ахияны бетине жангыдан эслеп къарады. Даулет кёнагъында адам ышанмазча халны эслейди бирде. Бу жол а ол, кызыл байракъны эки кёлу бла кёкге тутуп: «Жашасынла Ленин, Сталин!» – деп, тизгинни аллында кычычырып баргъан адамгъа ушатды.

– Тамата, болмачы хапарларым бла эрикдирдим сизни, – деди Ахия. – Назмучу жаншакъ болады, – дейдиле.

– Жырчыны сёзюню кючу уллуду. Аны сёзюне алимни сёзю окъуна жетмейди, – деди Даулет. – Ленин да уллу магъана бергенди сени кибиклени фахмуларына.

– Хау, тейри, – деди Ахия. – Былайда мен сизге юйретир зат жокъду. Алай бачаманы: «Долой литераторов беспартийных» дегени бек жууаплы да этгенди, кьоркьутхан да, тейри.

– Арта уа жаныбызча кёрген Ленин «долой» деген сёзю орунуна «вердиктом к стенке!» деген сёзлени осуят этгенди бизге. Адабиятны уллу магъанасын ангылатханлыгъыды бизге.

– Ол сёз бла байламлы бачаманы айтханын жерге салмагъанла болгъандыла. Эсинге салайым, тамата, 1920 жылда Азербайджанны эсли адамы Фиридун-бек Качарлыны илишаннга салдыла. Аллай ишле барыбызны да тизгинибизны жыйдырадыла.

1917 жылда февраль буржуй-демократ революциядан сора Даулет, Нальчикге келип, «Временный комитет горцев Кавказа Нальчикского округа» деген комитетни къауумуна къашулгъанлыкъгъа, революция ишге кёлю бла къатышмагъанды. Олсагъатда ол зат да эсине тюшдю Нюржанны атасыны. Бий тукъумланы ызларындан тюшгенленлерин ангылагъан Даулет, юйюрюн да алып, кечеле бла келгенди Дагъыстаннга.

– Тамата, мен кете барайым, – деди Ахия, бёркюн кёлуна алып, башына ушата. – Мындан кеч къалсам, кёнакъбайым жокълар. Нюржанны сабийлеринден бир хапар алайым деп къайтхан эдим сизге. Хашимни окъугъанына, Нюржанны ишлегенине къууандым.

– Аллахдан къууан, иги жаш, – деди Даулет.

Бизде кьал, деб а айтмады. Жокъ эди аллай онг.

– Нюржан, ишлеген жеринге да барырма, директорунг бла шагъырей болурма. Бусагъатда бизде да – школда, ишде да – кьул-бий айыргъан адет жокъду. Аллай жахил хапарла айтылмазча этгендиле. Нюржан, былайда атангы къатында айтама, журтунга къайтсанг, суйгенингча жашарыкъса.

– Аллах сакъласын, – деди Нюржан.

Ол сёзле Ахиягъа жюрегине биз сукъгъанча къыйынлыкъны сынатдыла.

* * *

Ахия Нюржаннга мардасы-чеги болмагъан суймеклигин ангылайды.

– Жашауда бир къайгъы, бир къыйынлыкъ сынамазса, ийнан сёзюмю кертилигине. Сени, кесими да насыплы этерге келгенме бери, аякъ ызынгы ызлап, ай жарыгъы жолуму жарыта, танг жарыгъы ахшы муратыма алгъыш эте. Совет власть берген жарыкъ жашауну бютюнда жарыкъ эт. Сен манга берлик жарыкълыкъ Къарачай таулану да жарытырыгъына ийнанып жашайма, менде суймеклик чырагъы жанганлы! Сени Дагъыстаннга кёчген хапарынг жерими, кёгюмю да сыйыргъан эди. Серге санама сёзюмю, сыйырма айымы, жулдузуму. «Угъай», – десенг, жокъ болурла ала дуниядан. Сора жашауум да – ала бла бирге. Хау де. Къоркъма. Бир затдан да къоркъма. Къарачайны жарыт жангдан. Сынагъан къыйынлыкъларынг арсарлыгъынг бла бирге кетерле жашауунгдан. Къалай игиди хар кюнден мамыр жашауну жарыкълыгъын, гюллени, тереклени, сабанланы чакъгъанларын, тау тёшелени акълыкъларын кёрмеклик...

– Ахия, сени ол къадар ариу сёзюнге тийишли адам туююлме мен, – деди Нюржан, иги да жунчугъаны таныла. – Сени кибики жашха угъай дерик къыз жокъду Къарачайда. Тюшюмде кёрмезлик хапарланы айтаса манга уа. Ол муратынгы халкъгъа туура этмезлигинги тилейме. Эшитмесин атам-анам, эшитмесинле сабийлерим. Сен, халкъ таныгъан, эл суйген, къырал багъалагъан адам, жашауунгда терс жолну сайлап, суймегенлеринги кюдюрме кесинге.

– Мени суймегенлерим жокъдула, кечени кюндюзча жарытхан чырагъым.

– Телилени болмайды суймегенлери. Сен а тели туююлсе.

– Бир тюз сёзюнгю эшитдим. Сау бол, Нюржан. Жашау къаламы оймазлыгъынгы тилейме.

– Ахия, ишленмеген къала оюлмайды. Сыйлы башынгы сыйсыз этме. Бу жолдан сора мени жокълама. Сабийлени аталары эшите эсе бу шайтан оюнланы, жарлы жанына къабыры тарлыкъ эте болур... Бар ахшы жолгъа.

Нюржан, кёз жашларын тыялмады. Хар атлагъаны сайын абына, кетди Ахияны къатындан.

* * *

Бөлек заман озуп, Къарачайдан келген хапар Даулетни юйюрюн жарсытды. Эл жыйылып, Ленинни ёлген кюнюн эсгерип, уллу къыйынлыкъ сынагъанды. Анда Жанхот улу Ахия Лениннге этген назмусун окъугъанды. Назмуда быллай тизгинле болгъандыла:

*Ленин ёлгенде, сарнадыкъ,
Жан-жаныбызны таладыкъ.
Атабыз ёлген заманда да,
Лениннгеца жилимадыкъ.*

Мурдарлагъа жол азыкъ Жанхот улу Ахия, Ленинни бир сюрючю къарачайлыгъа тенг этгенди. Ол Совет властьха кёзбау этгенликге, аны оюлуругъун суйген адам болгъанын жаз тил бла ангылатырдан артха турмагъанды...

Ючеуленни оноуу бла Жанхот улу Ахияны илишаннга салдыла. Даулет бек жарсыды анга. Нюржан да къууанмады. Анасы Шаханланы Мисирхан а:

– Къызым, бир суйгенингден къутулдунг, экинчи суйгенинг бла арагъыз къалай боллукъду ансы, – деди.

– Къоркъма, анам, тюнене анга ёмюрде тюрленмезлик акъылымы болушунлай ангылатханымдан сора, бек ачыуланып, мени ишден эркин этгенди, – деди Нюржан. – Газетни редакциясында ишлеригими тилеп турадыла эрттеден бери да, тамбла анда башларыкъма ишими.

– Ёлгенлени жырыды жашауубуз. Директор Хашимни да къыстарыкъ болур?

– Угъай, анам, алай этерге базынырыкъ туююдю. Мен газетни адамыма.

XII

Мисирханны: «Жашауубуз ёлгенлени жырларына ушайды», – дегени кесин жокълатханлай турады хар атламындан. Нюржан, юч жашын да Къарачайгъа ашырып, къызы Сафият бла жашайды Дагъыстанда. Сафият окъуулу болуп, школда устазды.

Жашлагъа тынгысызлыгъы кёп затны сансыз этдиреди анагъа. Аллай кезиулеринде кесине ушакъ нёгер излеген адети жокъду. Ол къылыгъын кеси окъуна жаратмайды. Сафият бла да къазанлашмайды. Башханы къой, Нюржан жазыу ишин бардыра тургъанлай, къызы анга керек болмагъан соруулагъа жан салса, аны таба къынгыр къарап, сёлешмезлигин излейди.

Ана жашланы, Ата журтларына термилтип турмайым деп, Къарачайгъа ашыргъанды. Нюржан, аланы окъуулу этер ючюн, кёп кечелерин жукъусуз ашыргъанды. Бюгюн а ол жанына къайгъысызды. Наурузну жашларыны дуниялыкъдан хапарлары жокъду деп, киши айтырыкъ туююдю. Жашланы ёрге кётюрюрге киши базынмай эсе да, оноуларын а излейдиле.

Ала да к'ууллукъ излемейдиле. Жашаулары оюмсуз сёзлери бла ачитмасынла ансы, кече, кюн да кёзбаусуз к'ууллукъ этерикдиле кыралгъа. Аланы совет школ ок'утханы, игиликге да ол юйретгенди.

Ортанчы жашны Адикни, агроном билими болгъан жашны, атасыны элинде колхоз бригадир этерге дегенлеринде, колхозну председатели – Наурузлада жашагъан-ашагъан адам – Хамзат к'ватына да к'оймагъанды. Элни тюз ортасында межгитни баш чокайын – эфенди азан кычырыучу жерин – кетерип, эшигин-терезесин жангыртып, колхозну, элни оноучуларын ары кёчюрген кюнлеринде, бухгалтерге энчи отоу жарашдырып, Наурузну Бакъсанугъуна деп ары стол, шинтик да салып, хазырлагъанларын ушатмадыла бир-бирле. Председательге: «Бу не ишингди?» – деп сюелгенле да болдула.

Сталинни оноундан хапарлары болмагъанла эдиле ала. Ок'уй-жаза билмеселе, к'айдан биллик эдиле кырал башчыны айтханын? «Колхозлада ишлерге билимми, акъыллы адамла табылсала, бий тук'умданды деп к'арарамагъыз. Кака кётюрге уа, барыр жерин эсине салыгъыз», – дегенди Сталин.

Колхозну, элни оноучулары да жашау алагъа оноу этсе сюедиле.

* * *

Мисирханны жашаубузгъа бичген багъасы жангыдан ачитды жюреклени. «Сынамагъан сынамамын, баласындан алгъа ёлгеннге киши жилимасын», – деген жашы урушдан к'айтмагъан ана. Герман уруш башланды, эсде болмай тургъанлай. Дуния тюрленди. Танг жарыгъы – мутхуз, кюндюзгю кюн – ашхам к'арангысы. Кёп эдиле Нюржанны к'ууанчлы кюнлери, дунияда бир дерге бир к'айгъы жокъча. К'арачайгъа барып, ючюсюн да бир кюн ашырлыкъды урушха.

Ёлюм к'орк'уу ызындан сюрюп айланган юйюр энди жашларын, анга аманлыкъдан башха затны жораламагъан кыралны ёлюмден сакъла деп, к'ан жугъу жолла бла урушха ашырады. Аналары кёл этдирир сёз айталмайды жашлагъа. Бизге душманлыкъ этген кырал ючюн кесигизни ёлюр отуна атмагъызмы дерикди? Жашланы кимге да жууаплары бирди:

– Биз Совет кыралны жашларыбыз! Ачыу да, хорлам да бизнидиле. Башха сайлау жокъду.

* * *

Кёп жашамадыла таулу жашла тауда. Ёсдюле Дагъыстанда к'аукъазгъада. Туугъан журтлары эркетип башлагъан сагъатда уа таула-тюзле да кёк кюкюреуден, элия атылыудан толдула да к'алдыла. Наурузну жашлары, машинагъа минген чакъда, арта, К'арачай таулагъа к'арап, аладан тоймай, кеси акъылларын-

да аталарыны белгисиз к'бабырын да жок'лап, алай атландыла жолг'а, к'анлы урушха душман бла сермеширге.

Ана жилийды ызларындан к'арап, Сафиятны да киши тыялмайды жүрексинип жилиг'анын. Нюржан машинада жашларыны нёгерлери кимле болг'анларын санайды. Жашларына билеклик этериклени эслесе, жүрегине таукеллик алады.

Жашларыны тойларында тепсерге ашык'г'ан ана энди ак'гылында болмаг'ан к'ыйынлык'ны кётюраллык' туйюлдю. Атадан-анадан айырылг'аны, Наурузг'а атылг'ан ушкокну тауушу, эгечи Фаризатны жашлай тул болг'аны тамам эди анга. Уллу Аллах, сак'ла аны жашларын душман ог'ундан. «Сынама мени мындан кёп», – деп, Нюржан кеси кесине шыбырдады.

Элде урушха кетген бир бир жашланы бушуу к'аг'ытлары келе башлаг'анлы Нюржанны, Сафиятны жүреклерин к'ара кесеу этгенди. «Фронтчуну жырын» эшитселе уа, сын болуп суюледиле. К'обуз да сарнаг'ан таууш этеди бусаг'атда. Суйген жашларын кёрюрге термилген к'ызла, почтачы к'арт оруслу к'атын ала таба келе тург'анын кёрселе, к'ачып, бук'г'ан этедиле.

«Душманнга к'ан сийдиргенден сора, сау-эсен келликди суйген жашым, – деп, хапар айтадыла аланы бир бирлери. – Тоюбузда аны бла кесим да тепсерикме, жамауатны сук'ландырып!»

Ол ог'урлу сёзле да хазна жапсармайдыла к'ызланы. «Палах сормай оюлг'анды арбазыбызг'а, юйюбюзге», – деп, так'ыр болуп жүреклери, жашыртын жилийдыла. Нюржан да, жүрегине сыйынмаг'ан азапны хорларг'а онгу болмай, жалг'ан, болушлук'суз умутларыны к'зулу-к'арауашы болуп, ашырады жылыусуз кюнюн, чырак'сыз кечесин. К'ыйынлык'ны чыраг'ын жандырг'ан заман, айт, неди Нюржаннга оноунг'? Эрин сыйырдынг, жашларын сыйырдынг, атасын-анасын, тууг'ан жерлерине термилте, жойдунг. Нюржаннга нёгерге жилиуун к'ойдунг.

ХІІІ

Киши жери. Кавказ сынаг'ан уруш жок' мында. Эр кишилери уа кёргендиле Кавказда, Россейни башха жерлеринде тую болг'ан эллени, оюлг'ан шахарланы. Дунияг'а мурдарлык' этерге жаратылг'ан фашистлени кеслерин да кёргендиле к'ырг'ыз, к'зазах халк'ланы жашлары. Нюржан ангылаг'андан, бу ишчи халк'ланы адамларында тамбла мамырлык', ток'лук' келликлерине ышаныу бек аз эди. Бардыла ахшы умутларына жан салырг'а кюрешгенле, ол умутлада да жылыу азды, отларыны, чырак'ларыны жаныулары да мутхузду.

Нюржан, Сафиятны да башха дунияг'а ашырып, к'ыйынлык'ларына бой салып тохтаг'анды. Саулай миллетин бу к'ыйынлык'г'а к'уллук' этген жерге нек кётюргенлеринден а хапары жок'ду. Бу оноуну дунияг'а жалаанда игиликни излеген большевикле этерик туйюлдюле.

Ол бирде, сагъышлары тутхучсуз болгъанларын ангылап, акъылын башха жанына бурургъа кюрешип олтурады къыйыры-чеги болмагъан мамукъ бахчаны къыйырында, къызыулугъу ташны эритген кюнню хатерсизлигине тынгылап. Гетменин илипинни ичин толтуруп келген топуракъ бетли къалын суугъа сугъуп, аны сабын а сакъал тюбюне тиреп. Ол, суу мамукъ бахчаны сугъарып, къуллугъун айыпсыз толтуруп, саркъады илипин бла эл таба. Олду элни ичген сууу.

Нюржанны сагъышлары ауурдула. Аладан да ауурду гетмен. Чагагъа окъуна юйренмегенди Нюржан, гетменни ауурлугъун кётюралмайдыла къалам тутаргъа юйренген назик къолла. Баш эркинлигин сыйыргъан жашау къыйынлыгъы уа – барындан да ауур. Кимден тапсын болушлукъ? Хар ким башы къайтгъылы. Къайдадыла тауларыбыз, сууларыбыз? Жашау отубузну жандырыргъа аладамы унутдула?!

«Угъай, Нюржан, аллай бир кёлсюзлюк этме, ары къарачы, жербаш юйчюклени орамларындан къутулуп, бери кёл алгъан сени жашынг Хашимди».

– Кимсе, не адамса, нек сант этесе? – Нюржан сагъышлы болду. Ол ауазны кимге ушатыргъа билмейди.

«Хашим кесиди келген».

– Угъай, ол тюйюлдю. Мени жашым акъсакъ тюйюлдю.

«Гетменнге жабышып турма да, атла жашынгы аллына».

– Мени жашым акъсакъ тюйюлдю. Сора ол, къарындашларын къайда эсе да бирде къоюп, кеси жангыз келлик тюйюлдю. Жзуукъ-тенг кёллю Хашим кеси жангыз келлик тюйюлдю.

Акъыллы, окъуулу Нюржан эссиз даулашха батханын, олтургъан жеринден агъаз женгиллик бла секирип ёрге тургъан сагъатында ангылады. Туугъанлы да жерни, кёкню ариулукъларынын ийнакълай жашагъан къара чолпан кёзле жукъ кёрмей къалдыла. Хашим къаты къучакълады анасын, кёлю толду, шукур этер къарыуу окъуна жокъду.

– Анам, – деди Хашим.

Жаш кючден айтды ол жангыз сёзню.

– Хашим, – деди Нюржан.

Жилимугъу жашыны сыйдам жаягъын жибитди.

«Нюржан, насыбынгы Аллах алмасын», – деди биягъы ауаз.

* * *

Ана баласын мудах этгенине бек жарсыды. «Хашим, къарындашларынгы нек къоюп келгенсе?» – деп, кюйдюрмезге керек эди кюе тургъан жюрегин. Нюржан, бирде жилий, бирде теренден ахтына, къарайды жашыны жай чилледе сууукъсурагъан саргъылдым бетине, алыкъа байлауу тешилмеген аягъына.

«Аллах къадар, мадар этсин, жилимайым, кюймейим, башхаланы да кюйдюрмейим, насыбыма къулланайым. Жашым уруш-

дан къайтханды. Мени кюнюм батды деп тургъанма, Сафиятдан айырылгъанлы, жилимугъум ёшюнюмо жибите...»

Жербаш къазах гытыны хыбыж эшиги къагъылды. Нюржан, сагъышларындан къутулуп, эшик таба сагъайды. Мудахлыгъы да терк кетди бек жукъаргъан бет сыфатындан. Экинчи кере къагъылмады эшик. Къартлыкълары хорлагъан ахшы умутладан толу кёзлери ышара, атлады босагъадан Элизат, Нюржанны къоншусу, къыйын сагъатында оюмлу сёзлери жарлы тиширыуну кёп затха кёллендирген адам. Нюржан бек жарыды, Элизатны келгенине къууанды.

– Бу юч-тёрт кюнде къазахы, таулусу да юсюгюзню басып, солуусуз этгендиле деп келмей тургъанма, – деди Элизат, ёрге кётюрюлген Хашимни къучакълап, онг кёолу бла инбашына къатылып, олтургъан жерине чёгеригин тилеп. – Юйюгюз къууанчдан толду, Нюржан. Уллу Аллах тюз адамла болгъаныгъызны ачыкъ этди. Ол эки жашынг да къууанч бла жыйылсынла юйюнге.

– Ой, Аллах къурасын, Элизат, не заманда да сакъса манга. Кёп кюнлеримде къайгъыларымы седиретгенсе, менден къайтмаса да, Аллахдан къайтсын.

– Эй, къыз, этиб а, не игилик этгенме мен санга? Къоншуда бир бирге сакъ болургъа керекбиз. Сени сёз нёгеринг кюйдюреди мени. Энди Хашим биргенге, Аллах бир биригизден айырмасын.

– Ауузунга къор болайым, Элизат.

– Озма, озма, жаным. Бек сюеме, бийчелени да бийчесисе сен. Бу кёчгюнчюлюк къыйынлыгъы сени манга къоншу этгенине къууанама. Хар атламынг, хар сёзюнг да – огъурлу. Власть не бек тозурадды эсе да, бийлерибизни асыллыкъларын, миллетни багъасы алтын бла ёнчеленнген адет-тёресине сакълыкъларын сыйыралмагъанды. Хар атламынга кёлюм тола къарайма, хар сёзюнге, жерге тюшюрюрге деп къоркъа, тынгылайма. Бир затынга жарасам, сени кёзюнг-башынг жарып кёрсем, къууанама.

– Билеме, билеме, Элизат.

– Эй, жаш, Хашим, ол аман къыз тюенене, сен ишлеп, бир сейирлик суратла кёргенме деп, къууанып келгенди. Бизге да бир кёргюзтсенг а аланы.

– Элизат, махтанырча туююдюле, – деди Хашим. – Жаралы болуп, саусузла юйюнде кёп жатдым. Тейри, беш-алты ай окъуна. Ол заманда эсимде болмагъан ишни къолгъа алгъаныма сейир этеме.

– Эсингде нек болмазгъа керек эди? – деди Нюржан. – Айтхылыкъ тукъумунгда фахмулу адамла кёп болгъандыла. Айтхылыкъ орус художник Николай Ярошенко атангы устазы болгъанды, антлы шуёху да. Атанг Кавказда биринчи таулу художникге саналгъанын нек унутаса? Энди сени уа Совет власть юйретирикди. Жолунг болсун.

– Анам, сен атларын айтхан адамлагъа тенг болургъа менде къайда фахму?

– Жашым, жашауда бек уллу ишле узакъ затладан башланадыла, – деди Элизат. – Къара бу ишге? Суратланы кёбюсюнде соладатла. Бу ёлюкню уа нек ишлегенсе, жашым?

– Ол бек антлы тенгим эди, Азнауур – къарачайлы жаш. Ол ёлгенде, кёп кёз жаш тёкген эдим. Кёплени къанлары тёгюледи къанлы урушда. Ёмюрледе унутулмаз бу урушну огъурсулдугъу...

Хашимни сёзлери Нюржанны, Элизатны да жилилдыла.

* * *

Ала жашагъан къазах элни жетижыллыкъ школуну тарыхдан устазын, райОНО-ну таматасыны, белгили поэтни, урушдан сакъат болуп къайтхан асыл адамны – Саттар Акажановну айтыуу бла, тилеги бла дейик, Нюржан Даулетовнаны ишлерге Алма-Атагъа, педагогика институтха кёчюрдюле. Элизат да, эл да бек жарсыдыла аланы кетгенлерине. Нюржаннга бла Хашимге уа баргъан жерлеринде жарыкъ жашауну от жагъасы толу къазан къайнатды, – башланды ачыу ачитхан жолдан шош атлай, таяр заман. Къалын къара булутха ёмюрге деп кирген ай жангыдан чыкъды, дуня жарыды. Нюржан – адамла намысын кёрген алим, журналист. Хашим – къазахлыланы, кёчгюнчюлени да къууандыргъан художник. Энди аланы жоллары Кавказгъады. Къарачайгъа угъай, Малкъаргъа. Азат дунияны адамларын азат таула сакълайдыла.

Тау элде биринчи кечемде сейирлик тюш кёрдюм.

* * *

Къара булутха батдым. Къычырама аямай. Киши эшитмейди. Жюрюген этмейме, жюзген этеме. Таш-тёш да эсленмейдиле. Тенгиз юсюндеме, батмай къутулаллыкъмамы? Уллу Аллаха жууукъдама, баям. Ол болушур, тенгизге батдырмаз. Жашау былай татлы болгъанын алгъаракъдан ангылагъан болсам, излерик туюл эдим ёлюмню. Бу къыйынлыкъ сынагъан сагъатымда, анамы жырын да эшитдим. Ол жалаңда жигитликни юсюнден жырланы нек айтыгусун ангыладым. Адам не къыйынлыкъны да хорламаса, суймекликни къыйынлыгъын хорлаяллыкъ туююдю. Манга киши айып этмесин, суймекликни къыйынлыгъына жетген къыйынлыкъ жокъду.

Къара булутну седиретди кюнню Минги тауну Къарачай жанындан къарай келген жандырауукъ кёзю. Бир кесек солуу алдым, ёлюмден къутулгъаныма къууанып. Алай санланы къалтыратхан тау жаууну ары дери сынагъанымы унутдурду. Жел да къошулду жаууннга. Ол къар къатыш жауунну келтирип, бетиме урады. Жаным, жюрегими биягъы умутсуз умут бийледи. Андан къутулур онг болмагъанын ангыладым. Насыбым – ибилисни къолунда! Уллу Аллах хар бир адамны да эркин этип жаратхан эсе, мени ибилислени тузагъына нек сукъду?! Аппамы: «Адамны

ачытмазлыкъ бир зат да жокъду, билинмей къаллыкъ тасха да жокъду!» – деучюсюн а нек унутама?! Бир затны да унутмайкыкъ. Жерни, къаяланы уа адам улуна таянчакъ этерге, юй ишлерге, ташла юсюнде сабан сюрюп, мирзеу ёсдюрюрге къолундан келген таулуну къатылыгыын къалай унутурбуз, къыйынлыкыгъа тюшгенбиз деп? Кёкню жети къатысын ишлеген, отлу чыракъ жандыргъан да адамды! Аны да унутмайкыкъ.

Бек амалсыз заманымда да кесиме болушлукъ берлик сакъышларыма ийнаныргъа кюрешеме. Кимине адам сыфат береме, кимин келепен этип кёргозтеме. Ахырында суйген тауларымда жоюллугъума ишексиз болуп, жашауну кече къарангысын, танг жарыгыын да сынадым, ёлмезлик а жокъду дунияда. Ёллюклени къачан эсе да сау боллукъларын а Мухаммат файгъамбар (Аллахны саламы анга болсун) айтханды дейдиле. Ёлгенле сау болгъан кюн керти да ахырзаман кюн боллукъду дейдиле. Бу дунияны заманы аны бла бошаллыкъды дейдиле.

Сакълайма, кюнню жылыуу таулагъа жайылмайды. Къурушадан-къуруша барама. Ма насып! Бир заманда анамы ауазын эшитдим. Аны ариу макъамы тауланы жырлатды. Ёмюрлеге дунияны жарытханлай турлукъ кюнню таякълары жүрегими сыладыла. Мени ёлюм чегине тюбетген къара булутла, сууукъ жаун да табийгъат адамны къууандыра, жарсыта да турургъа эртте юйретгенин жангыдан эсибизге салып, башха жолгъа атландыла. Анамы ёмюрлюк жыры уа биргебизге къалды.

* * *

*....Ой, Малкъарым, жырым, жаным,
Сенде атды насып тангым.
Тюзлюк палахланы хорлап,
Келдик, Ата журтун жокълап.
Къайтып, бийиклеге ёрлеп,
Санга къууанч ёмюр тёрөп.
Сени ючюн жашарма мен:
«Халкъым, жаша, – деп, – сау-эсен!»
Къабырдан да къычырырма!
Мен малкъар халкъны къызыма!*

НАЗМУСУНДАН ЖЫЛЫҮ УРГЪАН...

Мусукаланы Сакинатны адабият кѳадары 1985 жылда биринчи чыкѳган «Жаз жауунла» деген китабындан башланганды. Ары дери назмулары, кесамат статьялары газетде, журналда басмалана тургѳандыла. Сакинатны биринчи назму жыйымдыгында поэт айтырыкѳ акѳылын, ангылатырыкѳ оюмун табиѳгѳатны белгилери бла кѳргѳюзтгенди: «Сени кѳзлерингде кѳреме мен жазны», «Жауады кѳар, жабады кѳар Сары Тюню, / Акѳ бийикден, сакѳ бийикден кѳанат юзюп...», «Эрттен чыкѳдан минчакѳла / тизейим санга...». Табиѳгѳат суратла, жылы сезимле Сакинатны назму тизгинлерине энчи макѳам салгѳандыла.

Китапны атында окѳуна барды энчи магѳана. Жазны ажашмаз ийисин, татыуун келтирген жылы жауун, кѳара булутну кѳаралыгыын кийип, мудах урум бла келирге боллукѳ жауун – бу сыфатла чыгѳарманы магѳанасын терен ачыкѳлайдыла. Поэтни китабында дагѳыда хар окѳуучу энчи эс бургѳан назмула анагѳа аталыпдыла. Ана сѳймеклик, ана тилекле жолларын жарытхан адамла насыплыдыла. Сакинат ананы сѳймеклигин кѳадарны энчи саугѳасы болгѳанын, аналары болгѳанла ол насыпха ие бола жашагѳанларын, аналары дунияларын алышханлада жюрекле-ринде ол тансыкѳ, жылы эсгериуню не заманда да жангылай, жарыкѳлай тутаргѳа излегенлерин, ол зауукѳлукѳну хар ким кесича аяргѳа сѳйгенин уста суратлайды.

«Эрттен чыкѳда» (1988) деген китабында элегия жанрда жазылгѳан «Мени ариу чууакѳ кѳзлюм» деген назмусу дуниядан кетген багѳалы адамы бла («Анам хорлатды ѳлюмге...») лирика жигитни ушагѳыча жазылгѳанды:

*Сен кѳрмединг тал терекни
Суугѳа ийгенин этегин.
Анда жуууна да ойнай,
Кюннге, таулагѳа да кѳарай,
Ол аллай ариу ийнарла
Тагѳады, жазгѳа ийнана.*

«Сен эштмей кѳалдынг аланы / Жутар шошлугѳу жагѳаны...», «Сен эштмей кѳалдынг аланы / Санга айтылыр жырланы...» – деп жарсыйды лирика жигит.

Алай а назму мудах эсе да, анда жашаугъа, ийнаныугъа аслам эс бурулады. Жашау кесини ариу къудуретин саулагъа саугъа этеди.

Табийгъатда болгъан затла бла адамны сезим дуниясында болгъан ишле бир бирге къалай ушагъанларын эслей, тенгleshдириу амалланы хайырланып, поэт кезге урунган шарт болумланы юслери бла ташаракъда тургъан затланы ачыкъларгъа онг табады. «Эрттен чыкъда» деген китапда поэтни усталыгъы да, жазгъан затларыны терен магъаналары да толу эсленеди; табийгъат бла адамны айырылмазча байламлыкълары суратланады: «...Гюллени шыбырдауларын эшип чачына, / Тейри къылычны алгъышын салып жюрекке», «кюнлю, гюллю да болуп» келеди суйгенине Сакинатны лирика жигити.

1991 жылда «Лицом к тебе» деген китабы орус тилде басмаланады. Анда да поэзияны баш борчуну, нюзюрюню юслеринден сагъышла аслам жерни аладыла. Ол, айдан келген бир дуния болуп, хар заманда да жарсыуу, къайгъысы болгъан жюрекке билеклик этгени кёрюнюп турады. Поэзияны дуния жашауда магъанасыны юсюнден сёз баргъанда, Сакинат аны таза да тиширыу къачы бла къоруулайды, анга бир тюрлю бир ауана къондурмайды. Аны ючюн болур бу китапда назмуланы тиширыуну жюрек жылыуундан жаратылгъанларын окъуучу сормай билликди.

Сакинатны «Юркген кийик» (1998) деген китабы чыгъармачылыкъ ишинде энчи белгиди. Бу жыйымдыккъгъа кирген назмула жазыу сынауу орналып бошагъан поэтни чыгъармаларыдыла. Китапны ал назмуларындан биринде автор къыйын кюнлеринде аны къатында сюелгенлеге, ишине, жашаууна да себеплик этгенлеге жюрек ыразылыгъын билдиреди, таза да таулу тиширыуча, кёлюнден ыспас этеди.

*Къыйын кюнюмде таянчакъ болгъанла,
Мени ючюн деп ишлерин къойгъанла,
Бушууумда биргеме жилигъанла...
Неда башха ачыуда аягъанла:
Мени эгечлери кибик кёргенле,
Жюреклерин юлюш эте келгенле...
Барыгъызгъа да мен суйген игилик
Келсин, болуп Минги таудан да бийик!*

Бу назмуда сёзлени жерлерине уста табылгъанлары да автор айтыргъа суйген оюмну бетин чыгъарыргъа болушады. Андан сора да назму миллет алгъыш формагъа келишип, алай жазылгъаны да бошдан туююлдо, ол да авторну оюмун толу ачыкълагъан шартыды.

Суймекликни ызы саулайда Сакинатны поэзиясында баш жерни алады десек, жангыллыкъ туююлбюз. Тиширыу бла суймеклик – бу эки ангылам башха-башха сёзле бла айтылгъанлыккъгъа, магъаналары бирди. Китапны аты «Юркген кийик»

сюймекликни аллында жан титиреулюк болмай кыалмагыяныны бир белгисиди. Сакинат ол сезимни суратлауда кеп тюрлю бояула бла хайырланады:

*Жаз тартады жашил айылын,
Элия чакдыра...
Ётдюреме жангы жайымы
Мен, сени чакдыра...*

Сакинат окыуучуга бек алга лирика назмулары бла белгили болганды. Аны бир кыауум назмусу жыр болуп айтылады: «Кезлеринге кыарасам», «Мен кюерча этме», «Сен кетип бара эдинг», «Гитарангы сокъ да» ...

Алай, жашау сынауу ёсе баргыяны кыадар, ол сюймеклик дунясына сакъ болургыя, аны сакъ жюрютюрге керек болгыянын ангылайды, ол затха окыуучуларыны эслерин да бурады:

*Ашыктыган иги туюл,
Кеч болган – ажымды.
Кыара кыашларын туюген
Кыач туюл – жазымды...*

Неда:

*Сен жактыган от ёчюлсе,
Болушмаз умут да.
Ёчюлюп кыалмаз ючюн,
Мыдыхын суутма...*

Адамны ич дунясыны суратын уста суратлай билиу жазыучуну фахму хатыды. Сакинатны чыгыармачылыкъ иши анга толу шагъатды. Аны жюрек ачыкылыгы, адамны жарсыууна кыайгыра билиуу назмуларында тийишли сезле бла айтыладыла эм авторну окыуучу бла жуууклуугун кергюзтедиле. Урушда жоюлган алты акъ атлыгыя аталган сезлери ол затха ийнандырадыла. «Мен жарсыйма, – дейди поэт. Мен сагыш этгенден, бу тизгинлени окыуган хар ким да жарсыиды. Не бла болушайым алагыя, не бла жапсарайым бюгюн мен аланы? Кеч кыалган кыайгы сёзюму айта, ол ачыуну ауурлуугуну бир кесегин алыргыя сюеме». Сакинатны «Алма-Атада чагыадыла алмала» деген поэмасында да ол ыз эсленеди.

«Алма-Атада чагыадыла алмала» деген поэманы юсюнден айтханда, Сакинатны эпика фахмусуна да энчи эс белюрге тийишлиди. Ол затны окыуучу бу чыгыармада толу эм тынгылы керюрге боллукъду. Мында Фатиматны кыадарыны юсю бла автор юч телюню жашауун суратлайды. Адамны эси бла жашауда керти болган ишле, бир бирлерин алышындыра келип, сюрюгон азаплыкъны ёмюрге да кез туурада турлукъ суратын белгилейдиле, Ата журтуна кыайтыуну толмай кыалган мураты – бу хал поэманы башындан аягына дери барады. Сакинат поэмасын миллетини

«...ёксюзле ёсдюрген аналарына къысылып, узакъда къалгъан сабийлерине» атагъанды.

*Умуту да, жулдузу кибик, батды,
Алай батды жазны ариу кюнюнде,
Туман болуп, босагъа ташха жатды,
Тауну, тёшню тынгылата кюйюне...*

Поэманы сюжети бир тау юйюрню къадарыны юсю бла къуралгъанды. Эки уллу къыйынлыкъ келтиргенди Фатиматха къадар: уруш (1941–1945) бла кёчгюнчюлюк. Ол къыйынлыкъла аны баш иесинден, жетип тургъан алты жашындан да айыргъандыла. Ата журтха къайтыуну юсюнден толмагъан умутла чыгъарманы аллындан ахырына дери барадыла.

Поэманы магъанасын суратлау сёз бла толу ачыкълай, анда автор эсгериу, тюш, сакълау дегенча, аллай адабият амалланы кенг хайырланады. Ол амалла, бир бирлерин алышындыра, баш жигитге озгъан жашаууну къууанчларын, жарсыуларын да кёз туурагъа келтирирге болушадыла.

Туугъан жери, Чегем тары. Шаптал терекни ауанасында сабийлери ойнайдыла. Субай санлы къызла, суу агъачлагъа челеклени тагъып, суугъа барадыла. Тамата жашы Мухаммат, окъуун бошап, устаз болуп къайтханды. Фатиматны баш иесини кёзлеринде ёхтемлик жарыйды. Окъуучу поэманы жигитлери бла – алты къарындаш бла – кезиу-кезиу шагъырей болады. Аланы жүрек жарсыуларын поэт уста кёргюзтеди. Авторну баш борчу да олду – ол терслик келтирген къыйынлыкъланы кётюрюуде адамы ниет кючюн ачыкъларгъа:

*Ёзде къалгъан – сау болмагъан жарады...
Ёзде тургъан – кечилмеген бир азап.*

Ата ташына термилиу Фатиматны жүрегинде ёмюрге мухур болуп къалгъанды. Алай ол алты жашындан бири эшик ачмазлыкъ къуругъан журтха къайтыргъа суймейди.

*Алты жашын алты жолгъа ашырып,
Къарай эди алларына Фатимат.
Бири да къайтмады артха, ашыгъып,
Аналары тургъанда кюйюп, сакълап.*

*Ёлгендиле деп ийнаныб а! Къалай?!
Бири, экинчиси, ючю... алтысы!
Алты жашны ариу атларын санай,
Жашай эди ынна – ана жарлысы.*

Тансыкълыгъы, термилиую уа тауусулмайдыла. Ол кесини тюшлери, эсгериулери бла кечинеди. Къууанчы, бушууу да ала бла байламсыз болмайдыла. Базманда – бир жанындан, Минги тауну этеклеринде орналгъан туугъан жери, бирси жанындан а,

алма тереклери кѳурмашча чакѳгѳан Алма-Ата. Эки жер да энди, туугѳан жерлеча, багѳалыдыла, ортада байламлыгѳа – тейри кѳылычлай тартылгѳан кѳпюр.

*Алма-Атада чагѳадыла алмала,
Гюлден толуп, тѳгюледи тѳгерек.
Минги тауда эрийдиле туманла,
Чууакѳ болуп, таза болуп ариу кѳк.*

Филология илмуланы доктору Берберланы Бурхан айтханнга кѳре, «туугѳан жер – тыш жер» дегенча ангыламла Сакинатны поэзиясында, эндиге дери бизни адабиятыбызда бола келгенича, кѳарама-кѳаршы угѳай, ала экиси да энди бир жюрекге сыйынып тургѳанлары суратланады. Былайда бир затны белгилерге тийишлиди. Туугѳан журтха, аны бла бирча, анча жылны жашагѳан жерине да сыймеклиги эки жанына тартып тургѳанлыкѳгѳа, ол сыймеклик экиге бѳлюнмегенин, бир терек болуп кѳалгѳанын, сюрюн кѳыйынлыкѳгѳын аталары-аналары сынагѳан поэтле суратлайдыла асламында деген оюм жюрюйдю. Бу поэманы автору да ол кѳауумгѳа киреди. Аланы асламысы, туугѳан журтну татыуун толу ангыламай, жангы жерлени да Ата журтларынча суйгендиле.

Кавказгѳа кѳайтмагѳанланы хар бирини сылтауу болур. Алай Фатиматны юсю бла кѳп затны оюмларчады. Бир жанындан, туудукѳлары от жагѳаны тирилтип, юй-журт салыр кирик туююлдуле. Экинчи жанындан а, кѳалай тургѳун жети эр киши – алты жашы бла баш иеси – бирден чыгѳуучу жарыкѳ тойла барыучу ѳксюз арбазгѳа кѳарап... Поэманы жигитлери кѳпдуле. Хар жигитни кесини энчи сураты барды. Аланы бирге этген а – халкѳды. Не тюрлю кѳыйынлыкѳда да миллет энчиликлерин сакѳлагѳан таулула. Ачлыкѳ да, жаланнгахчылыкѳ да сынадыла аны халкѳлыгѳын:

*Ачлыкѳ кѳзю – будай бюртюк жокѳлагѳан,
Аулагѳанды мадул сабанны саулай.
Сейир этген, кѳл этген да жокѳ анга –
Сюеледи, ажашып кѳалгѳан даулай.*

Тиширыуланы кѳол кѳыйынлары, кюбюр тюплеринде асырагѳан алтын-кюмюш туюмелери, бел баулары «Ийнаныугѳа, гыржын болуп, кѳошулуп, / Ненча жанны ач ѳлюмден кѳалдырды!»

Сезим экиге бѳлюннгенини темасы – Ата журтха аталгѳан (жюректни ары тартдыргѳаны сѳзсюз ангылашынады) чексиз сыймеклик бла мында тургѳан заманны ичинде кесин суйдюрген кѳазах тюзле – адабиятны тинтген алимлени айтханларына кѳре, бу затла асламысында сюрюнде туугѳан поэтлени чыгѳармаларына киредиле. Ол «сабийлени» кѳбюсю кѳалгѳанды анда – алагѳа туугѳан жер болгѳан журтда. Нек десенг, ала башха журтну билмей

эдиле, асыры сабий болуп, эслеринде тутмай, танымай. Бу журт алагъа жууукъ эди, татлы. Артха къайтыргъа уа – белгисизлик арсар этеди.

Къадарлары алай болуп, кѣчгюнчюлюк жунчутхан халкъны анда, тыш жеринде, кълалгъан сабийлерини юсюнден оюм бек биринчиден поэманы аталыу сѣзюндеди:

*Миллетими, ёксюзле ёсдюрген
аналарына кълысылып,
узакъда кълалгъан сабийлерине.*

Мусукаланы Сакинатны бу поэмасы тарых кертиликни кѣргюзтюуде жангы болуп келгенин айтыргъа керекди: поэманы жигитини сагъышларыны юсю бла кълыйынлыкългъа тюшген адамны психология болумун, аны экилилизин кѣрюрге онг барды. Поэмада болунган ишлени суратлау жашау кертиликни толу ачыкъларгъа, Ата журт – ол жюрегинг тынчлыкъл тапхан, кълалай келтирген жер болгъанын ангъларгъа онг бергенди. Чыгъарманы баш жигити, башха жигитлери да болгъанлыкългъа, керти суратлау амал Фатиматны жюрегине, сѣзюне да кирген сезимди. Аны сыфатында айырылыуну ачы жюрек жараларын сынагъан таулу тиширыулары суратларыды.

Поэма биринчи «Минги-Тау» журналда, артда уа «Аллыма кълара» (2001) деген китапда басмаланганды. Сакинатны бу китапда назмулары магъланаларына кѣре юлешинедиле. Сѣз ючюн, «Кълызаргъан кюн учхан къланатлы», «Атынгы айтама да сени», «Акъл чакългъан болур балли» деген бѣлюмледен кълуралгъанды. Бу атла назмулары магъланаларын ачыкълайдыла. Ол зат а авторну бу китабы алгълыннгы китапларындан да терен магъланалы болгъланын кѣргюзтеди. Мында жашауну бла табийгълат ангъламланы айырылмазча байламлыкъллары болгъланлары философия теренлик бла суратланады. «Эс», «Белгисизлик», «Къладар», «Тергеу» деген назмула башда айтылгълан оюмлагъл толу шагълатлыкъл этедиле. Жан халаллыкъл, тамата адамлагъл ыспас, хурмет – адамлыкълны бу илишанлары китапда бютюн бийикге кѣтюрюлгендиле. Муну аллындагълы китапда тюбеген «Уллугълузгъл, гитчегизге да – насып» деген назмусун эсге алсакъл, «Аллыма кълара» деген китабыны ахырындагълы «Китабымы ахырында» деген назмуну магъланасын, аны нек жазылгъланын да ангъларыкълбыз.

*Ариу сѣзюм – тангны тазалыгълына,
Къллюм бетин кълдюре тургълан кълннге,
Кълара ташны сылай тургълан аязгъл,
Жан аурутуп Гошаяхны кълююне...
Ариу сѣзюм – элек болгълан умутну,
Атып кълыймай, кѣсине кълысхан жаннга... –*

деп жазады поэт.

Бу назмуну суратлау кючюн бютюн уллу этген шартха назму тизгинлени «ариу сёзюм» деген сёз тутуш бла башланнганын сарнаргъа керекди. Аны бла бирге «кюнлюм бетни кюдюре тургъан кюннге» деген табийгъат сурат тенгleshдириу да бошдан болмагъанын эслеген къыйын туююлдю. Ол зат назмугъа авторну оюмуну кертилигин шарт этген сыфат болуп киргенди. Айтырыгъыны баш магъанасын чертир ючюн, назмучу ана тилини байлыгъына таяннганын белгилейди. Бу назмуда белгиленнген авторну жашау жоругъу болгъаны шартды.

*Айтама мен, ана тилге таяна,
Мында кзояр ыразылыкъ сёзюмю.
Жашай келдим, келлик кюннге ийнана,
Этди да ол мени кзаты, тёзюмлю.
Сёзню кючю, Сыйрат кёпюрден ётюп,
Этеди бир кери болгъан жанланы.
Мен, ол затны кесиме билек этип,
Шош барама алларына аланы.*

Мусукаланы Сакинатны «Насып ючюн» (2004 ж.) деген китабына поэмасыны аты аталгъанды. Бери кирген назмула поэтни жашау сынауун сабыр тил бла суратлайдыла, граждан лириканы биргесине философия оюмла келедиле. Насийхат халда суюмекликни, насыпны, ийнаныуну, таукелликни жарыгъы къарайды назмуладан:

*Атам акъ атха минип барады,
Мен эштеме туякъ тауушун...*

Неда:

*Сыйпалгъан арбазда ыз къалгъанды –
Суу бюркгенди кзумгъандан анам.*

Сакинатны бу назмусун къурагъан суратла аны тёлуюню татлы эсгериулер болгъанлай къаладыла. Китап саулайда суюмекликге аталыпды – ата-ана, сабий, тиширыу, эр киши суюмекликге. «Насып ючюн» деген поэма уа таулу къызыны ауазы бла Хауа бла Адам сынагъан тасха не жолла келгенин, аны къоруулай, ёмюрле жолунда эрле къаллай жигитликле этгенлерин суратлайды. Узакъ Итакада Одиссейден, суюгенин жаханымден чыгъаргъан Орфейден, Карменден башлап, Гошайхха дери, дуния башында таурухда къалгъан суюгенлени кюйлери киргенди поэмагъа десек, даулаш боллукъ туююлдю.

Поэтни тиширыу къачы саулай поэманы ызын тиширыуну таза да, жаралы да сезимин къоруулаугъа бурады, сёз да асламысында аны атындан айтылады:

*Къадар нечик уллу саугъа этди! –
Мени суюп, Одиссейим кетди*

*Колхидагъа – узакъ айрыкамгъа...
Эшгенме мен Одиссейге кӛлек,
Чыгым – алгъыш бола, чыгым – тилек.*

Неда:

*Ахыратха келген эди Орфей,
Келген эди, мени сурай, излей...
Ёлю жукъусунда тургъанымда...*

Бу суратлау чыгъарманы юсюнден белгили малкъар жазыучу Тӛппеланы Алим былай жазгъанды: «Малкъар поэзияда суймекликни юсюнден жазылгъан лиро-эпикалы поэмаланы арасында Сакинатны «Насып ючюн» деген поэмасы мени бек суйген, бийик багъа да бичген чыгъармамды. Мен аны къайтарып-къайтарып окъуучума, алай а поэтни ӛз жюреги бла ӛтген суймеклик тарых хар жолдан мени жюрегими да толкъутады, сезим дуниясына алады. Анда бары белгили суймеклик кюйле жангыдан таулу тиширыуну, таулу поэтни дуниясы да болуп, хар жазны жаууну, кырдыгы жангыча, жангы сезим болургъа жетишгендиле».

Бююнлюкде Мусукаланы Сакинат малкъар адабиятта кесини жерин тапхан, бийик даражагъа тийишли болгъан фахмулу жазыучуларыбыздан бириди. Аны назмулары, поэмалары окъуучуну жашау сагъышларын ийнаныулу да, базыныулу да этедиле.

***ЁЗДЕНЛАНЫ Фатима,**
филология илмуланы доктору*

САКИНАТНЫ ЮСЮНДЕН АЙТЫЛГЪАН СЁЗЛЕДЕН

* * *

Фахмулукъну ызлары Сакинатны китапларыны ал бетлерин ачханынглай окъуна кӛрюнедиле. Аллынгда кийикле юркгенлей. Суйгенинги ашырып, жюрегинг жырлап келгенлей, ызынгдан жауун жетгенча. Жаягъынгда анангы кӛол аяз жылыуун сезгенча...

*Этеги, женги да юйрете,
Бннама айлана эди юйде.*

Поэтни назмуларын окъуй, аны жашау жолу, ич дуниясы, жаратылыш ангылауу къалай къурала келгенлерин шашмай билирге боллукъду.

***ТӛППЕЛАНЫ Алим,**
КЪМР-ни халкъ жазыучусу*

---

* * *

Сакинат миллет поэзиябызда кѐп тюрлю жанрланы аякъландырырча тынгылы юлюш къошхан жазычуду. Ачыкъ сѣзлю (лирика) назмуладан башлап, жырлагъа дери, элегия хапарлагъа, назмулагъа, поэмалагъа дери.

Ол 1950 жылланы ахырында туугъанлыкъгъа, жашауда болгъан тюрлениулени, тарыхны тюз жолун, ол жолда абыннганын-сюрюшгенин да толу билген, анга кѐре кѐп бутакълы сагъышлары назму тизгинлеге бойсундургъан поэтди. Аны лирика жигити жашауну къууанчына, жарсыууна, озгъан заманына, келлик заманына да сагъайып жашагъан тиширыуду.

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
филология илмуланы доктору

* * *

Мындан кѐп жыл алгъа Мусукаланы Сакинат дуниядан жашлай кетген анасына атап жазгъан назму къауумун «Коммунизмге жол» газетде басмалагъан кюнлюбюзню бирда унутмайма. Редакцияда ишлегенле барыбыз да аланы кѐлюбюз тола окъуй эдик, жаш къызчыкъны фахмусуна сейир эте.

Биринчи назмулары бла халкъны алай сагъайтхан Сакинатны табийгъатха, кѐкге, жерге, адамгъа суймеклигин теренинден суратларгъа онг берген фахмусуна мурдор таш ол назмула болгъан сунама.

Сакинат бюгюнлюкде бизни миллет литературабызны белгили, фахмулу адамларындан бирлери болуп тохтагъанды.

ШАУАЛАНЫ Хасан,
жазычу

* * *

Мен Мусукаланы Сакинатны чыгъармачылыгъы бла шагъарей болгъанлы бир он жылдан атлагъанды. Аны назмулары таза, терен суймекликни, жашауну суратлайдыла бизге. Аллай сѣзлеге уа макъам салыргъа композиторла бек сюедиле. Малкъар тилни ангыламагъанлыкъгъа, Сакинатны сѣзлерине къуралгъан жырлагъа уа бек суйюп тынгылаучума. Аны жазыу ызы, суратла дуниясы бек сейирдиле. Айтханына экили бола, ауарагъа къалмайды сѣзю, оюму да ачыкъды, огъурлу сезимден, тюрсюнлю бояуладан да толуду

Борис КАГЕРМАЗОВ,
КЪМР-ни халкъ поэти

Солдан онгнга: Мусукаланы Сакинат, анасы Ханий, эгечи Халимат

Къайсын туугъан юйде къонакъда

Тейтеланы Алим бла Мусукаланы Сакинат

*Мусукаланы Сакинат бла Сергей Филатов, социал-экономика
эм интеллектуал программала фондну президенти*

МУСУКАЛАНЫ Сакинат,
КЪМР-ни культурасыны
сыйлы кѳуллукѳусу

ТАУЛУА

Ёрлерге кѳыйын болса да,
Умутунг жара кѳойса да,
Кѳоркѳуунг керти толса да,
Таулагѳа, ёрге ёрлемей,
«Бу сынауду! Кёрчю!» – демей,
«Чыгѳаллыкѳбыз! Келчи!» – демей,
Чыдаялмайды таулу.

Атларгѳа кѳыйын болса да,
Жоллары кѳпню жойса да,
Былайда башха тойса да,
Анга сый-намыс да этмей,
Малкѳаргѳа «Ата журт!» – демей,
Аны бек башха тергемей,
Чыдаялмайды таулу.

Барыргѳа кѳыйын болса да,
Элинги заман ойна да,
Умутсуз, жолсуз кѳойса да:
«Акѳ-Топракѳ, Сауту да...» – демей,
«Гюдюрю, Зылгы да ...» – демей,
«Думала, Кѳкташ да...» – демей,
Чыдаялмайды таулу.

САКЪЛАЙМА ТАНГ КЕЧИКМЕЙ АТАРЫН

Сакѳлайма танг кечикмей атарын,
Кѳайын терек айтады хапарын.
Шыбырдашып турабыз биз кече,
Таурухубуз бирден бирге кѳче.

Кѳкден кѳарайды ай да, тынгылай,
Баям, бизни кесича ангылай.
Айтама мен хапар сабийликден,
Атам, анам да бар эрттенликден.

Ыннам айтхан жомакѳ кирип ары,
Терек, чапракѳ да кѳакѳмай, сакѳлады.
Анда, юйде, болгѳан адамланы
Тансыкѳ эди манга кѳарамлары...

Кесимча, бу терек да кьюуанды,
 Мен Пошт жол бла элтип бардым аны
 Атам чалгъан жерни кёргюзтюрге,
 Анда тюрлю гюлле да ёсдюле...

Ажокъаны гитче суучугъунда
 Къанатлыла алгъынча жуууна.
 Кюлдюк, къарап бирге чыпчыкълагъа,
 Ала къойгъан таякъ ызчыкълагъа.

Сейирди, орамда сабий кёрсек,
 Аны бла не игиди сёлешсек
 Деп къарадым, алай орам – башха,
 Хорлатханы туура болуп ташха.

Жауун жуууп, ырхы жол ачылып,
 Жерден топракъ да, къум да къачырып.
 Кюнлюм бети – алгъын кибик, жарыкъ,
 Алай... бир зат эте эди тарлыкъ.

Къарайма да, юйле – жалан, къуру,
 Терек да шыбырдап, айтып турду:
 «Къайгъы этип, санап турсанг да сен,
 Иелери кетсе, къуруду жер...»

Кёрюнмеди анам да арбазда,
 Ийилмеди ыннам да намазгъа,
 Тагъылмайды аты да атамы,
 Желле алып, учханды мулхары...

Юзлюй, Ажа эм Зоя – къоншуда,
 Чыгъып кёрюнмей жан да тышына.
 Батман, Балдан да, анняка да жокъ,
 Нафсят, Маду да, анака да жокъ.

Юйден къарап, кёрюнмейди Батай,
 Ол теш башы арбазында атлай.
 Ийирмейди Малляу да юзмелтин,
 Сахид, Камал да жокъ, узакъ кетип...

Жашап да... не жашадыла ала?! –
 Кёрлюклери алда сунуп, анга
 Ийнаннганлай, аны бла келдиле.
 Тийребизни бетича эдиле.

Жанынг къайдан болсун къайтып сабыр,
 Ала, бизге заман, къарыу табып,
 Юйретдиле сибиртгини тута,
 Къызыу, сууукъ сууда жюнню жууа,

Эше, чага эте, жыя юйню,
Къайнатыргъа, уютургъа сютню...
Жумушлада ётдюрге заман,
Махтау – бир кёп, не аз эди тырман.

Ол биринчи къынгыр хычинлени
Ашап, не кюлдюле ичлеринден!
Тышларындан а бек махтадыла,
Манга ариу сёзле атадыла.

Ныгъыш этип, хапар-таурух айта,
Ата-баба жолларына къайта,
Бири – эше, бири – урчукъ бура,
Озгъан болса, бирден ёрге тура...

Сакълайбыз, танг а, атмай, кечикди,
Нюрюн тёгюп, жарытмай эшикни.
Къайын терек бла мен а – ушакъда,
Кетген кюнню тутабыз къучакъда.

БЮТЮН

Жауады къар, терекледе тохтайды,
Андан къарап, жерни кюйюн жокълайды.
Къарады жер, эрип барады жаугъан,
Къалады къар жаланда бийик тауда.

Къаргъа-къузгъун мугурайып терекде,
Жыядыла бирге къанат, этекле.
Къарайдыла, минчакъ болуп кёзлери,
Эштилмейди ол айтыучу сёзлери.

Тютюн чыкъгъан да жокъ, хауа кёксюлдю,
Жашил назы – жангызды ол, ёксюздю.
Жашиллиги – жашау белги, хорлайды,
Алай болса, сууукъ бизни онглармы?!

Къуйрукъчугъу – тейри къылыч, хоразым,
Биледи ол тангда кюнню озарын.
Къычырады, къонуп эски чалманнга,
Сууукъ да жокъ, къыш, къар да жокъду анга.

Къоншум чыгъып, къызыл ийнегин сауар,
Челегине сютю жауунча жауар.
Тылпыу эте, келсе юйге кийирип,
Сабийлери къууанырла, сют ичип.

Халжарында ышныр эте маллары,
Биченлери да – кёп, иги халлары,

Къозулары жабы эте, макъыра,
Сабийлеча, аналарын чакъыра.

Юйде – жылы, отда гыржын бишеди,
Халы этип, бийче чындай эшеди,
Кийип чыкъса сабийлени атасы,
Отун этер, билеп эски балтасын.

Юйде уа – газ, керек болмаз отун да,
Алай болгъан озады бар жокъну да.
Отун болса, бирде алып от этер,
От жарыкъгъа къайдан да къонакъ жетер...

Жауады къар, ашыкъмайын акъырын,
Излей келип, кыйнай келип акъылын,
Чыпынлагъа, тереклеге къонады,
Туудугъуна аппа хайнух жонады.

ЖАУУН ДА – ЗАМАНЧА, ЖАШАУЧА

Жауун да – заманча, жашауча,
Алын тыялмазса аны.
Алай а керекди, башларча,
Умут да болурча жангы.

Арбаз да, юйюнг да жангыды,
Келип, жауунла жуусала.
Тазады кеченг да, тангынг да,
Анда жуууна турсала.

Жауады, жерни жууарыкъды,
Тёшню, таулары, кълланы.
Таудан суучукъла къууарыкъды,
Бёлюп, кесеклеп жоллары.

Жашчыкъ кемеле иерикди,
Этип газетден, къагъытдан.
Ызы бла уа кюн тиерикди,
Жарыкъ эм жылы алгъындан.

Жауун тюбюнде айланама,
Жууса эди ол жанымы.
Шуёх душманнга алданганма,
Алдан, эрттеден жангылып.

Жауун да, жашауча, керекди,
Башларча жолну жангыдан.
Жауады, жауады, элпекди –
Мёлек тюшалырча андан!

Кюнюнг да, халынг да болурча,
Этип нёгерлик насыбынг,
Къууанч бла, жарыкъ бла толурча,
Болурча бирде... жарсырынг,

Жауады, жаууп да турлукъду,
Ёмюр-ёмюрле баргъанда.
Адам да жангы жол къурлукъду,
Эски кюрешден талгъанда.

ЖАНТУУГЪАН ЖАНЫНДА

Жантуугъан жанында, Адыл суу тийреде
Жанкъууат бузладан ауушха эннгенде,
Табийгъат эркелеп, жылтырай ташлары,
Бийикде букъдула къаяла башлары.

Булутла жюздюле, чачлары да тарай,
Башкъара кёлюне кюзгюгеча къарай.
Аязла чыдамлы айлана тегерек,
Кюн барады батып, чырандан тёнгереп.

Не къадар умутум къалдыла жартылай!
Буулады, къарайды адам артына,
Жолуну къысхара баргъанын ангылап,
Жюреги, акъылы айтханнга тынгылап.

Элимде кюн таула бла ёрге баргъанда,
Мен айтама, болса, бир хапар соргъаннга:
– Да, игиме, хар не да игиди юйде... –
Жюрегим а тохтамай, турады кюе.

Сатханла, атханла да тюбей жашауда,
Жетишалмай къалгъанма жашап башларгъа.
Къызгенчи поэтни эштиледи кюйю,
Къадары аны ненча къажымай тюйдю!

Ёксюзле жулдузу жарытса да алгъын,
Нёгерсиз да болду, шуёхсуз да къалды...
Жилигъанды назму, бу таугъа айланып,
Жашагъанды жангыз, абынып, къыйналып.

Поэтле тилеги айланады кёкде,
Эштиледи, эштилмей турады кёпге...
Не ауурду къушну къаралгъан къанаты!
Ол тюшдю да жолгъа, ауанача жатды.

Сагъышым, оюмум да къара кечеге
Кюрешедиле, бирча къачып, кёчерге.

Жангызлыкъ къалтырайды мудах хауада,
Ай жууукъду, жулдуз – къоркъуулу жауаргъа.

Алтынданды, баям, насыпны ачхычы...
«Табарыкъды аны адамны ахшысы...
Табарыкъды... излеп эм сурап айланса...»
Да болурму алай... жюреги тоналса?

* * *

Къарап турама къууанып ёрге –
Булут атла учадыла кёкде,
Жылкы болуп, жалкъаларын жайып,
Кишей-кишней, барадыла тайып.

Жокъ аланы ызларындан къуугъан,
Аркъан атып, къолгъа этип тургъан.
Учадыла, учадыла анда –
Бийикледе, акъсыл сабанлада.

Булутлада ойнайдыла, бугъуп,
Анда чабып, бир бирлерин къуууп.
Ариу тайла, Борақъ да бар анда,
Бирле къарап, тагъар кибик жырла.

Ракетала, самолётла этген
Кюмюш ызы узакълагъа элте,
Кюнню озуп, жетедиле айгъа
Акъсыл атла, жулдуз ызлы тайла.

Кече уа тюшерле да Башилге,
Отлау этип кетерча жашилде,
Сабыр болуп, айны бла жулдузну
Жарыкълары жетген жол узуну,

Отлай-отлай, кётюрюле ёрге,
Кюнню жарыгъында чыгъып кёкге.
Булут болуп, алгъынча учарла,
Жерде жылкылагъа да ушарла.

* * *

Ёлгенсе деп, ийнанмайма анга,
Къарайса суратдан кюле манга.
Оюмума табама да жууап,
Турама мен санга соруп, сурап.

– Эштемисе, элге барып келдим.
Анда хар зат башха эди, – дедим. –
Чегет – жарыкъ, кюнлюм а – бир мудах,
Ажокъада суучукъ да жокъ, къургъакъ...

– Къачда баргъанынгы алсанг эсге,
Къалай сейир этесе чегетге?!
Анда кюеди жай кюнню ызы,
Агъач анданды сап-сары, къызыл.

Ажокъада... ийнанмайма анга –
Келликди суу, кёрюрсен сен, жайда,
Гепжокъада эригенде къарла.
Алай болады, къыш кете, анда.

– Сюрюу да жокъ, ашхам алып келген.
Элим узакъ жарыкъ, эски элден.
Ингир сайын, жумушлары толуп,
Къарт-жаш да жокъ хапар айтхан, солуп.

Сабий да жокъ сабий кибик кюлген...
– Къайтхан болмазса, дейме, сен юйге...
– Къайтыр эдим... бизни тьююлдю ол,
Мурса басып – арбаз... кюйюпдю жол.

Кече къалалмадым, кетдим бери...
– Бир ашыкъгъан жеринг болур, тейри.
– Къалыр эдим, этер ючюннге... кюй,
Иесизлей турады ненча юй! –

– Баралмайма ма мен да арбазгъа...
Чыракъ жарыкъ, жылыу да жокъ анда... -
Эрийди суратда ышарыуунг,
Мени да жокъ башха ышаныуум.

ЖАУАДЫ КЪАР

Жауады къар, февраль айы сууукъду,
Алай бизге жазны жолу жууукъду.
Къанатлыла учадыла, къууанып,
Терезени ачама мен, уянып.

Къарда жашчыкъ чана тартып барады,
Анга жашау, насып, умут алдады.
Тёшге минип, андан учар ол эншге,
Ойнап турур, къалгъынчы къара кечге.

Жашчыкъ алай тири-тири атлайды.
Мур-мур эте, сабий жырын къатлайды.
Жеталмайды, чабып, аны анасы,
Кюледи шош кёрюп тургъан ыннасы.

Көгюрчюнле, дауур эте, шошаймай,
Къаргъа къарап, ушакълары бошалмай,
Сакълайдыла, атама мен бурхула.
Чыпын чыракъ – тенгиз атхан кяхура.

АЛДАУЛУ ЗАМАН

Юйлерибиз уллудула, сабийле уа – аз,
Арбазлада ойнамайды, алгъынча, аяз.
Къабыргъала бийикдиле, кёрюнмей тийре,
Ашамайдыла ушхууур къоншула бирге.

Юйде чыгъады да суу, жокъ ары баргъан,
Газ барды да, жокъ отун этген не жаргъан.
Алай а азды заман ахлу сорургъа,
Керек кюнде биреуге билек болургъа.

Алим да – кёп алгъындан, толу тегерек,
Къышда окъуна терек чагъа, кегере.
Билим да бар, оноугъа чакъырыр а жокъ,
Жаланда бир къууанч бар, барыбыз да – токъ.

Усталыкъгъа окъугъан сансыз, санасанг,
Алай а иш ахлусу жокъду, сурасанг.
Дарман-дары, аптюек – хар бир мюйюшде,
Саулугъ а аз болгъанды жазыу юлюшде.

Айгъа жетип къайтхан кёп адам улуда,
Алай орам ётгени азды къоншугъа.
Компьютерле, планшетле – тарых сакълагъан,
Аздан бола бара аз адам жокълагъан.

Берекетли юйледе – сыйлы адамла,
Алай болгъанды эниш намыс аламда.
Ариу ашагъанла – кёп, жарашхан а – аз,
Байлыкъ этеди оноу, мюлкю болгъан – баз.

Хайыр алгъан – неден да бюгюн бийикде,
Алай учуз болгъанды адамлыкъ жерде.
Бакыды бу дуния, жүрекле – жалан.
Болурму санга дарман, алдаулу заман?

КЕЧЕ

Кече алай узунду!
Ол къычыргъан къузгъунду!
Сёлешейик, олтур да,
Бу чайникни толтур да.

Таурух айтып, санарча,
Терезеден къарарча,
Манга нёгер керекди.
Шууулдагъан терекди.

Къоншу эшик урады –
Къонакъ келип турады.
Даур-дууур чыгъады,
Шошлукъ къачып бугъады.

Мен аш юйде кесимме,
Ишден келип, тешинмей.
Къара кечге кългъанма,
Столгъа аш-суу салгъанма.

Анда хар не да барды,
Алай отоу а тарды.
Жюрек, анга сыйынмай,
Жиляйды шош... тыйылмай.

Жангызлыкъны къачы да
Терен, ауур, ачыды.
Кече алай узунду!
Ол кычыргъан къундузду...

САРЫ КЪАЯ

Сары къая къарайды тау элиме,
Сагъып басып, бир кёп келе кёлюне.
Ол минг жылла былай къарап тургъанда,
Кетгендиле тёлү-тёлү туугъанла.

Эртте таулу, жери-суу татлыдан,
Кюнлюм деди кюнлю бетни атына.
Чегет деди аны бирси жанына,
Ала ючюн чыкъды жауну аллына...

Жашау мында – ёмюр-ёмюрден къаты,
Аны ючюн улан болгъанды атлы.
Тиширыула – иш кёллюле, тириле,
Намыс этген, намыс алгъан келинле.

Ёлетлени элеклери ётдюрген,
Сау кългъаны кёкге тютюн кётюрген,
Манголлула, къримлы ханла жокълагъан,
Жайлыкълада минглеп малы отлагъан.

Ма бюгюн а мында жашау уюпду,
Харекети, ашы – башдан кѣуюпду.
Учуз бола барады кѣп затыбыз,
Онга таулу деген ъхтем атыбыз.

Кѣырал десенг, ишин ътген – адамла,
Жерден, мюлкден тоялмагѣан бир жанла.
Барадыла, барадыла, кѣутуруп,
Адамлыкѣны арты бла кѣурутуп.

Сары кѣая кѣарайды тау ълине,
Туура болуп, адам, орам кѣрюне.
Бизге – ъмюр, анга – жангыз такѣыйкѣа,
Санай болмаз аны кѣая ыйыкѣгѣа.

Сюе ъди ол ърттеги таулуну,
Малы кѣпню, арбазлыны, баулуну,
Берне жѣя, сюрюу сюрген жашланы,
Топракѣ ташып, гюллю ътген ташланы.

Сюе ъди суугѣа баргѣан кѣызланы,
Кѣалып кѣалды жаяу жолда ызлары.
Сюе ъди кийиз басхан изеуню...
Тохтатмайды Сары кѣая излеуню.

КѣЫШ ЖОМАГѣЫ ТАУДА

Башил ъйда ариу жомакѣ келгенди,
Аны жолу таугѣа, тюзге, ългеди.
Жауады кѣар, хапуларын тепсете,
Аз сюзюлте, аякѣ бюге, юйрете.

Гебенлеге, тереклеге кѣонады,
Аны кѣрюп, аппа хайнух жонады.
Сабий кибик, келип аны бурлугѣу,
Болалмаса, аны ътер туудугѣу.

Жауады кѣар, келеди акѣ байрамча,
Кѣарайма мен, кѣкден салам алгѣанча.
Мѣлек кѣызла тепсейдиле акѣырын,
Унутдура жашау сурун, такѣырын.

Аны кѣрюп, кѣаргѣа ишин кѣойгѣанды,
Ныгѣыш жерде кѣадау ташха кѣоннганды.
ъсге тюше жашау, турмуш аллары,
Кѣреди ол ъртте жаугѣан кѣарланы.

Женгил аяз жангы жырын тагъады,
Къарай келиш, бирде ол къарс къагъады,
Чорбат чыпчыкъланы кенгнге къачыра,
Бутакълада жангы къарны чачдыра.

Жомакъ къарда ариу мурат келеди.
Толлукъмуду? Аны Аллах биледи.
Алай жүрек жарыйды ол оюмдан,
(Унутулуп, артда болур оюлгъан...).

Къар хапула тюшедиле ашыкъмай,
Къалай къалгъын бу байрамгъа бир чыкъмай?
Чыгъама да барама мен тюзюнлей,
Къышха къарай, кюле тюкен кюзгюле.

Къагъанакъчыкъ къаргъа тийип кёреди,
Анасына къарап, жарыкъ кюледи.
Ариу къызла барадыла, ышара,
Умутлары толоруна ышана.

Ариудула, ала керти толсунла,
Насыплыла, берекетли болсунла.
Къар хапула сылайдыла бетлерин,
Не игиди аны алай этгени!

Мудахлыкъны жууады ол жарыкъ бла,
Барады ол узакъ жары барлыкъ бла.
Жарытады къаяланы, жолланы,
Ариу эте ныхытланы, къолланы.

Агъачлада дауурбасла къагъыла,
Акъбийчени жангы жыры тагъыла,
Къоян ызла, эрлен ызла билине,
Къарагъанны кёзлерине илине.

Жауады къар, окъаларын себеди,
Черек да шош, акъырынчыкъ тебеди.
Ажайыпдан сакълайбыз биз саугъала,
Ашыкъмайды ол а, баям, таулагъа.

* * *

Ёлгюнчюге, кетгинчиге чарсха,
Санамайды адам затны тасха.
Артда жингиригин излеп башлар,
Тынчлыкъ кетер, сабырлыгъын ташлар...

Шошлукъ таба кетедиле ала –
Анда шуёх, жууукъ, ата-ана...
Жетишмейин къалады такъыйкъа,
Кёлюнгдегин жашырмай айтыргъа.

Иги, аман ишле да этгенде,
«Кечеме. Сен да кеч», – деп тилерге
Табылмайды бизге бир чакъ заман!
Жангыз бир чакъ боллукъ эди тамам.

Не терсбиз биз! – Айталмайын къалдыкъ,
Дагъыда ёлюмден бир дерс алдыкъ.
Алай а тюзетирми ол бизни,
Таза этип, ариу эсибизни?

СЫНАУ

Ахча-бохча ючюн къалып даугъа,
Алай болуп барады жашауда.
Байлыкъ суююп, болады кюн да чарс,
Адам деген хунерибиз да – тас.

Суюмекликни аладыла сатып,
«Бу – сом, бу – шай!» – деп, ортагъа атып.
Кереклери къайнап, тёгюлгенлей,
Жашайдыла арта ёчюлгенлей.

Халал хакъны сыйы батып кетип,
Алдап, юзюп, ырысхыла этип.
Халкъдан айырылгъандыла кёпле,
Тергемей адамны бирде чёпге,

Жашайдыла бийик къалалада,
Жюрюйдюле гюллю талалада.
Тынчлыгъ’ а жокъ, къачханды жюрекден,
Къыйынды жан, жюрек да юйретген.

Жерге кирсек, болушмазла ала –
Ахча, бохча да узакъда къала.
Аллах иеди хар неге кеси.
Анга киши белемиди эсин?

Сынау этип береди бергенин,
Жарар ючюн кимге да жердеги.
Ол сынаудан ёталмайбыз ариу,
Къайда бизге алай этер къарыу?

ИЙМАН БЛА ТИЛЕК ЖАШАГЪАН ЖЕРДЕ

Заман жандауурсузду. Ол адамны, табиғьатны, башха нени да аяй билмейди. Андан ашығьадыла ариу жайны ызындан артда жауунлары бла безитирик алтын бетли алдауукъ кюз, сора боранлы не жууаш къыш.

Не къадар затха жетишмейди жашау – терек бахча орнатып, аны чакъгъанына къараргъа, ол биринчи берген кёгетни татыуун ангыларгъа, суйген адамынгы кёлюн алыргъа, сабийинги тюз ызгъа салыргъа, кёплеге айтырыкъ сёзлеринги айтыргъа... Хау, заман адамгъа жан аурутмайды.

Асият урушну, сюрдюню да кёргенди. Андан кёрюнеди аны жашауу узун. Бир ёмюрден, эки ёмюрден да – кёп. Аны тенгшилеринден барысы да кетгендиле. Ол а жашайды, жашайды, жашайды... Бирде Аллах аны унутуп къойгъан сунады ол. Сора, Уллу Аллахны аллай шарайыбы болур деп ишекли болгъанына сокъуранып, уялып, кечеригин излей, жангыдан санайды минчакъ, тилеклерин айта.

Кёп зат тюшеди иш, жубанч сагъышларын къачырмагъан эсине. Аны атасы бла ата къарындашлары акъгъа, къызылгъа да къатышхандыла. Хау, къатыш дуня эди ол. Бири – мында, ючюсю Сибирьде жоюлдула. Атасыны обасы мында болгъанына артыкъ къууаныучу эди анасы.

Аны тилеген Асхат ала тутулгъан кюнден арысында аны кёзюне кёрюнемей тургъаны энди Асиятны эсинден кетгенди, алгъын а кёп къыйнагъанды. Анга ачыугъа, Бузжигит къачыргъанда, къууанып къойгъанды ол. Иги адам эди Бузжигит. Къадары къууандырмады ансы: 30-чу жыллада аны, Асиятны эки къарындашын да бир кече тутхан эдиле, чалгъы чала тургъан жерлерине барып. Къара машина аланы алып кетгенин билгенде, жукъламай чыкыгъан эдиле тангнга анасы да, ол да.

Эрттенликде уа жарлы анасы Нафисат:

– Барчы, къызчыкъ, Шамдарий бир зат биле болур, – деп эсгерти да, Асият анасы бла экиге айланган Шамдарийге чапды.

Ол да къайгъылы эди.

– Билмейме, Асият... Сизге, бизге да къоркъуулуду аланы тутулгъанлары. Биздеги да, кечеси-кюню жокъ, айланады. Билгени болмаз ансы, айтыр эди...

Артда билгенди Асият аны баш иесин, къарындашларын да Баттал тутдургъанын. Ма ол ана жылыуу сезилиучю Шамдарийни баш иеси. Аны ол къара тил къагъыты бюгюн да сакъланып тургъаны тынчлыкъсыз этеди аны, эсине тюшсе. Аны жокъ этер кюч болурму дуняда? Ийнанган да этмейди бирде, ол алай этер деп. Къагъыт а турады, саргъалып, уялгъандан харфларын букъдурургъа кюреше, жети эшикни ары жанында, быстыр баучукъла бла къысылгъан къара къагъыт орунда.

Бузжигитни бла Асиятны эки къарындашын жойгъанлары билгенде, ол юч юйюр кече бла Къарачайгъа къачхан эдиле. Андан а Дагъыстаннга ётгендиле. Анда букъгъан эдиле ол ачы жыллада. Насыпха, жангыз туююл эдиле таулу болуп анда баш кечиндиргенле.

Уруш башланганда, бери къайтхан эди Асият жашлары бла. Хау, мындан кетгендиле урушха Хамзат бла Чачий. Бери къайтырыкъдыла ала деп, Азиядан да ол акъыл бла къанат алып келген эди Асият. Алай аны мында сакълагъан жокъ эди. Артда билгенди ол жашлары къайда жатханларын. Барып да келгенди алагъа.

Кеси бараллыкъ да болмаз эди, Халимат нёгерлик этмесе.

Кеси жангыз чыкъгъан эди ол сюрдюн жолуна. Кеси десем да, эллилери бла. Башха кими бла барлыкъ эди, жашлары келин бла къууандырыргъа жетишмеген эдиле сора?

Аланы саргъалгъан суратларына къарап, кёп хапар айтады Асият. Бузжигитни уа жокъду сураты. Бу арт кезиуде жашланы атларын ажашдырып башлагъанына уа уялады. Эсине тюшюралмагъан кезиую да болады. Ол заманда ол алагъа: «Балаларым!» – деп сёлешеди. Ала танымагъан эгечлери Халимат жашланы суратларын ариу рамалагъа салып, алай такъгъаны ючюн а ыразыды анга Асият. Бютюнда жашларыны суратларын туудукъла алып чыкъгъанларына парадха.

Ол билмеген суннганлыкъгъа, жашлары уа таныйдыла Халиматны. Танымай а, кюн сайын кёрюп турсала. Къабыргъада суратла сёлешмегенликге, аланы мудах, жарыкъ кюнлерин жүреги бла биледи Асият. Халимат аланы терк-терк сыйпайды да, ол алай этсе, жашлары, эгеч жылыуну сезип, жарыйдыла.

Сюрдюнде Асият Алма-Ата тийресине тюшген эди. Халиматны да анда тапханды, ёлген анасыны ёшюнюнде. Ол кюн аны анасына, къарындашчыгъына да къабыр къаздырыргъа къазахлы кишиге мухарске жаулугъун берген эди. Сау болсун, дууаларын да окъугъан эди. Ашларын а анда окъуна онг тапханлай этген эди, эфендилени чакъырып, окъутуп. Тукъумун тюрлендирмегенди сабийни, ол жарлыланы атлары айтыла турсун деп.

Сталин ёлгенде, адамланы анга къалай жилигъанларын унутмайды ол. Колхоз ишни окъуна тыйгъан эдиле. Ол да жилигъанды. Аны Сталиннге жилигъан сунуп, бригадир Сайдулла, сабыр этерге кюреше, инбашындан къакъгъаны эсиндеди. Сора дууа этдиргени. Ол кюн анга дууа этгенлерине энди сейир этеди Асият – муслийманмы эди ол, анга Аллахдан ол дунияда кечим тилерча? Жилигъан да ол анга этмей эди, атасыны, къарындашларыны, баш иесини, ала кирик кёплени къадарларына жилий эди ансы. Алай аны кишиге да айтмагъанды. Аллах бла кеси биледиле ол кимни жилиаун этгенин.

Асиятны жашлары, кесини атасы да жигитле болгъанларын Халимат жазып, излеп, архивледе тапханды. Кёп башхаланыча, аланы атлары ёчюлюп къалмай, орден, майдал алгъанлары да бел-

гили болгъаны ючюн къууанады аналары. Биле эди ол бош жашла ёсдюргенин. Бирде уа бек къызгъанады аланы анга анча къыйынлыкъ берген къыралгъа...

Халимат устазды. Анга аллай билим алдыргъанына ыразыды Асият. Къыралгъа да ыразыды аны ючюн. Бери къайтханлай, окъуугъа кирген къызыны аллына къарап жашагъанды. Ол а, сыфаты ариуча, жүреги, ниети да таза болуп ёсгенди. Жанына тиймегенди бир заманда Асиятны. Киеую да алай.

Камал ёксюзле юйюнде ёсгенди. Аталары урушда жоюлуп, аналары сюргюнде ёлюп, бири биринден гитче юч къарындаш, тюрлю-тюрлю сабий юйлеге тюшюп, бери къайтып, эллеринде таныгъандыла бир бирни. Ала бирге жыйылсала, бек суюди Асият. Кёп жарыкъ хапар айтадыла ала. Ала десе да, экиси, гитчелери тилсизди. Ол жукъ да айтмайды. Ёксюзле тургъан юйде къркъуп болгъанды дейдиле. Ол заманны сагъынмайдыла къарындашла. Осман – таматалары – малчыды, кичилери Мазан а – тракторчу. Камал колхозда шофёрду.

Киеую аны юйюне кёчгенине биринчи заманда уялып да тургъанды Асият. Алай Халимат бла Камал аны кеси жангыз къоймагъанларына уа къууанады. Ариу жашайдыла. Уллу сёлешип угъай, терс къарап да кёрмегенди аланы бир бирге Асият.

Кече ыннасыны биргесине тамата къызчыкъ жатып тургъанды. Энди уа кезиу-кезиу къаладыла. Эртте атасы айтыучу жомакъланы барын да айтханды туудукъларына Асият, ала уа эрикмейдиле, тилейдиле да турадыла. Ол аланы кълухуугъа, аят аль-курсиге да юйретгенди. Кёп затны унутханды, аланы уа угъай.

– Халимат, – деп чакъырады. – Ол Батталдан а хапар бармыды?

– Ким Батталдан?

– Шамдарийни эринден?

– Анам, ол не заманда ауушханды. Билесе, унутуп тураса ансы. Эсинге тюшюрчю, экибиз да бирге баргъан эдик, ол ауушханда, къайгы сёзге.

– Шамдарийгеми?

– Шамдарий анда, Къыргъызда, ёлгенди. Жашы Мустафагъа баргъанбыз. Ол жашайды аланы юйлеринде энди.

– Сора Баттал ауушханды. Ол а кесин ёлмезлик суна эди.

– Ёлмезлик болуп, ким келеди бу дунягъа?

– Ол Шамдарийни бизге сёлешдирмей тургъанды, халкъ душманларысыз деп. Билемисе?

– Билеме, анам. Ол эртте эди. Энди сен анга жанынгы къыйнама.

– Сора ала бары да анда биргедиле. Быланы аталары анда анга тюбеген эсе, не деген болур Баттал? Киеу къарындашла эдиле ала... Къалай къыйнамам жанымы?! Сюргюнден къайтханда, эсингде эсе, сен окъургъа керек болуп, биз алгъаракъ келген эдик,

ол, аллыма сюелип: «Оллахий, сен, Асият, сууда да батмазса, отда да кюймезсе. Келип тураса, халкъ душманы болуп тургъанлай», – деген эди. Бек ачыулаңдыргъан эди. Андан кыстагъан эдим арбазымдан... Нек болама мен душман, Берлиннге дери баргъан жашларым бола тургъанлай? Аталарыны да жетмегенди кишиге хатасы. Ол къуллугъуна къоркъуп жойдургъан эди аны, къарындашларымы да, даучу болмасынла деп. Айтдырмай къоймай эсе, ол таматалыкъ этген колхоз мени атамы маллары бла къуралгъан эди. Атамы бла аны юч къарындашыны ырысхылары бла. Кимин ёлтюрюп, кимин сибирлик этип, жокъ этген эдиле. Ол кыйынылыкъланы билгениме, ол уллу юйюрден кесим къалгъаныма жарсыйма, кызым. «Аман тюпде къалыр» деп...

– Айтма алай. Нек боласа аман?! Аманла аладыла – биреуге зорлукъ этгенле, Аллахдан къоркъмай.

– Ызларындан къалгъандан умутчудула ёлгенле, кызым. Бюгюн, байрым ингирде, пенсиямдан алып, эринмей, бир садакъа эт меникилеге, кесингикелеге да.

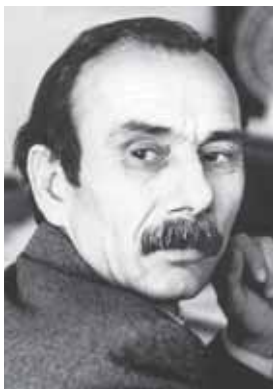
– Пенсиясыз да этейим.

– Угъай, кыйыным ючюн бередила аны, кёп туюлгенме. Андан ал.

– Сен суйгенлей, анам.

Халимат анасыны, къабыргъада суратлагъа да кёз ата, минчакъ санай тургъанына къарай, жүрек ырахатлыкъ табады. Ийман бла тилек жашагъан жерде къартлыкъ ариу бет алгъанына эртте тюшонгенди ол. Андан тилейди Аллахдан узакъ ёмюр Асиятха. Ол а Аллах аны унутуп къойгъан сунады.

АКЪАЙЛАНЫ Тахир

МИЛЛЕТ БАЙРАМЫ

(«Жарыкъ толкъун» романдан)

Бюгюн кезиулю солуу кюнлерибизден бириди. Кёлюм бла айтханда уа, бюгюнню солуу кюнбюзюню керти да уллу, болмагъанча жарыкъ да байрамны къачына кётюрген бир алапат иш барды. Аны магъанасын билгенлерибизден эсе, билмегенлерибиз кёпдюле алыкъа деген эди Алий. Аны къыйматын ангылагъанларыбыздан эсе, ангыламагъанларыбыз асламдыла алыкъа деген эди. «Алыкъа» деген сёзю энчилеп айта эди кеси уа. «Ашыкъмайыкъ», бир кесекден сора билгенле бла ангылагъанла жанына ауа башларыкъды айныу базманыбыз. Битеу миллетибизни билгенле бла ангылагъанла болуп, кёрлюк кюнбюз да узакъ туююдю энди!» Нечик терен ийнаныулукъ бла айта эди зауаллы устазыбыз бу сёзлени, тынгылагъанланы да къалай ишексиз ийнандыра эди ол!

Кёп жыйылыгулада тынгылагъанма мен Алийни селешгенине, кёп тюрлю затланы юслеринден селешип эшитгенме. Алай ол ингирдеча учунуп, бир заманда кёрмегенме аны. Сейир да бош этеме. Кеси аллай бир къыйын салгъан, ышанып, ашыгып да сакълагъан жаш артистле окъууларын бошап келгендиле. Бу ингирде уа ала Москвада болуп хазырлагъан оюнларындан бирин – Шекспирни «Отеллосун» – кёргюзтюрюкдюле!

Керти да, уллу байрам эди бу. Миллет байрамы эди. Ким не да айтсын, ким къалай да къарасын, миллетибизни жокъдан баргъа къайтханыны бек шарт белгиси болгъанлай турады бу иш. Ара сахарда бийик билим алып келген жашларыбыз бла къызларыбыз ол заманда алай кёп туююл эдиле. Аны себепли, кеси аллына къалса окъуна, бу къауумну келгени бизге уллу къууанчды. Аны юсюне артистлерибиз кеслерини сахна хунерлерин ёз халкъларына биринчи кере кёргюзтюрюкдюле. Бу уа, ол заманны ёлчегин салып къарагъанда, артыкъда, алагъа бек жууаплы сынауду. Бирси жанындан, бу оюн миллетибизни тин сейирсиниюун сахна маданиятына уятыуну уллу дерсиди. Былайда да жууаплылыкъ артистлени юслеринде къалады.

Артистлерибиз анга къалай хазырланганларын эсгере башласала, бюгюн да солуулары тыйылып къалады. Ол замандагъы бийик ич сезимлери, кючлю учунулары кёллерин толкъун этдиргенден.

«Аллах бирди, автобусда бара болсам, юйде ашха-суугъа къарай турсам да, – дейди Рая, – Эмилия болгъанлай эди жашауум.

Аны терисине киргенлей, аны кылыклары кыатлай, хар нени аны акылы бла хыйсаплай жашагъанма».

«Къой, сагъынган да этме аны! – деди Элизат а. – Аллыма аш алгъан ууахтыларымда окъуна «бисмилляны» орунуна Дездемонаны сёзлерин айта болур эдим, Аллах хакъына. Кечеле бла уа! Аллах, сен кеч: «Къулхууну» окъугъан сунар эдинг, мени жууургъан тюбюнде Дездемона болуп шыбырдагъанларымы эшитсенг».

Мен, жаш журналист, хар жангы затны эслерге, миллетни не аз да кёлюн кётюрюр иш болгъаны бла, аны адамлагъа не къадар терк билдирирге кюрешип айланама. Муну айтханым, келип, вагондан тюшген сагъатларындан башлап, жаш артистлерибизни арасындады жашауум. Газетге да жазама аланы юслеринден, бирлери бла телевидениягъа чакъырып сёлешеме, бирсилерин радио бериулеге къошама.

Зейтун бла Оля, ол мени отоуумда жашагъан кыарылгъачлагъа ушаш, терк окъуна юйюр болуп кыалгъан эдиле. Ма юйюр десенг! Ма кыан тюрсюнлери бир кибик болуп жолукъгъанла десенг! Экиси да бир кибик – кыалын акылы, сабыр халлы адамла. Кеслерин «ёрге къобуп» угъай, ариу кылыклары бла кёргюзтген огъурлу жанла. Аны юсюне уа, кёп кере жазылгъан, айтылгъан да этген шарт, «экиси да тюз бу сахна маданиятына деп жаратылгъанла».

Оля бла Зейтун миллет сахнабызгъа биринчи кере чыкыгъанларында, Алий бла Къайсын бир бирге кыарап айтхан сёзледиле ала. Бюгюн, терен жарсыубузгъа, Къайсын да жокъду биргебизге, Алий да жокъду. Алай эки закий да, ол заманда жангылмагъанларына кыууана, Оляларыбызны бла Зейтунларыбызны, Хамитлерибизни бла Элизатларыбызны кёбюсюн халкъ артистлери болуп кёргендиле. Мен а аланы, Алийни бла Къайсынны, театрдан чыкыгъан сагъатларында: «Алан, бу тёлю керти да жарык толкун болуп келмедими бизге!» – деп кыууанганлары эшитгенме.

Телевиденияны «Тейри кыылыч» атлы адабият-маданият журналында болгъан эди мени Хамит бла биринчи тюбешиюум. Ол – жаш артист, мен – жаш журналист. Экибиз да бир тёлюню ушаш къадарлы адамлары.

– Не сен, не мен, ана тилибизде болуп, шо жангыз бир дерсе олтурмагъанбыз. Бусагъатда уа, кёресе, кырал телевиденияда ана тилибизде баргъан бериуде сёлеше турабыз...

Мен соруууму ахырына жетдиргинчи да сакъламады Хамит. Акылымдагъын ангылап, жууап этип башлады.

– Билемисе, кыуу аулакъланы кыум жоллары арытып, суу уртламгъа термилип келген жолоучуну къадарындабыз биз. Ма ол жолоучу, келе келип, шаудан суугъа жолугъуп кыалгъанча болгъанбыз. Ол жолоучу кыалай жутланып кыапланырыкъ эди шауданнга, кыалай татлыкъсынып ичерик эди сууукъ суудан!

Хамитни ушатыуу мени акылыма бир тап сыйынып кыалды. Талай заманны ичинде Къумбелде суу кыытлыгъын сынап

жашагъаныбыз эсимае тышдю. Ёлюмле келтирген бушууну юсюне ёлюклени жуумай асыраргъа тышгенини ачыуу да къошулуп кюйдюрген адамланы бетлерин кёрдюм мен былайда, абидезлерин къум бла алгъан къартларыбызны да кёрдюм. Аны ызындан а Алий ачхан къуюну тегерегинде болгъан суу оюнубузгъа тышдюм. Хамит тамам мени акъылымдагъын айтды:

– Къыйынды айтхан, туугъан жерлерини бек термиле болур эдиле бизни адамларыбыз огъесе ана тиллерин бегирек окъунамы кюсегендиле. Онг табылгъаны бла уа, ма ол мен айтхан жолоучу шаудан суугъа къапланнганындан башха болмай, аны кирик жутланып алланганыбыз ана тилибизге.

– Не школ-дерс жокъ кесибизде уа, не китап-дефтер жокъ.

– Устазланы да алагъа къош да къой! Билмейме, кесибизни къауумну юсюнден айтсам, бу Алийни болушлугъу къутхаргъанды ансы, бедешлик болуп къаллыкъ эдик!

Ушакъны кюнден-кюннге жууукълаша келген биринчи оюнарына бурдум мен:

– Къолайгъызгъа кесигиз къалай къарайсыз, кесигизни къалай сезесиз къараучула бла биринчи тюбешиуну аллында?

Бу соруу манга алай къыйын кёрюмгенди, Хамит а, мени да сейирге къоюп, абызырагъанча болуп къалды. Къарамын да къайры эсе да бир узакъгъа ийип. Иги кесек турду къонагъым бу халында. Ахырында уа, мыйыкъ тюбюнден ышара, жууаплады:

– Негерлерими да менден ёзгеликлери болмаз. Мен а, университетге кирирни аллында кесинги не сезгенинг эсингде болур, тюз алайды халым. Киралырмамы огъесе насыбым тутмай, салпуланы тышюрюпму къайтырма деген сагъышым бла баргъанма Москвагъа. Кирдим, окъууну бошадым. Энди уа не къайгъынг барды дерикле болурла. Сагъышны къыйыны уа мында сакълап тура кере эдим да бизни! Къалай башланады да, не тюрлю болады сахнада жашауум? Адамланы кёллерине жеталырмамы огъесе бедешлик болуп кетергеми тышып къалыр сахнадан?

Бирин къоюп, башхасын айтайым. Уллу къашхалы акъмыйыкъ кишиди бюгюн Хамит. Къыралны сыйлы артистиди. Билеме да, аны ючюн айтама: сахнадан, кеси къркыгъанча болуп, бир кере да тышмегенди ол. Биринчи кересинден башлап, бюгюннге деричи да миллетибиз къарс уруп тюбейди Хамитге. Сахнадан да алай ашырады суйген артистин. Кёбюсюнде уа – ёрге да къобуп.

Театрда, Алийни китапханасында, шахарда да тюбей-тюбей турама бу ахшы тенгеме. Мындан алда уа аны 60-жыллыкъ къуанчына баргъанма. Бу мен айта келген биринчи тюбешиубюзюню, эсгермей, къалай къояр эдим. Ма ол заманда айтды Хамит: «Сахнагъа ненча кере чыкыгъанымы айталлыкъ туююлме, алай хар жолдан биринчи кере чыкыгъандан башха кесими бир кере да сезмегенме», – деп.

Ол заманда уа, телевидение ушагъыбызда, айтыуу былай болгъанды: «Отеллону кеп уллу артистле ойнагъандыла манга дери.

Ма алайда Сергей Бондарчук, ма былайда Ваган Папанян, андан берлакъда уа Владимир Тхапсаев...»

– Къарагъанма аланы оюнларына да. Кертда уллу, жарыкъ да фахмуладыла бу сен санагъанла. Аланы сынаулары...

– Ма тюз былайчыкъдады ишни бек башы! – Сёзюмю аузумдан алып къойду Хамит. – Аланы сынаулары! Аланы сынауларын хайырлансанг, Отеллону сыфатын къурагъан санга тынч болукъду дериксе сен. Мени акъылыма кёре уа, сен тюз айтаса, ала, мени кибик, жаш артистге устазлыкъ этерик кишиледиле! Алай ала къурагъан сыфатны аладан сора ишлеу дегенинг бек кыйын ишди! – Айтханымы ангылаяламыса деген къарамын манга буруп тохтады.

Хамитни акъылындагъына тюзюне келгенме, алай, ол кеси айтырыгъын суйгенден, тынгылауну ийип къойдум.

– Неде кёреме мен муну кыйынлыкъын? – деп къатлады Хамит, ызы бла уа жууабын айтды: – Отеллону сыфатын ол уллу фахмула кёргюзтгенледен бирине да ушатмай къурагъа керекме мен. Ангылаймыса, аланы хар бири кесини Отеллосун кёргюзтгенди. Мен да кесими Отеллону кёргюзтюрге керекме! Алай болдуралмасам а... Аладан бирини къол ызын къатлап къоярыкъ болсам а... Сора неге деп чыгъама сахнагъа?

Бир сейирим барды. Жаш артистлени кёп къалмай барысы бла да тюбешгенме мен. Сорууларыма хар бири акъылына, жашау сынауна кёре жууапла бергендиле. Бу Хамитге айтхан сорууума жууапларында ёзгелик жокъду. Элизат кесини Дездемонасын, Борис кесини Ягосун, Рая кесини Эмилиясын, – хар бири кесини чыгъармачылыкъ «менлигин» кёргюзтюрге къастланып кюрешеди.

Мен, газетни жумушлары бла эллерибизге терк-терк барыучу адам, бу оюннга къуру артистле угъай, алагъа къарарыкъла да хазырланганларын кёрюп тургъанма. Оюнну къачан боллугъун, не заманда башланырыгъын билдирген къагъытланы къатларында тохтап ушакълаша тургъан жаш адамлагъа Булунгуда бла Бызынгыда, Жангы Малкъарда бла Хабазда бла тюбегенме. Салам берирни орунуна бир бирлерине: «Ты перед сном молилась, Дездемона?!» – деп ойнагъанланы да кёргенме.

Аллай тюбешиулеримде бу ишни иги теренине къарап сёлешгенлеге, ауазларын кётюрюп даулашханлагъа тынгыларгъа да тюше эди.

– Ангылаймыса? Ёлюмсюз Шекспир, ёмюрлени кёзкёрмез, эсжетмез узагъындан келип, малкъар тилде сёлеширикди! Кесибизни миллет сахнабыздан бизни ана тилибизде сёлеширикди Шекспир! – деп, Яникойда школ устазладан бири Хажы-Исмайыл башлады сёзю.

Шамил да оюмун айтды:

Аны магъанасын ангыламай, мен да туююлме, алай... Бизникиле, бу жаш артистле дейме... «Отеллогъа» асыры ашыгъып узалгъандыла.

– Кёчюрюлгени да къалай тюрлю болгъанды экен? Бизни тилибизге тап келишдираалгъан болурламы? – деп, къайсы эсе да ишеклилигин билдирди.

Школну директору Махмут, эте тургъан ишин къоюп, башын кётюрдю:

– Да Къайсын кеси кёчюргенди чыгъарманы! Аны себепли тилин жетишдираалгъан болмаз деп къоркъмайма мен. Мен къоркъгъан башхады. Дуниягъа белгили уллу сахналада салына келгенди «Отелло». Дуниягъа айтылгъан деу артистле кёп кере кёргозтгендиле бу оюнну. Аладан сора ойнагъан, артыкъда жаш артистлеге, бек къыйын сынауду.

– Мен да тилни юсюнден сагъышлана турама. – Зариф да ауаз берди. – Къайсын аман кёчюрген болмаз, алай ишни башы анда туююлду. Артистлени тил жаны бла къолайлары хоча болмаз деп къоркъама мен. Ана тилибизни къайда окъугъан сунасыз ала, малкъар тилге къайда юренирик эдиле?

– Да кёресиз, барыбызны да акъсатып турады ол. Кёчюрюлгени не аламат окъуна болсун, артистле сёлеше билмеселе...

– Аны ючюн да бир уллу къайгъылы туююлме мен, – деп, Махмут сёзню кесине алды. – Алийни жашауу, кёп къалмай, аланы биргелерине болгъанды. Хадис да, онгуна кёре, болуша тургъанды.

Биз къауумну уа айтхан окъуна этме. Шекспирни «Отелло-сун» алгъанбыз да, жангыдан окъугъанбыз. Кеси тилинде окъуялмагъаныбыз ачыу болду, орус тилде уа, айтама да, дерследеча этмей, жик-жиги бла тинтгенбиз. Ызы бла Къайсынны кёчюрмесин алгъанбыз къолгъа. Орус тилиндегисин бла муну тенглешидирип окъугъанбыз. «Аланла, ма былай боркъулдап къайнагъан тау шауданы киби, не тауусула, не таркъая билмеген зат кёреме бу Шекспир!» – дей эди ол заманда Сагъит. Солтан да: «Хар окъугъанынг сайын бир жангы оюмла, ары дери бугъуп тургъан киби, бир жангы суратла чыгъа барадыла. Окъуй барсанг, сууну терининден-теренине кире баргъан сунаса кесинги!» – деп сейирсине эди.

Ма былай хазырланып жетгенбиз бюгюннге. Шахар кесини дайымлы жашау мардасындады. Алай, сейир туююлмюду, былай бир хычыуун сабырлыкъда, къалай эсе да бир жумушакъ тебиуде ишлейди бюгюн шахарыбызны жюреги. Ётген-сётгенлени бетлери да тюненеден эсе, бюгюн жарыгъыракъ, кийимлери омагъыракъ, жорюшлери женгилик. Кёк жерге, жердегиле уа бир бирге не къадар кёбюрек жарыкъ берирге кюрешгенча кёрюнеди бюгюн. Юле окъуна орамны эки жанындан терезелерин башха кюндеден эсе, жарыкъ ышартып къарайдыла. Бу акъыл бла деп да туююл, ариу сезимлени толкъунуна бойсунуп къалгъандан болур, къыстау бара тургъаныбызлай, сени таба къарадым: «Нечик ариучукъса сен бюгюн! Сора бир шатыкчыкъ, бир татлыкчыкъ!»

Арыкъсыман гырхы къатынчыкъ: бир къолунда – акъкъалай орунчугъу, бирси къолунда – къынгыр таякчыгъы. Кёп къал-

май, жолну бирси жанына к'утулг'анды. Бу затланы ак'гылымда белгиледим. Мен, алай белгилеп, сени таба бурулг'анымлай а, бир гузабалы «пи-пшле» к'улак' жиклерими чанчдырдыла. Машина озду да кетди, к'арт к'атынчык'ны уа кеси жерге к'апланып, ак'к'алай орунчуг'у ары, таяк'чыг'ы бери чартлап тург'анларын к'рдюм.

Сени да, кесим кесими да унутуп, мыллыг'ымы ары атдым. Алай бир к'ызчык', ол к'айдан чык'г'анын эслеялмаг'анма, менден алг'а жетип к'алды алайг'а.

К'арт к'атынчык'ны жаны сау болг'анына к'ууандык'. Экибиз эки билегине жабышып, аны ёрге сюедик. «К'алайса, анабыз? Жуг'унг ачымай к'алдымы?» – деп, к'айг'ырыулу сорду к'ыз. К'атынчыг' а анга жууап бермеди. Арлак'да аууп тург'ан орунчуг'у таба бурулуп к'алды. «Тоба-тоба! Сютюм да зыраф болуп к'алды да!» – жарсыды кеси уа. «Аны ючюн жарсыма, анабыз! Кесинг хатасыз эсенг, хар зат да тапды», – деп, к'ыз ары атлады да, к'атынны сют орунчуг'ун алды. Ызы бла, ол кеси да тюкенден сют алып чык'г'ан к'ере эдим, кесини сютюн ак'к'алай орунчук'г'а к'отарды. К'атынчык'ны таяг'ын к'олуна тутдурдум мен. «Не халдаса, ынна, кесинг бараллык'мыса юйге?» – деп сордум. Аны орунуна к'ызчык' жууаплады: «Охо, сау бол. Энди мен к'арарма мынга».

Сен к'атымда болг'анынга ишексиз эдим мен, терек тюбюнде к'ерюннгенинге уа сейир этдим. Алайг'а чапмай т'езалг'анынг болду мени сейирге к'ойг'ан, ачыууму ок'уна келтирген. Не болса да, к'атынга жууук' бардым. Сен а – аллай бир к'арыуунг барды деп турмай эдим мен – к'екюрегимден тюртдюнг да, артха тентиретип ийдинг.

Бу этиуунг бла андан да бек сейирсиндирдинг мени. Былайда санга не тюрлю к'езле бла к'араг'анымы айталлык' туююлме. Сейирсиниу бла ачыу к'атыш соруу тюрсюню да к'ерюннген болур эди алада: «Не ючюн?!» – деп.

«Мени былайда атып... Ол к'ара чыганлыны к'ргенинглей... Чап ызындан! К'ууул!» – дегенни, ог'урсуз к'арамынг бла мени мук'ут эте, бетиме хыны-хыны бырг'адынг.

Терслиги болмаг'анлай тийген таяк' нечик аман ачытады! Апчыдым мен. Не айтырг'а, к'алай болург'а билмей, симсиредим. Ол ууахтыда не этгеними билмейме. Сен к'олумдан тутханынгы сездим бир чак'да. Сездим, жолда кетип барг'анымы да билдим, тохтаг'ан а этмедим.

Амалсыз ышармышынг бла жарытырг'а кюрешген к'езлеринг к'рдюм. Эринлеринг, ышарг'аннга уг'ай, ким эсе да жумушак' жерчигингден чимдип ачитханнга ушап, адыргылы к'ымылдадыла. «Тохта алай! Мен ойнап айтханма!» – дегенинг, кеси да бир башха адамны ауазы узак'дан келтиргенча болуп, тунук' чалынды к'уулаг'ыма. Тохтар ак'ыл этмедим мен. Сен аллымы тыйдың. Д'ерденинг мени ёшюнюме к'ысдың, эрин-

леринги, исси уппагъа да хазырлап, манга бердинг. Мен а алмай къойдум.

Билегиме жабышханлай келесе. Терк-терк къарайса бетиме. Мен а санга «акъыл юлешмейме». Мыйымы ичин а: «Жюрегими неден да бек ачытыр амалланы алай къадалып нек излейсе сен? Тапхан а къалай тынч этесе аланы? Сора жюрегими былай аман-аман ачытыргъа нек къалгъанса?» – деген соруула кюйдюредиле. Ол узакъ заманда «Сау бол, Роза!» деген очеркими юсюнде кёргюзтген оюнунг да жюрегими чанчдыра келди эсиме, андан бюгюнге дери чимдигенлеринг да жангыдан билдиредиле кеслерин. Бусагъатда этгенинги не жюрегиме, не акъылыма сыйындыралмайма.

Бир кесек бардыкъ. Сен, билегиме жабышханлайса, артха тартдынг.

– Бююн а келген болурламы ала? – деп, сол жаныбызгъа къарадынг. Айтханынгы бираздан ангыладым. Экибиз алай сукъланып къараучу эгиз сабийли жаш юйюрню, керти окъуна, ауузланыучу жерибизде тюнене кёрмегенбиз. Къайгъылы болуп кетгенбиз. Ала ючюн тынгысызлыгъым бусагъатда да къозгъалды, алай кёлюме жау болуп жагъылгъан а ол туююлдо. Бу ариу юйюрчюкню кесибизни толмай къалмазлыкъ жарыкъ умутубуз этип жюрютебиз экибиз. Аны алай суююп эсгергенинг жюрегими жумушатды. «Охо, не болду эсе да, умутубуз умутлай сакъланды!» – дедим ичимден.

Ачыуум сынтыл болуп къалгъаны хычыуун тиерге керек туююлмо эди бусагъатда? Адам дегенинг, ненча кере сейирсинеме мынга, сенден къыйын элбер жаратмагъан кёреме, керти окъуна, Аллах! Ич халымы былай женгил тюрленип къалгъаны ачыу тийди манга. Аны себепли сен айтхан жанына бурулмадым. Сен да, мени халымда бола башлагъан тюрлениуно эслемейми къоярыкъ эдинг, аны кесингдеги къыйырын ычхындырмадынг, аллымы тыйдынг.

– Угъай, бир зат аууздандырмай...

– Мени бек иги сыйлагъанса бююн. – Билегими бери алдым. – Бек тынгылы тойдургъанса, сау бол. Кесинги кёлонг ашха ачыкъ эсе уа, бар да аша. – Сени аллынгы ары бурдум, кесим а кете башладым.

Ауузубуздан сёз чыгъармагъанлай, къарамланы бирге чалишдирип, иги кесек сюелгенбиз алайда. Сени акъылынга не затла келгенлеринден хапарым болмады. Кесими мыйымы ичинде кымылдагъан сагъышла кёлгъа алып къойдула: «Сёзню кертиси, ётюрюю да болады. Кёлонг бла да айтаса сёзню, ойнап да айтаса. Сёзню кёзбау татлысын женгидирип чыгъарыргъа да болады». – Сёлешмей тургъаныбыз хычыуун тийгенин сездим. – Уппаны юсюнден айтханым да... Керти окъуна, уппаны да уппа биледи. Бир-бирде уппагъа да къошула болур кёзбау татлысы. Да алай эсе... – Кёзлеринге кёзлерими жууукъ элтдим. Кёз жашларынгда

кесими кёрдюм. – Сора бу жилимукъламыдыла жалан кертини айтхан? «Кёз жашда кёзбау излеме да, жумуртха сарысында тюк изле» бумуду ахыр хакъыйкъат? Жилимукъларынгы эринлерим бла кепчитиригим келди, алай бу жол да кесими тыйдым.

Ауузланыгучу жерибизге кирдик. Бизни аууз сууларыбызны келтириучю ариу юйюрчюкню жеринде кёрюп къууандыкъ. Жаннет бла Илхам да кёрдюле бизни. Кёргенлери бла уа, аллыбызгъа чапдыла. Сабийчиклени, энди танг уллучукъла болгъандыла ала, къучакъладыкъ, ийнакъладыкъ. Сен, хар кюндеча, конфетле да бердинг алагъа...

Парк ичиндебиз. Кюнню кёзю батар жанына аууша, хар замандача, тепсеуле майданы табадан тепсеу тартыула эшитиле башладыла. Санга олсагъат окъуна жан кирди. Мени таба да бир къарадынг, сора, бу тепсеу дегенинге артыкъ жан атмаучум эсинге тюшдю дейме, «Амур толкъунларына» кесинг жангызлай кирдинг. Хайнух болуп, бир-эки бурулдунг былайда. Сора, анданмындан къарап кюлгенледен бетсинип, жаныма келдинг.

– О-о! Ары къарачыгъыз! Гитче къанкъазчыгъыбыз келе турады! – деп, къарачайлы шуэхум Азрет, тенглеринден айырылып, бизни аллыбызгъа чапды.

Манга къолун «сансыз» узатып къойду ол, мени таба къарогъан окъуна этмегенлей, сени уа, битеу тенглери ми жан ийнакъларын, къучагъына къысды, эркелетди, тансыкълады. Аны бла да кёлюн къандыралмады Азрет, сени ёрге кётюрдю, тепсеу тартыуну гыллыуна кирип, сен да боюнуна тагъылгъанлай, тегерекге бир-ненча кере бурулду.

Той гюренини берги мюйюшюнде бизге къарап сюелген жашланы къатларына бардыкъ. Пача бла, Сейит-Омар бла да танышдыкъ былайда. Жашла, Къарачайдан Малкъаргъа жол къыдырып, бизни жаш артистлерибизни биринчи оюнларына къарарючюн келгенлерин билгенимде, сейирсиннген, къууаннган да бир кибик этдим. «Шукур болсун! – дедим ичимден. – Къарачай бла Малкъар кеслерини ата-бабаларыны жерлерине жыйылдыла. Мындан арысында бирини тоюнда бирси да тепсей жашарла!»

«Бу жахил малчыла бир бирге жарлылыкъларын айта турсунла, биз а кетдик!» – деп, сени белингден алды Азрет. Сен а, аны алай айтырыгъын сакълап окъуна тура болур эдинг, санларынгы тепсеуге ушата, Азретге бурулдунг. Эсингге болур Азрет, оюнчу-кюлкючю жаш. Бу тепсеу дегенинге уа, тюз сени кибик, отду. Къанкъазчыкъ деп да ол атагъан ушай эди да санга. Тепсеу бла жанынг бир болгъаны ючюн, ариу тепсегенинг ючюн да.

Жангы танышларым бла да ушакълаша, Азретни бла сени тепсеуде сюзюлгенигизни кёрюп турама. Сени, керти окъуна, акъ къанкъазчыкъдан ёзгелигинг жокъду бюгюн. Бетинге ариу ушагъан, агъачынга тап жарашхан акъ жыйрыкъчыгъынга бла тепсеуде сыйдам сюзюлгенинге къарап шыбырдайма: «Кёл кюз-

гюсюне къанат тюклерин омакъ сымарлап чыкыгъан акъ къан-къазчыгъым!»

Ариу ишленген бутчукларынг, тепсеу тартыуну жиклерин черте, женгил-женгил ойнайдыла. Тойну къызыуу бла жанынг андан алгъан зауукълукъ бетчигинги къызартып, акъ тишчиклеринг а татлы ышарыуда аз-маз кёрюне.

Эски, алай а ёмюрлени ичи бла жап-жангылай ёте келген вальсда омакъ-омакъ бурула, Азрет бла сен бизни къатыбызгъа жууукълашдыгъыз. Азретден Сагъит сыйыргъан болур эди дейме сени. Уялып, бираз мудах да болуп сюелгенин кёрюп, Сейит-Омарны уа кесинг чакъырдынг тепсерге.

Айтама да, кесин тепсеу толкъунуна сыйюп атычуладан туююлме, сени терен жарсыуунга, мен. Сен, согъула тургъан тепсеу тартыугъа келишип чайкъала, кёолунгу узатып кёойдунг ансы, бу жол да сыйюп чыкъмадым.

Жашны жеринде мен болгъанлыгъыма, тепсеуде мени сен жүрютючюсе. Бу жол да оноунга берилдим. Сабыр-сабыр эхчеле, той гюрени теренине элтдинг мени. Былайда уа шайтан бурулушла эте тебирединг. Мен а, бирде сени бутларынга чырмаша, бирде кеси аягъыма абына, сени бла тенг бурулургъа кюрешеме.

Бу жаханым азабында бара тургъанымлай, къабыргъама бир къаты жингирик тийди. Жингирик иги да ачытып тийди, кечгинлик сурагъан а болмады. Ачыуум кёозгъалды. Ары бурулургынтты этдим мен, сен а, мени муратымы билип, терк окъуна бирси жанына алып кетдинг.

Бир кесекден къаным суууду. Къаты дёрденчигинги ёшюнюмде, жарыкъ къарамынгы бетимде сезе – андан сора не зауукълукъ аллыкъма бу тепсеуден – сени бла тенг эхчелирге кюрешеме. Бир заманда биягъы жингирик биягъы къабыргъама биягъындан да бек ачытып тиймеймиди! Бу жол тёзалмадым. Ол былхымсыз таба хыны бурулдум. Бурулгъанда уа дейсе, анасын тойдургъан бла ким кёояды бу жол аны. Гумхотун бузарыкъма бусагъат! Къан жухлу этерикме деп бурулдум мен. Мени огъурсуз къаштой къарамым а Солтан шуёхума кенг ышарыуна тирелип къалды!

Солтанны бу жарыкъ, бу жумушакъ ышарыуу ачыууму шо ауанасын окъуна кёоймай эритди. Аны ышарыуундан ургъан жарыкъ жылыу, мен аны сезип турама, бетиме да жайылды олсагъат, ичиме да сингди. Тансыкъма шуёхума. Аны бу огъурлу ышарыуу бютюн сыйдюмлю этген бетине къарап бираз турлугъум келди, кёзлерим а, мен излегенин кёулакыгъа алмай, аны къатында сюелген къызгъа учхалап кетдиле.

Ол къызны кёргенимлей, бир кужур болумгъа тюшюп къалдым мен. Туманнга ташайгъанча болуп. Кёзлериме ау чапхан окъуна сундум. Кёзлериме ийнанмагъанлай, сенден шагъатлыкъ излеген халда къарадым санга. Сен а, мени да унутуп, эки кёзюнгю анга аралтып тураса. Сени алайлай кёойдум. Сейирсиниу жарыгъы къаматхан кёзлерими, соруулу да этип, Солтаннга бурдум.

– Унутупму кьойгъанса? Очеркинги окъугъанымлай огъунакъ айтхан ушай эдим да: «Бу Розачыкъны Аллах меннге буюруп чакъдыргъанды», – деп, кьолун къызны инбашына салды Солтан. Къыз да, манга ийменсинип къарагъанлыгына, кесин анга къысаракъ этди.

Халынга кёре, сен да таныгъанса Розаны. Билдирмезге кюресесе ансы, ол кюн мени очеркими юсюнде жандыргъан ёртенинг эсинге тюшгенди. Мен а, ол ушагъыусуз сагъатыбызны эсгериуге берилип, кёп мычымадым. Аны не къадар терк атаргъа кюрешдим юсюмден. Сора, сен ангылаялырмыса ансы, биринчи очеркими баш жигитине жолукъгъаным да алай аз къууандырмагъанды мени. Аны татлы тенгими биргесинде кёргеним а къууанчымы кереледи.

Былайда бизни шагъырей этиу Солтанны боюнундады. Анга ышанып, бираз къарадым мен. Аны болмазлыгъын кёргеним бла уа, Розаны бла сени кесим танышдырып кьойдум. «Роза бла мен эрттегили шуёхлабыз, – дегенни айтдым кесим а. – Кёпле билмейдиле ансы, Солтаннга да мен кёргюзтгенме аны», – деп да махтандым.

Бизге билдирмегенди ансы, мени очеркими окъугъанындан сора, Розаны ишлеген жерине барып къалгъанды Солтан. Тапханды, кеси айтханча, къызны. Танышхандыла была, келишгендиле. Ол кюн а, ангылагъан болурса, нёгер къызлары бла бирге «Отеллогъа» къараргъа келгенди Роза.

Билемисе, ол очеркимден бери кёп хапарла, романла да жазгъанма мен. Махтагъан да этедиле мени, сёкген да этедиле, «Сау бол, Розаны» не махтагъанла, не сёкгенле сагъынмайдыла ансы. Мени акъылымы соргъан болсала уа, бу очеркден мажал зат жазмагъанма деп кьоярыкъма. Некми дейсе? Солтанны бла Розаны тойларына сенсиз баргъанма мен. Бюгюн ала эки жашны бла эки да къызны ёсдюрген ата бла анадыла. Туудукъларына огъурлу аппа бла татлы ынна болуп жашайдыла. Бу эки да халал жанны бирге жолукъдургъан а, мен аны мынча кере асыры къууаннгандан айтама, ма ол очерк болгъанды!

Андан-мындан хапарлаша, бир бирибизни тансыкълай, театрны аллына келдик. Бюгюнбюзню байрамгъа санагъанымы айтханма, алай ол битеу миллетибизни да байрамы болгъанын а энди кёрдюм. Бусагъатда жауун жаугъан болса, театрны арбазына шо бир тамычысы тюшмез. Театр аллы кенг майданны эки кыйырында, эки уллу гюрен болуп, жашла бла къызла тойну къыздырадыла. «Хан кьошулмай, жомакъ болмаз» дегенлей, яникойчу Наныкъ бла къашхатаучу Азнор а, хар ким кесини гюренинде, кьобузларын жырлатадыла. Бир заманда арбазны орам жаны этегинде ючюнчю да бир той гюрени къуралып къалды, – кёнденчиле кеслерини айтхылыкъ кьобузчулары Къызчыкъны алмаймы келлик эдиле быллай къууанчха, – ма ала болдула бу ючюнчю гюрени къурагъан.

Ал кезиуде той гюренин жаланда жаш адамла кызыдырып турдула, бираздан сора уа, эс тапханлыклары болду дейме, абданла, тап кяртайгъанла окъуна чыгъа башладыла. Керти окъуна, ол ауур жыллары, ол кыйын кядарлары салгъан жюклерин юслеринден терк аталмагъандыла ала. Артдан-артха уа, кау-куу жолларыны кымунда бла чюйреликле заманыны чарсында тас этип кетген жаш кюнлерин былайда жангыдан табып, кёллери кётюрюле барады.

Бушууда-кыуанчда, кыйынлыкда-тынчлыкда да миллетге эс тапдыргъан аны акыйлы адамлары боладыла. Муну айтханым: мудахлык булутун юслеринден аталмай тургъанлагъа бусагъатда Шахмырза болуша айланады. Чегемлилени кятларына акырынчык жанлай келип, кеси аллына былай бир шошчук чыгып калды ол той гюренине. Алай чыкды да, биргесине тепсерге уа бусагъатда окъууну бошап келген артист кызыларыбыздан бирин – Раяны – чакырды. Къайсын да Шахмырзаны ызындан былайгъа келип калгъан кере эдим. Аны: «Жарык-жарык тарт, Нанык, кюбузунгу! Къарс, жашла, къарс! Халкыбызны бюгюню аны тамбласы бла тепсейди! Къарс!» – деген ауазы бу кыуанч майданны башы чууак хауагъа ак кюгюрчюн болуп учду.

Артистлени арасында узак ёмюрледен бери бузулмай жюрютюлген бир алапат адет барды. Жангы оюнларын сахнада биринчи кюргюзтюрлерини аллында бир бирлерин алгышлагъан этедиле ала: «Жангы оюн бла!» – дегенни айтып. Алай бла хар жангы ишлерин байрамгъа айландырып кюядыла артистле. Бу жол а ол тауушлук тере, кыуру артист кыаумну гюренине сыйынмай, битеу халкыгъа жайылып калганды.

Алгышлау сёзлени жаш адамланы ауузларындан эшитгеним алай бек да сейирсиндирмегенди. Эки киши, кяртайгъан адамла, тюз бизни аллыбызда жолугуп калдыла. Аланы ушаклары болду мени сейирге, кыуанчча да бир кибик кюйгъан.

– Салам алейкум, алан! – дегенни айтды бири, бирсине кюл узата. – Сен да мында кереме! Алгышлайма, оллаха!

– Сау бол, кыарындашым, алгышлык бол! – деди экинчи. – Ай таланган, кюреймисе, битеу халк бери саркыш... Сора мен, келмей, кыалай каллык эдим да?!

– Керти айтаса, мен да кесими арбазда тыялмагъанма, – деди биринчи кярт.

– Халкыбыз бу кыуанч деген затны унутуп, тас этип кюйгъан сунуп кюркъа эдим да... Былай келип, бу халгъа кыарыгъанымда уа... Бу алапатны былай кюргенимде уа...

– Алайды, алан, алайды. Бушуула отунда кюйюп калмагъан кереме да миллетни кыуанч урлугу! – Биринчи кярт ушакны ахырын бу оюмгъа келтирди.

Той юч гюренде да селеймей барады. Тепсеуге бла бир бирни тансыкылаугъа берилип, адамла бери нек келгенлерин унутуп кюйгъан болурла дейме. Болсада кюнгуроуну гузабалы тауушу

аланы эслерин жыйдырды. Сагъатларына кез жетдире, айта турган сөзлерин да бөлмегенлей, кьонакъла театрны эшиклери таба тизиле башладыла.

Эки жанында баргъан кишиле бла сөлеше, Алий эшикни къатына келди. Не эсе да бир зат эсине тюшгенча болуп, нёгерлерин эшикден ичине ашырды ол, кеси уа, бир жанына атлап, алайда къалды. Арбазда къалгъанлагъа бурулуп тохтады Алий. Театрны арбазындагъы халкъ къарап-къарагъынчы жукъарды, алай тышында къалгъанла ичине киргенледен аз болмазла.

Алий ишни болушун ангылады: билетле мардадан иги да аслам сатылгъандыла, былагъа уа, мекямгъа сыйынмазлыкълары себепли, сатаргъа унамай къойгъандыла. Бызынгыдан тигелегенле да бардыла анда уа, Ташлы-Таладан келгенле да бардыла. Хабазчыла да кёрюнедиле арбазда, булунгучула да аз туююдюле. Узакъ элдеде жашагъанла бираз кечигип келгендиле, билетсиз къалгъанла аладыла деп белгиледи акъылында Алий. Кёкюрөк къангалары орденледен бла майдалладан сырылгъан кишилени да кёреди Алий арбазда, берчли кьоллу сабанчыланы бла малчыланы да кёреди. Жашау ауурлугъу гупшурландыргъан къатынла да кёрюнедиле анда, жашла бла къызла да кёпдюле.

Бир бирлерине мудах сөлеше, адамла жол кёл ала башладыла. Театргъа кирип кеталмады, ишни былайлыгъын кёргенден сора, Алий, арбаз ортасына барып къалды. Сархош болуп сюелгенлени алларында тохтады ол, кете баргъанланы да артха чакъырды.

– Сиз былайда бир кесекчик мычыгъыз. Узакъ жолланы къыдырып келгенсиз, кьурлай кетип къалсагъыз... Къысхасы, мен бусагъат чыгъарма, – деп, алайда такъыр эшикчикден ичине ташайды.

Керти окъуна, адамланы кёп сакълатмады Алий. Кеси уа биргесине эки нёгер да алып чыкъды.

– Ма бу киши театрыбызны таматасы Леонидди, – деп, жашауу келген орта бойлу кишини кёргюзтдю Алий. – Бу къызыны уа сизге жаш артистлерибиз келечи орунуна ийгендиле. Была айтханнга бир тынгылагъыз да, оноуугъузну андан сора кесигиз суйгенлей биширрисиз.

– Хурметлини шуёхла! – Леонид алгъа чыкъды. – Къарындашланы сыйлы! Мен бугундеги таулунуча айтхан суйдум. Айыпныкъы болмасын. Театрныкъы керти уллу суйгенди сиз. Берекет берсын! Малкъарныкъы театрны уллу жашау къайтды. Малкъар кесини да уллу жашаунукъу къарыу алгъанды. Бизники да кьууанчды аны. Магъана бек барды бу театрны. Сизники бек ангылап болду. Былай жарыкъны байрамгъа этип ючюн, сау болсун сиз! Театрныкъы сизни жууукъ бол айтады!

Ишни болушун ангылаялмай къарагъанла болдула да, аланы эслеп, Алий былай кьошду:

– Биягъында оноулашхандыла да, бу урумларын бошагъанлары бла, солуй иш турмагъанлай, аны сизге деп экинчи кере да

ойнарыкъдыла артистле. Ала кеслери да бек тилейдиле бираз сакъларыгъызны.

Былайда кишилени биргелерине чыкъгъан артист къыз алгъа атлады.

– Таматабыз керти айтады. Биз барыбыз да тилейбиз. Бир кесекчик мычыгъыз былайда. Билетле алып да къыйналлыкъ туйюлсюз. Бу оюнубузну сизге алайлай, хакъсыз кёргюзтюрюкбюз, – деп сёлешди ол да. Адамла жанындан сёз айтхан болмады. Тап сёлешген болду эсе да, аны ауазын къобуз тауушла жутуп къойдула.

Мекамны ичиндегиле уа жер-жерлерин тапхандыла. Энди жабыуну ачылырыгъын сакълайды халкъ. Мен да бек тёзюмсюз къарайма аны таба, аллымда олтургъан кишилени шыбырдашханлары да къулагъыма чалына.

– Кёремисе, таланган, не къуюлуу этгенди халкъ бюгюн бери! – деп чалынды къулагъыма.

– Къабыргъала узунуна сюелгенле олтургъанладан аз болмазла, тейри! – деп жууаплады башхасы.

– Ол арбазда къалгъанланы уа бир саначы! – деп, биринчи киши нёгерине къарады.

– Алагъа тапсызыракъ тюшдю ансы, – деп жарсыды нёгери.

– Аны ючюн а... Келирбиз энтта. Тамбла къарасакъ болмаймыды демеген жокъду.

– Ойнагъанмы этесе, алан! Кесинг бир хыйсап этчи, азмы термилгенди миллет бу халда бир жыйылыргъа! Къайгъыда бла бушууда болмай, ма, муну кибик, бир ариу ишде...

– Керти окъуна, киши жеринде чач-тюк болуп жашагъаныбызны айтмайма, кеси жерибизге къайтханлы бери да, бир бирни кёралмай, бир бирлеринден тансыкъларын алалмай тургъан ненча адам жолукъду былайда!

– Оллаха, бу артист сабийле аны ючюн окъуна кирирле жаннетге. Кеслери да не кёп чырмалдыла! Бу жабыу да... Бу ауур зат...

– Санга да алаймы кёрюнеди, алан? Бу къара жабыу... кёзлерими аурутуп окъуна турады мени уа.

– Азмы болду да, аллыбызгъа къара жабыуну тагъып, бетибизге дуния жарыгъын тийдирмей тургъанлары бери! Сора суйюпю ауурла кёзлеринг!

Вилемисе, къартланы бу ушакълары акъылыма синге баргъаны къадар, ол жабыу манга да эришиден-эриши, ауурдан-ауур кёрюне барады. Ярабий, мени кёзлерими да аурутамы башлады ол дерча.

Ауур темирден ишленнгенча, къаты сюелген къара жабыу бир заманда аз-маз къымылдады. Аллымда олтургъан къартла башларын ёрге атдыла, кёзлерин ол жабыугъа туйредиле. Жабыу, солдан онгнга акъырын учхалай, бир жанына кете башлады. Къартла, къууанч тыпырлы болуп, бир бирге къарадыла.

– Ачыла тебирегенди, алан! – деп, биринчи къарт, жеринден акъырын кётюрюле, ичини теренинден солуду.

– Ачыла турады! – дегенни экинчи къарт да, нөгери бла тенг къоба, жанына женгиллик келгенин сездирип айтды.

Бу эки кишини кётюрюлгенлерин кёргенибизлей, эсингде эсе, экибиз да, не этгенибизни билмегенлей, ёрге къобуп къалдыкъ. Олсагъат бу уллу межамны ичин гюрюлдеген таууш толтуруп къойду. Жабыу ачылып бошаргъа, кесинг кёрген эдинг, битеу халкъ ёрге къобуп къалды.

Жабыу ачылды. Сахнада алыкъа бир зат этилмегенди. Алыкъа бир сёз да айтылмагъанды сахнада. Жаланда жабыу ачылгъанды, кенг межамны ичинде бир такъыйкъагъа орналгъан шошлукъну уа къарс тауушла чачдырдыла.

ХАКЪЫЙКЪАТ УУАХТЫСЫ

Адамла кеслери кеслерине не багъа бичгенлерин, бир бирлерине къаллай ниет кютгенлерин, жашаугъа къалай тюрлю къарагъанларын ачыкъ этип къойгъан бир энчи ууахтыла боладыла. Айтхан жерден кери болсун ансы, башыбызгъа бир къыйынлыкъ келген сагъатда, къайсы бирибиз къарамайды тегерекге? Къатыбызда ким барны бла ким жокъну къайсыбыз тергемейди? Жууукъну жууукълукъ къыйматы, шүехну шүехлукъ магъанасы къыйын чакъларыбызда бегирек сезилмеймидиле бизге?

Да хау, къараргъа-кёрюрге, эслерге-тергерге къолунгдан келе эсе, аллай ууахтында дегенинг къулагъыма эшитилгенча окъуна кёрюндю, ол айтыуунгу дурусха санамадым ансы. Ичин бушуу ёртени кюйдюре тургъан сагъатында, кимни эслерикди да кимни жокъларыкъды адам дегенни азламы айтадыла. Келгенни-къалгъанны санай олтура эсе уа, аны ичи алай бек да кюймайди деучюле уа азмыдыла? Бу тюрлю оюмла не аз да къыйынлыкъ сынамагъан адамны мыйысында тууарыкъдыла. Неда бир кёзбау адам айтырыкъды алай. Мен а кеси жүрегими кесиме ачып сагъышлана турама.

Ким къалай да айтсын, мен а билеме: аягъы ауругъан адам таякъ излемей амалы жокъду. Билмейме, сен сынагъан болурмуса аллайны, мен а ёз башымдан кёп кере ётген шартны айтама. Къыйын сагъатында къатынга бир ышаннгылы адамынг келип къалса, ичинги кюйгени биле-биле сел болады, жанынг солуу табады. Алай мен ишни жалан бир жанын айтханма, аны экинчи жанындан а, къыйынлыкъгъа тюшюп тургъан адамгъа солуу тапдыргъан киши кеси уа къурлаймы къалады да? Тюз ол болушлукъну тапхан адамдан башха болмай, аны тапдыргъанны жанына да келмеймиди женгиллик? Алай болмаса, бир бирге жардамлыкъ этиу деген тауушлукъ адет адамла арасындан къуруп кетерик эди. Угъай, туугъан окъуна этмей къаллыкъ эди ол иги тере.

Эс тапдырыу, болушлукъ бериу, кёл этдириу... Ёксюз сабийни башын сылагъанынг окъуна сууапха жазылады дейдиле. Бир онгсузгъа ариу сёзюнг бла кёл этдирип озуу дегенни магъанасы уа неге жетеди! Уллу къарыу, кёп заман да излеген ишлени айтмайма. Бу ууакъ-тюек затчыкъланы окъуна эталмайбыз бир бирибизге. Заманны оздурабыз да, болур болуп бошагъандан сора уа, сокъураныргъа кюрешебиз.

Сокъураныр ууахтыла уа суйсек-суймесек да, билмей тургъаныбызлай жетип къаладыла. Базманны бек тюз къуруп, хар затны не ары, не бери жанына женгдирмей ёнчелеуню излеген ууахтыла. Ма бусагъатдача.

Ёлдар бла Алим, Зейтун бла Ахмат, Магомет бла Жагъафар, Хасан бла Сагъит, сора мен гюрен болуп олтурабыз. Къалын шошлукъгъа тумаланып, ауур сагъышла башыбыздан басып. «Хар заманда биринчиге айтылычу Ибрахимни аты бу узун тизмеге кирмей нек къалды?» - деген соруу акъылынга келмей амалы жокъду бусагъатда. Сен аны бек тюз эслегенсе, алай Ибрахим унутулуп къалмагъанды. Биребизгеди ол. Бусагъатда барыбыз да анга къарап олтурабыз.

Ибрахим къарындашыбызны, эки кёзю, хар замандача, сагъышлы, къарамы, мудах болса да, жумушакъды, жылыды. Алай Ибрахимни сагъышларында ауурлукъ, мудахлыгъында къара тюрсюн жокъду. Ичи бла кюн таягъы ётюп тургъан женгил саз булутчукъгъа ушайды аны мудахлыгъы. Сагъышындан да илхам жарыгъы ургъанча кёрюнеди. Бусагъатда кёлюнде жаратыла тургъан назмусуна бир иги тизгин табылып къалгъанча къарайды ол. Ол тизгинни бизге эшитдирирге хазырланганча.

Шуёхубузну бу мен айтхан илишанлары былайда олтургъанланы барына да белгилидиле. Бирсиле да алайгъа ушайдыла, мен бусагъат Ибрахимни ауазын эшитиригиме, аны шёндю жаратылгъан назму тизгинине къууанырыгъыма ийнанып окъуна сакълайма.

Алай айтханлыгъыма, бу жолгъа дери бизге эсленмеген, аны себепли биз иги ангылаялмагъан бир энчилиги уа барды Ибрахимни къарамында. Не эсе да бир айтырыгъы болуп, айталгъан а этмей тургъаннга ушайды. Биз а сакълайбыз. Шуёхубузну дайымлы сабыр, жумушакъ ауазын эшитирге, аны акъылын бусагъатда не зат бийлеп болгъанын билирге суйюп къарайбыз анга.

– Гам кысылып кёрюнгенликлерине, ышарыргъа хазыр болгъанлай турадыла эринлери, – деп, къарамын андан айырмагъанлай, башын мени таба келтирип шыбырдады Сагъит.

– Ичини теренинде жаратылгъан назик сезимлери бетине чапханлай, – деп жууапладым мен да.

– Къаны мамыр, ёню сабыр, – деп, къайсы эсе да бизни шыбырдашыуубузгъа къошулду.

– Къозу ауузундан чёп юзмеген бир огъурлу жан, – дегенни Магомет ауазын эркинирек бошлап айтды.

– «Сен ашыкъма, сёзюм, сен ашыкъма, /Ашыкъгъан суу жетмез тенгизге». – Ибрахимни бу назму тизгинлери тилими къыйырына келгенлерин сездим, аланы ауазгъа салып айтханымы уа нёгерлерими мени таба къарагъанларындан билдим.

– «Барыр болсанг, бар, жүрек ачитмай, /Акъ тауладан аулакъ тюзлеге». – Муну уа, шүёхубузну оюмун жарты къояргъа суймедидейме, Элдар барыбызгъа да эшитдирип къошду.

Элдарны ауазын танымай туююлме мен, бу жол а нек эсе да Ибрахимни ёнюне бир бек ушатдым аны. Бу ауаз кеси да, кёк бийиклеринде жаратылып, бусагъатда андан саркъып келгенча кёрюндю.

– Аланла, керти окъуна, бу тизгинлеринде кесин саулай кёргюзтүп къоймагъанмыды Ибрахим?! – дегенни Зейтун айтды дейме.

Олтургъанладан бири Зейтунну оюмуна къошула башлады, мен а къулагъыма къайдан эсе да келип чалынган Алийни ауазына терилип къалдым: «Чыгъармачылыкъ бла кюрешгенлени къайсы бири да ишини орта сомуну кесин салады. Азмы ишлейди ол, кёпмю ишлейди, чыгъармаларыны барында да кесини ич сыфатын кёргюзте барады», – деген эди Алий дерслеринден биринде.

Мен Алийни къачан эсе да бирде айтханына жангыдан «тынгылап» бошагъан чагъымда, Элдар Зейтун таба бурулду:

– Да: «Сени сёзюнг – иги, жангы», – дегенни айтып, отуз жыл мындан алда окъуна къууанганды да жаннетлик Къайсын Ибрахимге. Ма ол замандан къарап кёргенди Къайсын Ибрахимни биз бюгюн да иги эслеялмай тургъан бийик жулдузун!

– Аллай терен акъыл да къайда бизге, аллай ётгюр къарам да къайда! – деп, Хасан терен кючсюнююу къатыш чыгъарды ауазын.

– Шайырны шайыр этген, аны унутулмаз суратлау сыфатларын къураргъа болушхан тенгешдириуле бла ушашдырыуладыла. Шайыр кесини назмусуна башхалада тюбемеген жангыз бир жангы ушашдырыу, тенгешдириу кийиралгъан эсе, мен аны жазыучуну чыгъармачылыкъ кёгюнде жаннган бир батмаз жулдузчукъгъа санап къояма. Бизни Ибрахимни кёгюнде уа аллай кёп жулдузла бла жулдузчукъла жанадыла, – деп, Элдар кесини оюмун билдирди.

– Ай сау къалгъын! Менден алгъа бир зат къабарыкъса, Элдар. Алай бу оюмларынгы бир аз алгъаракъ айтхан болсанг эди...

Хасанны бу тырманына Элдар кеси жууап этмедиде, Сагъит а, керексиз тырман болгъанын билгени себепли, аны кётюралмады.

– Бош айтаса, Хасан, – деди ол, – бу оюмларын биринчи кере айтмайды Элдар. Былтырмы огъесе бурунгу жыл окъунамы окъугъанма мен аланы газетде.

Элдар Сагъитге ышарып къарады, анга энчи айтханы уа болмады. Оюмуну юзюлген жерине келип къалды:

– Бери бир тынгылачыгыыз: «Сездим артха къайтмазлыгымы жолдан – бирден сора учалмайды жулдуз!» – Сагъышха къалдырырча айталгъанмыды Ибрахим?! Аркъангы къалтыратырча айталгъанмыды?! – деп, онг, сол жанындагылагъа да къарады Элдар. – Неда «уялчакъ жулдузну жарыгы», «зурнуклай ажашхан насып». Дагъыда ма бу «акъ гюлню жылы сют хауасы»! Ма быллай бири биринден жангы, бири биринден жарыкъ тенгleshдириуле бла ушашдырыула окъугъан адамны жесир этип къоядыла.

Элдар ичинде кётюрюлген сезимледен къарылгъанча болуп тохтады.

– Кертиди, тюздю айтханынг, Элдар, – деп, Зейтун къалам къарындашына ыразы болуп къарады. – Ибрахимни «Иги къууум» деген китабына жазгъан ал сёзюнде да бек алаамат чертгенсе ол затланы. Анда неден да бек жаратханым а Ибрахимге «малкъар поэзияны Моцарты» деп атагъанынгды!

– Билемисиз, мен не айтыргъа суюме бусагъатда? – деп, сёзю Ахмат алды. – Солтан, къарачайлы жаш, эртте бир статья жазгъан эди, эсигизде эсе. Бизни Къазимни бла Толстойну тенг салып. Анга да айтханма сау бол деп, Элдаргъа да айтханма. Кесибизни белгисиз тургъан деулерибизни бирси халкъланы белгили деулерине тенг салып кёргюзтюрге ётлери, ёхтемликлери да къарыгъанды бу эки жашны! Алай этерге уялмагъандыла ала, буюкъмагъандыла. Айтдырмай къоймай эсегиз а, – къоркъмагъандыла!

– Сау бол бу сёзюнг ючюн, Ахмат, – деп, Магомет къолун Ахматны тобугъуна салды. – Биз, заманны тюрленнгенине да къарамай, кеси ауанабыздан къоркъа жашайбыз алыкъа. Миллетни малтанган, юйюкген жаны алыкъа аркъасын тюзеталмагъанды! «Сен сен эсенг, мен да менме», – деп къараялмайбыз алыкъа бирсилени кёзлерине. Алай айтып къарар заманыбыз а эртте болгъанды. Эртте болгъанды башыбызны кётюрюр заман!

– Кесигиз менден кем къалмай билген затыгызыны айтханым ючюн, кёлюгюз кюлюрге да болур, алай айтмай а къояллыкъ болмам дейме, – деп, Элдар сагъышлы, экили да болуп сёлешди. – Кеси ауанабыздан къоркъа жашайбыз дедик, миллетибиз аркъасын тюзеталмагъанды алыкъа дедик. Халкъыбыз башын кётюралмай турады дедик. Биз кимлебиз да, кимлеге айта олтурабыз бу затланы? Аны юсюнден бир сагъыш этчигиз. Бирле тау артындан аууп неда тенгизни аргъы жагъасындан ётюп болушуркъму сунабыз бизге? Миллетибизни аркъасын тюзетдирлик, башын кётюртдюрлюк да ма бу биз къауумду. Алгъын Къайсынлагъа бла Керимлеге къарап жашагъан халкъ энди, къадарны оноуу алай болуп, Алимлеге бла Зейтунлагъа, Магометлеге бла Ахматлагъа къарайды. Аны хар ким бек алгъа кесине ангылатыргъа, ол ауур боюнсаны тюбуне боюнун кеси ыразылыгы бла салыргъа керекди. Кеслерини заманларында Керим бла Къайсын, Шахмырза бла Берт, Алий бла Хадис салгъанча. Ала борчларын иги толтуралмагъандыла дегенни уа ким айталыр? Огъесе биз жу-

уаплылыкны кеси боюнубузгъа алыргъа къоркыгъанмы этебиз? Алай эсе уа, иш кыртыды.

Элдар, атасы Бертге ушаш, сабыр адамды: кылыгы – ариу, тили – жумушакъ. Сора жарык да адамды Элдар. Лакъырдаасы, кюлкюсю бла тегерегин жарытханлай турады. Былайда уа къаты-къаты селешди ол. Ауазын ма былай темир тауушла бла женгдирип. Къызынып селешди бу жол Элдар. Ичинден ургъан сезим толкъунларына аллына.

Къарамын арлакдан затха эсе да тирегенлей, бир чакда тынгылап олтурду Элдар. Биз да шум болуп сакъладыкъ. Бираздан сора уа Алимни ауазы эшитиле башлады:

– Мени бир танышым барды. Бир уллу юйюрню кичисиди кеси уа, – деп, кеси аллына сагъышланган халда башлады ол. – Аллахындан, къадарындан да жангыз бир зат тилеучюю ол адам: «Шо юйюр таматалыкны манга жюклеп къоймагъыз!» – деп. Биз да тюз аны кибиб жашай келгенбиз, Къайсынларыбыз бла Керим-лерибиз саулукъда. Аланы этеклерине кысылып, таматалык бизге жетеригин биз да суймегенбиз, къадарыбыз а, кёрдюгюз, ишни былай этди да къойду.

– Кертиди, Алим, айтханынг, – деди Зейтун да. – Кичи сабийни, эрке уланны орунунда жашаргъа да онг берди бизге къадар. Аллай жашауну татлылыгын да сездирди. Ахырында уа, тилегибизге къулак салмай, таматарыбызны чепледи да кетди. Суйсек-суймесек да, къадарыбыз таматалыкны жюгюн бизни телюге салды.

– Оюнчак иш туйюлду бу – эрке уланны орунундан таматаны жерине кечюу дегенинг. Жарсыулу да, ауур да ишди ол. Алайгъа кесибизни ушаталмай турабыз алыкъа биз, – деп кшошду Жагъафар.

– Мен биягъында чайнап кюрешген да ол эди. – Сагъышха кетип олтургъан Элдар башын суху кетюрдю. – Бизге «кесибизни алайгъа ушата» турургъа деп ахырда заман белмегенди сора уа Кёкдеги, аланла!

Мен Элдар таба бурулдум: «Угъай, теири! Къабына да биледи керекли сагъатда сабыр Элдарибыз. Жумушакъ ауазын къурч тауушлу этип да къояды ол. Жюрекден селеше да биледи бу оюнчу-кюлкючю адам», – дедим ичимден.

Мен аны юсюнден сагъышланганымы билип къойгъан кибиб, сезюню ахырын манга къарап айтды Элдар. Мен а ушагъыбызны Ибрахимни поэзиясына бурурдан болдум:

– Биягъында, Ибрахимни назмуларыны юслеринден селеше туруп, акъылыма бир оюм туйрелип квалгъанды. Суратлау чыгъармада, ол чынтты суратлау чыгъарма эсе, аууздан къулакыгъа барып квалгъан неда къагъыт бетинде кезге кёрюннген сёздеде болмаз дейме ишни башы. Эсе да, къуру алада туйюлду. Суратлау чыгъарманы ич сырында не къулакыгъа, не кезге чалынмагъан бир жашырын белгиле боладыла. Чыгъарманы ангылатыуда

магъаналары уа ол кёрюнюп, эшитилип да тургъан белгиледен эсе терен болгъан.

Ушакъны башха ызгъа бургъанымы Элдар жаратмаз деген ликден, экили бола айтдым мен. Элдар а ыразылыгъын билдирип, сёзню кесине алып къойду.

– Бек тюз айтаса, – деп, къолун мени таба узатды Элдар. – Ма, сёз ючюн, Ибрахимни биягъында сагъынылгъан назмусу. «Сен ашыкъма, сёзюм, сен ашыкъма». Муну ич макъамына бир тынгылачыгъыз. Нечик жумушакъды бу макъам, нечик назикди! Къалай шошду ол, къалай сабырды! Жарыкъ. Хычыуун. Тюз бешик жыргъа ушаш! Таза жүрекни, халал жүрекни шыбырдаууду бу! Болмагъанча бир сакъ жүрекни къайгъырыулу тебиуюдо.

– Бешикдеги къагъанакъны татлы тюшчюгюн бузуп иш къоярма деп къоркъгъан ананы солууу кибик, – деди Ахмат.

Мен а бу чакъда ол сен таныгъан отоучугъума тюшюп къалдым. Китабымы чапырагъын нечик сакъ аудуруучу эдим мен. Баласына къурт къапдыра тургъан къарылгъачны элгендиреме деп къоркъгъандан.

Магометни:

– Ёксюз сабийни башын сылай тургъан къол да тюз былай къымылдайды: «Барыр болсанг, бар, жүрек ачитмай!» – деген сагъышлы ауазы эшитилди.

Нёгерлерими хар аууз сёзлерин акъылыма алама мен, солууларын эшитеме, бетлерин кёреме. Къуру сёзлери бла айтып къоймайдыла бу адамла жүреклеринде болгъанны. Аланы ауазлары бла къарамлары, бет къанлары бла ич солуулары келтиредиле магъана жюкню асламын. Былайдагъыланы Ибрахимге кютген ич сезимлери да аууз сёзлеринден эсе, алада иги билинеди. «Хакъыйкъат ууахтысы деп мынга айта кёреме», – дедим ичимден. Сагъышлы болуп олтургъан тенглерими бетлерине къарай келдим да: «Кёзбаусузлукъ ууахтысы», – деп да шыбырдадым.

– Къайсын... Бусагъатда былайда болса... Къалай сёлеширик болур эди ол, не айтырыкъ болур эди? – Бу ауаз кимники болгъанын билалмагъаныма сейирсине, ол чыкыгъан жанына къарадым, билгенимде уа, андан да бек сейирсиндим: «Тоба ярабий, бу сагъыш дегенинг адамны ич халын танымазча этип къоя кёреме да!» – деп, къарамымы Хасанны юсюнде тыйдым.

Элдар Хасан таба бурулду:

– Да не айтырыкъ сунаса Къайсын? Ибрахимни биринчи китабы чыкыгъанда айтханын къатлар эди. Ол заманда: «Адабиятыбызгъа энтта бир уллу шайыр кьошулду», – деп къууаннганын унутмагъанбыз. Сора ол заманда кёлюн жарытхан ахшы умутун бюгюн кьолю бла тутуп къойгъаныны къууанчын этер эди.

– Хау, тейри. Къайгъы чакъда къажымаучу Къайсын бюгюн да къууаныр эди, – деди.

Тенглерим бу халлы ушакыгъа киришдиле, мен а, эс къанатланы керип, 160-чы отоугъа тюшюп къалдым. Кеслери алларына

къуралып къалыгучу къаллай адабият ингирледе биз а кётюрмеучюмю эдик Ибрахимни назмуларын, «байракъ этип».

Сен табакъ толу жаулу хычинле алып келген эдинг ол ингирде (аланы кесинг этген сунуп тургъанбыз биз). Мен а кесимлей олтурупму ашарыкъ эдим аланы? Бир кесекден Сагъит да келди, Солтанны уа кёп сакъларгъа тюздю. Жаулары женгнген исси хычинледен кесибизни тыйгъан бек уллу азапды бизге. Алай хант къангагъа Солтансыз олтуруп акъылыбыз а жокъду.

Эшик ачылгъанлай, Сагъит бла мен къарамыбызны ары атдыкъ. Мен – алгъадан хазырлап тургъан тырманымы этер муратда, Сагъит тюз да алай. Алай не ол, не мен ауузубуздан сёз чыгъаралмадыкъ.

Эшик къанганы артха къайтарып, алайда тирелип къалды Солтан. Кеси уа тюз сахнагъа чыкъгъан артистге ушап. Негрибизни къылыгъын иги билгеним себепли, кечгинлик тилеген халда къарадым санга. Хычинлеринги «ыспассыз этип» къойгъаныбыз ачыу тийгенин бет къанынгдан билдим, сёз айтырча уа болмадым. Салам-келям эте да турмады Солтан. Башын ёрге атды да, кёлден айтып башлады:

*«Кюч алгъанма, алай кючюмю
Керексиз дау айтып къоратмам –
Жарытып къарангы кечени,
Битдирirme жолгъа къанатла!..*

*Алай, ол жылланы сабийи,
Санга кюймай, къалай тёзейим? –
Хар сени жаныгъан залимни
Урсун бу назмуну тюзлюгю!..*

*Ыннаны къаргъышы да жетип,
Жулдузла буз болуп жаусунла,
Андан дерт алыргъа деп жерде,
Суу ташла юсюне жансынла!*

*О, жарлы анамы къанлысы,
Кёрчю энди бир баш кётюрюп,
«Аллах менме», – деп, къарт, къарыусуз
Жанланы аллында кюкюрен...»*

Былай женгил, жарыкъ макъамлы назмуланы сайлап окъуучуладан туююдю Солтан. Миллетини къыйын къадары кёргюзтюлген чыгъармала жуугъуракъдыла аны жанына. Къуру Солтанны алып бош айтама ансы, биз, «ол жылланы сабийлери», барыбыз да алайбыз. Быллай чыгъармала жаныбызгъа бир байтамал асуулукъ бергенча кёрюнедиле. Бу назмугъа сен да къымсыз болуп тынгыладынг, ол сени ичингде не тюрлю сезимле туудургъанын билмедим. Мен а, ол кечеги халымы айтмайма, ийнан,

Солтанны ауазыны кюкюрегенин, аны шибиля тауушларын бусагыатда да эшите, от чакъгъан жерлеринде кёзлерими кыса, аркъам титирей олтурама.

Солтан назмуну окъуп бошагъандан сора да, эсингдемиди, ол – эшик юсюнде, биз – олтургъан жерлерибизде, сын къатханлай къаллай бир тургъан эдик? Ахырында тёрге ётдю Солтан, къагъыт чулгъамын стол юсюне быргъады да, жүрек тебиуюню кыыстаулугъу талакъ солууундан билине, ундуругъуна олтурду.

Биз зат айтмадыкъ. Солтан да тынгылауну ийгенлей къалды. Бу назмуну ич теренинден ургъан иссиликден бла кесибизни ичбизде кётюрюлген сезим толкъунладан къарылып къалгъанбыз.

Сагъит, ол стол къатында олтурупду, биягъында Солтан атхан къагъытланы къолуна алды. Чулгъамны ачды Сагъит, къарамын аладан биринде тыйды. «Жулдузла буз болуп жаусунла», – деп окъуду ол. Бизге къарап, аз-маз мычыды. Сора, кёзлерин къагъытха буруп: «Суу ташла юсюне жансынла!» – дегенни ауазын кётюрюп къошду.

Бир зат айтыр муратым жокъ эди ол чакъда мени. «Хар сени жаныгъан залимни /Урсун бу назмуну тюзлюгю!» – деген кеси аллына ычхынып кетди тилимден. «Аперим, Ибрахим къардаш, аперим!» – деп шыбырдады Сагъит. Акъылындагъын айтып бошамагъаны эки кёзюнде кёрюне, олтургъанлагъа къарап чыкъды ол, андан сора уа, юй башыны ол мюйюшюнде жулдуз кёрюннген кибик, къарамын къарангы мюйюшге тюйрегенлей да бираз турду.

«Кёремисиз, таланган, бу сейирни!» – деп селешди Сагъит. – Халкъны ауузунда жүрюгенича, ол огъурсуз залимге: «Аллах урсун сени!» – деп къойса тынч туююлмю эди Ибрахимге. «Къуранны къачы урсун аны!» – дегенни да къыйналмай айталлыкъ эди шуёхубуз. Алай не Аллахны, не Къуранны сагъынмады ол. «Бу назмуну тюзлюгю урсун!» – деп къойду!» – Сагъит къарамын ол жаланда кесине «кёрюне» тургъан «жулдуздан» айырды. Алгъа санга къарады ол, ызы бла Солтан таба бурулду: «Ангылаймысыз? Не Аллахны сыйын, не Къуранны къачын эниш этер мураты жокъду шайырны. Жалан бир мураты болгъанды аны – назмуну къачын кётюрю!»

– Ариу чакъгъан терек бахчада булбулла жыры эшитилмей не амалы барды! – Ахматны илхамлы ауазы узакъдан келгеннге ушап чалынды къулагъыма. Мен аны шашмай таныдым, сора, 160-чы отоудан кючден айырылып, акъылым-эсим бла да олтургъан жерибизге къайтдым. Былайгъа къайтханым бла уа, Ахматны ауазы да къатымда эшитиле башлады. «Адамларыны асламы композитор деген сёзню ангылагъан окъуна этмеген халкъны ичинден, Абидинле бла Мустафирле кибик, уста макъамчыла чыгъып, ала къурашдыргъан ариу жырлагъа къанат къакъдыргъан Сергейле бла Людмила, Исмайылла бла Галинала ёсюп къалгъанларын ал кезиуде туюшюбюзде кёрюннген сунуп турмадыкъмы биз?!» – деп, Магометге къарап айтды Ахмат.

Акъылыбыз бишмегенденми огъесе жашауубуз бизге билмей тургъаныбызлай ичирип къойгъан ол татлы чагъырдан кефей-ипми, ал замаялада биз кѣп алаMAT затланы эслеялмай, алагъа тийишли багъа бичалмай, анга кѣре уа, ол керти да байтамал ишлени толу къууанчын да эталмай жашагъанбыз, – деп жууаплады Магомет Ахматха.

– Керти айтады Магомет, – деп къошулду ушакъгъа Алим. – Бюгюнледе уа, миллетибиз бу тин дуниясында ёрлеген бийикликден къарап, ол затланы къалдырмай кѣребиз, ал кезиуледе эталмагъан къууанчыбызны да, анга кѣре, энди толу сезебиз.

– Сен айтханнга угъай да деялмайма, Алим, – деди Элдар, – алай... Барыбыз да билип, кѣрюп тургъан бир уллу кемчилик барды бизни ишибизде. Алгъаракълада, унутхан болмазсыз, назмучулукъну ёсююне къууаннганыбызны къара сѣз бла жазылгъан чыгъармаланы азлыгъыны бла къарыусузлугъуну жарсыуу женгип тургъанды. Энди уа, Аллахны ахшылыгъындан...

Магомет кенг ышарды. Кесин алгъа берди ол, кълун Элдар таба узата айтды:

– Энди уа, кълум бла къууанып айтама мен да, ауузунга чапханым да аны ючюндю, Элдар. Бюгюн а ма алайда Жанакъайытны, ма былайда Жагъафарны бла Алимни, Зейтунну бла Миналданни романлары! Сени чыгъармаларынгы уа, кесинг айтмай окъуна къоярыкъ эдинг, тизмени аллына салыргъа керекбиз.

– Мени акъылымдагъын дурус ангылагъанса, Магомет. Къуру романланы бла повестьлени алып къойсакъ окъуна, къара сѣзде ишленнген чыгъармала базманны бу жанын иги да энишге басхандыла.

– Аланы суратлау-сыфатлау жаны бла алып къарасакъ да, энди тынгылы миллет прозабыз да барды дегенни буюкъмай айтырча болгъанбыз, – деди Сагъит да.

– Сау болугъуз, мен да аны айтырыкъ эдим. – Элдар кесини оюмуна къошулгъанлагъа ыразылыгъын билдирди. – Алай къуру ол туюлду мен айтырыкъ. Ма ол «кемлик» дегеними жарсыуун саллыкъма мен бу къууанч халда айтылгъан оюмланы орта сомуна. – Элдар, сѣзон алайда бѣлюп, айтханымы ким къалай ангылайды дегенликде къарады олтургъанлагъа. Бир кесек сакълагъан да этди ол, бизни жаныбыздан ауаз чыкъмагъандан сора уа, оюмуну арысын айтды: – Поэзиябыз тауушлукъду дейбиз биз, былай олтурсакъ. Прозабыз алаMATды дейбиз, бусагъатдача. Кесаматчылыкъны арталда жокълугъун а нек эсе да сагъынмайбыз. Ма буду мени жарсытып тургъан. Да къуру мени жарсытханы бла бошалып кълса эди уа! Адабият ишлерибизни барын да жарсытып турады бу кемчилик, барын да артха тартханлай турады!

– Къайсынны чыгъармачылыгъына бир кесек эс бурулгъанды ансы...

– Керимни назмулары окъуна сакълайдыла, сабанчыны сакълагъан жерге ушаш, кесаматчыны келирин.

– Аладан сора уа? Алайда Хажи-Муссаны бла Сафарны, Танзиляны бла Иссаны чыгъармалары уа? Былайда Элдарны бла Магометни, Алимни бла Ахматны китаплары уа?

Бюгюн бизни төгерегине жыйгъан Ибрахим шуэхубузну чыгъармачылыгы уа тинтилгенмиди? Аны уа бичилгенмиди дурус багъасы? Ол а тапханмыды кесини тийишли жерин?

Бу къысха ушакъгъа къатышханлада, хар бири кесин терслеп сёлешген болмаса, терсликни бир башха адамны боюнуна салыргъа эниклеген жокъду. Элдар а анга ахырда къатышмады, айтылгъан затлада анга жетген болмагъанча олтурду ол, ахырында уа, ушакъны селейгенин эслеп, сёзню кесине алды:

– Сиз айтханнга угъайым жокъду, алай мен нек болады былай деп сорургъа сюеме, – деп, Алимге къарады Элдар, андан къарамын Жагъафаргъа, Хасаннга, Ахматха кёчюрдю. Ахырында уа, жууапны сен айт деген халда, кесини къатында олтургъан Зейтуннга бурулду.

– Бизни арабызда адабият чыгъарманы къайсы тюрлюсюн да тинте, игисин-аманын эслей билмеген адам жокъду. Университетден тышында бийик адабият окъууну барыбыз да ётгенбиз, жашаудан бла адабият чыгъармачылыкъдан сынаубуз да барды. Бюгюнню заман бизден бек алгъа не затланы, ким лени, къаллай ишлени юслеринден жазарыгъыбызны сакълагъанын да билебиз...

– Да сора уа? – басымлыкъны бла сабырлыкъны бузмаучу Элдар былайда Зейтунну ауузуна чапды. Зейтун анга жууап берирге башлагъанлай, Алим андан алгъа болду.

– Бу кесаматчылыкъ этиу дегенинг, Зейтун, сен тюз айтханса, терен билимни, жашау, чыгъармачылыкъ сынауну да излеген ишди. Алай муну къыйынлыгы къуру аны бла чекленип къалмайды. Жазгъан затларыбызда жетишим жокъду дерге къалсам, жалгъан айтырыкъма. Алай алада чюйреликле, терс оюмла, тилни онгларын хайырланугда, суратлау-сыфатлау ишде къарыгъусулукъ дегенча кемчиликле да болгъанларына ким даулашырыкъды? Алагъа къатылгъанынг бла уа...

– Барыбыз да ыразы болуп, къууанып къаллыкъбыз... кесаматчы сени кемчиликлеринги ачыкълай эсе. – Элдар Алимге ышармыш этип къарады. – Мени ишимде кемчиликле излеп да бир кёрсюнчю, мыйыгъы бар эсе, ол!

– Ма былайдады ишни башы. – Зейтун сёзню кесине алды. – Къара тарта башлагъаныбызлай окъуна, кесибизни закийле этип къоябыз хар бирибиз. Махтагъан не аямай да эт, юсюбюзге ауана тюшюре уа бирда ойнама!

– Алайды, – деди бир кишиге да энчилеп къарамай Элдар. – Ол тюрлю ауруусуз бирибиз да туюлюбюз. Ёмюрюн бир кере да абынмай ашыраллыкъ жаланда жюрюмей жашагъан адамды. Ма бу хакъыйкъат затны акъылгъа алыу керекди бизге.

– Ишибизде шарайып эслеген адамгъа къаманы сермеп сюелиу барыбызда да болгъан бек осал кылыкъды. – Зейтун Элдаргъа бурулду. – Алай кемчиликлени юсюнден да айта билиу керекди, чимдимей, ачитмай.

– Бу жаны бла, ол санда Ибрахим шүехубузну юсюнден айтып, Къайсын бизге бек алапат юлгюле кыюуп кетгенди, – деп, Зейтунга жууап берген халда айтды Элдар.

Къайсынны бла Ибрахимни юслеринден былайда айтылгъан оюмланы биринчи кере туююлду эшитгеним. Газет, китап бетлеринде да аз тюбемегенме алагъа. Алай болгъанлыкъгъа бу айтыула, бу оюмла былайда жангырып эшитиледиле кыулагъыма, алгъындан эсе, кыйматлы, магъаналы болуп тюшедиле акъылыма. Алагъа тынгылай келдим да, кюзю сыныкылагъа къарап олтургъанча болуп къалдым. Ол «кюзю сыныкылада» уа, къайсы мутхуз, къайсы жарыкъ тюшюп, бир сейирлик суратла кёрюнедиле.

Жашауу келген деу шайыр сагъышладан ауурланган къашха башына сол билегин тиреуюч этип олтурады. Эки кёзю уа стол юсюнде жазыудан толу кыагъытха туюрелгенлей. Онг билегин акъырын узатды ол. Муну билеги да сагъыш эте болур деп келди кёлюме. Юйренчек кыол кыаламны тапды. Арсарлы угъай, биягъыча, сагъышлы кыымылдай келип, кыагъытны юсюнде тохтады кыол. Кыаламны жютюсюн кыагъытха «сагъышлы» жууукылашдыра да бир келди, тийирген а этмеди анга. Кыаламны алай тутханлай, сол кыолуну бармакылары бла мангылай терисин ийледи шайыр, кыарамын жазыуладан айырды.

«Кюзюню» башха «сыныгъында» уа ашхам кыарангысымыды огъесе танг аласымыды? Жагъа ташладан ариу кыаланган хуна буруу. Бурууну ичи юсюне чыкъ тюшген шатык алысын. Кыарт шайыр ыржыда тохтады. Ай жарыгъымы тегюлгенди юслерине, кюн таякыламы тийгендиле, – чыкъ тамычыла, ким эсе да кююш инжиле чачып кетген кибик, кёп тюрсюнлю жылтырайдыла. Кёкден жулдузламы жаугъандыла бу мудах жерге деп кыарады алагъа шайыр.

Ол алгъа атлады да, «кюзюню» бирси «сыныгъында» жарыгъыракъ кёрюндю. Кыайсынны таныдым. Тохтады Кыайсын. Башын кетюрдю. Мутхуз кыарамын мудахлыкъ чарсыны ичи бла ётдюре, арлакъ барды, биягъы тохтады. Бийик алысын инчиклерине чырмашыпмы тохтатды аны экен огъесе бир бири юслерине ол хуна ташлагъа ушаш кыаланган ауур сагъышларына тирелипми тыйылды бу адам?

«Жулдузла... Жерде жашагъан хар инсанны кёкде бирер жулдузу барды дейдиле. Алай болур. – Алысын юсюнде жылтырагъан чыкъ тамычылагъа къарап сагъышланды Кыайсын. – Иелери бла бирге болургъа сююпмю акыгъандыла экен ала бу кыабырланы юслерине, – деп, арлакъда, берлакъда сюелген сын ташлагъа кыарады. – Была уа – жулдузланы иелери». Кыабыр теренинден

урган мылы сууукъну саулай ичи бла сезгенча болду былайда Къайсын, кеси кесин ишчи жеринде жазыудан толу къагъытха къарап олтурганлай тапды.

*«Кенде жоюлганланы жарсыулары –
Ол сынланы мангылай жазыулары:
«Биз бери термиле ёлген жашланы
Ташларыбыз – аланы кёз жашлары».*

Бу назму тизгинледен эки кёзюн алалмаганлай, аланы сын ташны мангылайында окъуй турганча болуп, иги кесек олтурду къарт шайыр. Аллындагъы къагъытны юсюнде уа аны кёзюне Ибрахимни бет сыфаты кёрюне башлады. Акъылында бусагъатчыкъда жаратыла келген оюмун кичи къалам къарындашыны бетине къарап айтхан халда шыбырдады Къайсын:

*«Мен да сени андан суюдюм,
Фахму дегенинг – байрам.
Халал – ананг берген сютю,
Халал – сен ичген айран!»*

Ма алай олтурады къарт шайыр. Кичи къарындашыны назмуларын окъуй, ол ишлеген поэзия дунияны тауушлукъ жарыгына сейирсине бла къууана. «Ташла ичлеринде шырылдай, /Танг аласы саркъыр черекде...» Кесин артха атды Къайсын, черек сууу бла бирге саркъып келген жангы тангны жукъусураган жарыгын кёзю бла кёргенча болду. Жаш шайырны илхамында жаратылган бу керти да тауушлукъ суратха сабий къууанчын этип, эки кёзюн терен татлыкъсыныуда жумуп къарады ол. Танг аласыны аз-аздан уяна «шырылдагъанына» къулакъ салып, бироз олтурду.

Кесин алгъа берди энди Къайсын, къагъытны, сагъышлы къолун сакъчыкъ узатып, бир жанына ышырды, эки кёзю уа аны тюбюндеги къагъытдагъы жазыулагъа илинип къалдыла.

*«Юзмезде, ууакъ зыгъырда
Сюзюлюп чыгъаса, шаудан.
Сен жүрегимде зынгырдай,
Тигелеп келеме таудан!» –*

дегени ичинден окъуду ол, ызы бла уа, кёлю къанмаганча болуп, шатык ауазгъа салып айтды. Алай айтды да, окъуган назмуларындан сагъышлана, кёзлерин аллындагъы къагъытдан айырды Къайсын. Аркъасын тюзетди ол, къарамын отоуну узакъ мюйюшюне жиберип олтурду. Мыйысыны теренинде жаратылган сагъышлары сёзлеге айлана, назму тизгинле болуп кёрюне башладыла анга:

*«Сени сёзюнг иги, жангы
Болгъанына къууандым.
Отунгу кесингча жагъып,
Суудан кесингча къандынг...»*

– Элдар, эсингдемиди Ибрахимни юсюнден: «Аны назмуларында аллай жарыкъ жулдузчукъла бек кепдюле», – деп жазганын?

Ахматны сөзлери къулагъыма чалынды да, акъылымы «кюзю сыныкъладан» айырдым. Къайсыны ишчи жеринде къоюп, ушакъны андан ары бардыра олтургъан тенглериме къошулдум.

– Бери бир тынгылачы! – Ахмат кесин Элдар таба берди:

*«Тюшюм алай ариу болгъан кече,
Назмум, жилия, этген эди кириши...»*

– Бу уа, бу! – деп, билегин алгъа атды Сагъит, андан сора сөз къошмагъанлай, Ибрахимни барыбызгъа да белгили назмусундан төрт тизгинни айтып къойду:

*«Биргенге кирдиле назму
Уялчакъ жулдузну жарыгъы,
Зурнуклай ажашхан насыбым,
Ол эртте озгъан жаз жауунум».*

Барыбызгъа да белгили деп, бош айтмайма мен бу назмугъа. Эсинге келтиралырмыса ансы, сен да эшитгенсе аны. Болмагъанча бир ариу кече эди. Толгъан ай чууакъ кекню жашил жайлыгъында жулдузланы кюте. Экибиз а жайма жегени аумасында жумушакъ къыргышха олтуруп. Ибрахимни бу назмусу кеп болмай чыкыгъан эди газетде. Кезиулю адабият ингирибизде окъугъан, сюзген да этгенбиз аны. Селеше келгенимлей, бу төрт тизгинни чалишдирип къойдум мен сөзюме.

«О-о! Сен а, мен билмей турама ансы, поэт кереме да!» – дегенни айтып кюлдюнг, келюнг бламы къууандынг, масхара этгенлигинги болду – аны уа билалмадым. Бу назмуну мен кесим къурашдырмагъанымы да айтмай къойгъан эдим ол кече санга. Алайда болушлукъгъа Ибрахим шуэхуму чакъыргъанымы, эсингде эсе, артда билдиргенме.

Адамны жашауу аны ашыргъан жыллары туююл, эсинде сакъланган ууахтыларыдыла деп окъугъанма къайсыны китабында эсе да. Керти окъуна, экибизни ол кечибизни къалай унуталыр эдим мен! Сора аны жашаууму бир ууахтысына тергемей да къалай къояйым!

– Бусагъатда Сагъит айтхан тизгинлеринде да бек ариу гюлле чакъдыргъанды Ибрахим, – деди Элдар. – Ма аладан энтта бир тауушлугъу: «Мен турама, бешик жырымы кече кез жашларым жибите...» – Ахматха бла Зейтунга къарады. – Кёргюзталгъанмыды бу къарындашыбыз бушуулу ананы сыфатын!

– Тюз айтханса, Элдар, – деп, Зейтун сагъышлы болду. – Аллай «затла» жаланда Моцартланы илхамларындан тууадыла...

Зейтун андан сора зат айтмазлыгъын халындан билдик, ауу-
зундан сёз чыгъаргъан а болмады.

Сёз сёзню айтдырады деучюбюз биз къуруда. Былайда уа тын-
гылау тынгылауну туудурады деп келди кёлюме. Кертиси бла да,
Зейтунну бу мудах, бу ауур тынгылауу барыбызны да юсюбюзден
басып къойду.

Кёпмю олтурдукъ биз бу тилсизликде бла сангыраулукъда,
азмы мычыдыкъ, Аллахды билген. Мен шарт сезген – бу мутхуз
шошлукъну ауурулугъун кётюралмай башладым.

*«Да айтырсыз мени жашыма –
Бек сюе эди деп жашаргъа,
Китабын да санга деп атап
Чыгъарлыкъ эди, дерсиз, артда.*

*Жашауун да туугъан жерини
Ташына, суууна да атап,
Аланы сүйгенлей жүрюген
Эди, дерсиз, къайда да, атанг».*

Кеси ауазымы таныялмай тынгыладым мен бу осуят сёзле-
ге. Кесими уа жангы къабырны сырт узунун сылай тургъанлай
тапдым.

КУРДАНЛАНЫ Магомед

МИЛЛЕТНИ КЪНАТЫ

Чегем таргъа бийикден-бийик бара,
Чучхурладан тауушлукъ шорха агъа,
Солууунгу эркинден эркин ала,
Булутлагъа жетерсе сен узала.

Чегем халкъы тау жугъутур кибикди,
Тургъан эли ёзен тьююл, бийикди,
Атлагъаны маралчады, кийикди,
Халаллыгъы жюрегинге кирликди.

Ма ол элни, таулу элни ичинде,
Къули Къайсын, шайыр Къайсын туугъанды.
Гитче халкъын уллу дуния тенгизде
Батылмазлыкъ кемелеге къошханды.

Къазауатда Къайсын уруш этгенди,
Ёлюмню да бетден-бетге кёргенди.
Хар солдатны абындыргъан исси окъ
Бек биринчи аналагъа тийгенди.

Хорлам бла Къайсын юйге келгенди,
От жагъаны сууугъанын кёргенди.
Суйген халкъы сюрдюн жолгъа кетгенди,
Къайсын аны кече къалмай жетгенди.

Таулу халкъы керти жашын кёргенди,
Къанатына энди къарыу киргенди.
Дау зиндандан Чегемине учаргъа
Онюч жылдан къадар насып бергенди.

ДУНИЯ ЖАННЕТИ

Къарачай тийреси
сен дуния жаннетисе,
Эм бийик таулану
сейирлик этегисе.
Балхамлы, балаууз,
нарат чегетисе,
Жилямукъча таза,
гюняхсыз черегисе.

Къарачай халкы уа –
сен сыйлы миллетимсе.
Аллахдан тиленген
эм толгъан тилегимсе.

Къадарлы сагъатда,
махтаныр сагъатда
ёхтемимсе.
Толкъунлу тенгизде,
хатерсиз тенгизде
кемечимсе.
Малкъар халкъымы,
таулу халкъымы,
эгизисе.

Къарачай миллетим –
сен ариу макъамымса.
Тюшюмде кёрюнген,
кюнюмде жетилген
муратымса.
Сууукъдан сакълагъан,
борандан къоругъан
межамымса.
Жолуму жарытхан,
къыбыламы тапдыргъан,
алмаздан да жарыкъ
жуддузум, Чолпанымса.

МИЛЛТИНГИ БИР ТАМЫРЫ

Кязим хажи,
миллетинги тамырыса.
Къум тюзледе
суу ичирген
тамагъыса.
Таянырча,
эмен терек
таягъыса.
Тау халкъынгы
нюр тюрсюнлю
байрагъыса.

Къарыусузну, амалсызны
ёкюлюсе,
Тёзюмлюкню, сабырлыкъны
юлгюсюсе.

Жер башында акъылманны
кючлюсюсе,
Шатык сёзню, ачыкъ сёзню
жютюсюсе.

КЯЗИМНИ КЪОЛ ХУНЕРИ

Аллах бергенд акъсакъ жашха
Тенглеринден хунер башха.
Сукъланмазча къоншу ашха,
Чалгъынг тиймез жютю ташха.

Нарт Дебетни сохтасыса,
Гюрбежинги устасыса.
Устазланы устазыса,
Адабият дуниясыса.

Иймамланы иймамыса,
Шайырланы ийнагъыса.
Керти сёзге ийнанырса,
Кёзбаучугъа кыйналырса.

ШЫКЪЫНЫ АЛТЫН КЮБЮРЮ

Кязим хажи
таулу Шыкъыданды,
хар сёзю
созулгъан, сары алтынданды.
Ол отда туююлюп
эм бузда сууугъанды,
Темир шорхалай,
кепге кьююлгъанды.
Халкъны кёлюнде
зарфха урулгъанды.

Кязим хажибиз
Кябагъа да баргъанды,
Сыйлы Меккада
къуллукъ да къылгъанды.
Стамбулну, Багъадны да
иги таныгъанды.
Келип кёргенде
топракъбаш Шыкъысын,
жангырып,
жангыдан да туугъанды.

ХАЛКЫНА ЖАРСЫЙ

Кязим хажи кёрмеген
не кыйынлыкъ кьалгъанды,
Баш таянчагъы – уланы –
урушда жоюлгъанды.
Дагъыда Кязим хажи
халкына жарсыгъанды,
Терсликге кёзбау этмей,
тюзлюкню даулагъанды.
Хар адамны жазасын
жашау кеси салгъанды,
Эсирген бийлени да
мужуралары сыннганды.
Жаралы жугьутур да
жарасын жалагъанды,
Сюргюнню желини да
Уу оту сууугъанды,
Шыкыны Чолпаны да
жангыдан жарыгъанды.

КЮНСЮЗ КЮЙДЮРГЕН ТАНГ

Бир ачыкъ кечеде,
жулдузлу кечеде,
таулу халкъ ырахат
жукълай эди.
Ол Малкъар тийреге
жаз башы бла бирге
законсуз приговор
келе эди.
Танг атды Малкъарда,
кюйдюрген сагъатда,
кюн тийгинчиге дери.

Хыйласыз миллетим,
хатасыз миллетим,
кёзю кёргеннге да
ийнанмай,
сюнгю тюбюнде,
Буйрукъ тюбюнде,
жолуна азыкъ да
алалмай,

Урушда жашлары,
                   сюелип душманнга,
 къартлагъа
                   нёгерге да келалмай,
 Кёчеди халкъым,
                   кёзю байланып,
 къайры баргъанын да
                   билалмай.
 Сюргюн арбада,
                   Итилден ётгюнчю
 Къайтыр муратын да
                   юзалмай.

АЛМАЗ ТЮРСЮНЛЮ МАЛКЪАРЫМ

Малкъарны жулдузу жашларыды,
 Малкъарны жулдузу къызларыды,
 Малкъарны жулдузу къартларыды,
 Суулары, ташлары, къаясы-къаласыды.
 От тыпыр жылыуу – анасыды,
 Сабырлыкъ – акъылман атасыды,
 Бир бирге зарлыгъы – жарасыды.

Ким салыр жарама
                   бир дарман да, балхам да,
 Ким тешер кёзюмден, тилимден
                   жахил байлауну?
 Ким сакълар борандан,
                   жанлыдан, харамдан да
 Алмаз тюрсюнлю,
                   жулдузлу Малкъарны?

АНАМЫ ТУУДУКЪЛАРЫ

Темирлан гитче жашчыкъды,
 Болсада къатыбашчыкъды.
 Директор боллукъма дейди,
 Бюгюнден амал излейди.

Юсюп чамны сюеди,
 Боксада жашланы тюеди.
 Шыхыр эте, отун кюеди,
 Шишлик эте да биледи.

Ахмат кьолдан устады,
Сау кюн чюйле урады.
Жапмада тапчан кьурады,
Арыса, солуй турады.

Солтан ашаргъа сюеди,
Ресторан заманы тюшдеди.
Эринсе, заказ юйдеди,
Ашыкъса, кьуймакъ бишеди.

Амина бешлеге окъуйду,
Сурат ишлеп, алай солуйду.
Бахчада гюллени кьорууйду,
Бохчасы ахчадан толуду.

Амира дохтур боллукъду,
Он жыл кесин окъутдурлукъду.
Баш врачча олтуртдурлукъду,
Атасын солутурукъду.

ТУТМАКЪДА БЕРИЛГЕН АЛТЫН МАЙДАЛ

Журтундан узакъда,
хатерсиз тутмакъда,
таулу халкъ жашай эди энди.
Хыйласыз ниети,
ёмюрлюк хунери
анда халкълагъа сейир эди.

Сюрюлген сабанла,
салыннган бахчала,
жашау жангыдан тюзелгенди.
Сюрюле бла кьойла,
макъыргъан кьозула,
лыпшырла, гебенле сюелгенди.

Танг атхынчы, халкъым – ишни юсюнде,
Кюн батып, юйюне кеч келгенди.
Кеси кьыйынын халал аш этип,
Кьоншугъа юлюшюн да бергенди.

Къырал саугъала, алтын майдалла,
Тутмакъда халкъыма келе эди.
Тюзлюк тохташып, зиндан ачылып,
Тауну хауасы ургъан эди.

ОКЪУЧУТЬА

Кязим тьююлме, алтын харфла тизерча,
 Къайсын тьююлме, кемелеча жюзерча.
 Излемейме бийик багъа бичерча,
 Акъылманла айтханымы сюзерча.

Алай мен да ана тилни сюялсам,
 Туудукълагъа ол хазнаны сакъласам.
 Бир борчуму толтургъаннга санарма,
 Миллетими тамбласына жарарма.

Курданланы Ахматны жашы Магомет бу назмула чыкъгъынчы дунясын алышханды. Анга 47 жыл бола эди. Магометни хунерини, фахмусуну, жюрегини тазалыгъыны юсюнден назмулары кеслери айтып турадыла.

Магомет Эльбрусда туугъанды. Атасы Эльбрусну больницасыны баш врачы эди. Магомет Эсентюкде кесини поликлиникасында баш врач болуп кёплеге жарагъанды, кёплени саулукъларын къайтаргъанды.

Россейде эм тыш къыраллада чыкъгъан кёп тюрлю медицина журналлада Магомет кесини терен, магъаналы да илму статьяларын басмалагъанды. Курдан улу тюз ниетли, бийик низамлы, келбетли адам эди, диннге ариу да, тюз да табынган, кимге да билеклик эте келген, кимни да жарсыууна кесини жарсыуунача къарагъан...

Къалай иги эди Курдан улу Магометни бу дуняда болгъаны. Тазалыкъны, огъурлулукъну, сие билмекликни да – юлгюсю. Уллу Аллах аны жаннет ахлусу этсин! Биз аны ёмюрде да унутмазбыз.

«Минги-Тау» журналны редакциясы

МИЛЛЕТИНЕ ХАН САУГЪАЛА ЭТГЕН МУССА

Сылпагъарланы Абдул-Керимни жашы Мусса жырчы поэтди. Аны хар бир назмусу да кесини энчи макъамы бла жаратылады. Бирле, жүрек сёзню туурагъа чыгъара туруп, назмучу къарындашыбыз Мусса айтхан сёзлени табалмай, оюмларын айталмай къыйналадыла. Да, хау, кимге да Аллах быллай фахму берип бармайды. Муссадан уста къойчула, темирчиле, сабанчыла... да болурла халкъыбызда, алай жыр бла уа ол озгъанды барыбызны да. Сылпагъар улуда жыргъа кирген жүрек сёзле ариу, таза черек суу ийнар айта саркъгъанча, алай чырмаууз, ариу ишленип барадыла.

Мусса 1964 жылда 25-чи январьда Къарачайны бек ариу эли Жангы Жегутада туугъанды. Кесин таныгъанлы бери жырлайды. Аныча адамлагъа эртте халкъ жырчыла дегендиле. Насыпха, миллетибизни ичинде быллай фахмула таркъаймагъандыла. Бюгюн да Шам Къарачайда, эрттегили Малкъарда да ала такъгъан жырла эшитилгенлей турадыла. Республикада, андан тышында да аны кёп тюрлю жыйылыулагъа, байрамлагъа, фестивальлагъа чакъырадыла. Ол анда Къарачайны сыйын бютюнда бийик этеди. Къарачайны халкъ жырчысы Семёнланы Исмайылгъа аталгъан фестиваль эришиуде Мусса биринчи жерге чыкъгъанды. 1993 жылда Домбайда россей бардланы «Горные вершины-93» атлы фестивальларында да алай. Мусса анда «Голос Карачая» деген сыйлы дипломгъа тийишли болгъанды.

Сылпагъар улуну «Анам» деген жыры Къарачай-Черкесде, Къабарты-Малкъарда да бек алаамат жыргъа саналады. Аны радиода, телевиденияда да хаман бергенлей турадыла. Эрикдирмейди. Мусса бизден кёпле, аналарыбызгъа айтыргъа суююп, табалмай тургъан сёзлени табып, уллу саугъа этгенди миллетибизге – аланы къатлап, аналары саула бек сыйлы адамларын къууандырадыла, анадан ёксюзле уа, ала бла жүрек тазалай, кёз жашларын төгедиле. Жангыз бу жыр окъуна Сылпагъарланы Муссаны атын ёлюмсюз этгенди. Ол аны халкъ жырчы болгъаныны биринчи шагъатлыгъыды.

Жырчы поэт ариу юйюрню атасыды. Юй адамы Мадина бла ол юч алаамат сабий ёсдюргендиле: Рамазанны, Мухамматны, Белланы. Ала да айтхылыкъ ата-бабаларыны ызларын тутхан мангылай жарыкълы адамладыла.

Муссаны бу китабына ие болгъанла, къууанч кюнубюзде жарыкъ жырлагъа, ачыу сагъатыбызда кюйлеге таяныргъа, окъуп, эшитип, жүрек сабырландырыргъа боллукъбуз. Жылыу, жапсарыу изленген кюнюнде аллай себепликден иги уа не барды?!

«Жылы кийим эт жылытыр, ахшы жыр бет жылытыр», – дегендиле акъыллы ата-бабаларыбыз. Аллах Сылпагъар улуна миллетине аллай хан саугъала этерге онг бергенди. Алай а фахмугъа ие жокъду дейдиле, ол эл хазнасыды. Бу шартны эсде тутуп, къалам къарындашыбыз, бирде аны аты унутулуп, жыры айтылса да, кёлкълды этмейди. Сейир фахмулу адамды ол. Кеси такъгъан жырланы, тизген назмуланы, ала ананы, туугъан жерни, суймекликни юсюнден болсала да, бизге жууукъ, жылыулу этеди. Аны хар бир айтханы жүрекден чыгъады, жүрекке жол да табады.

СЫЛПАГЪАРЛАНЫ Мусса

АНАМ

Жюрегими жүрегисе, анам, сен,
Кёзлерими чырагъыса, анам, сен,
Жашаууму таханыса, анам, сен,
Кюн жарыкъны жарыгъыса, анам, сен.

Мудах кюнде кюн кибиксе, анам, сен,
Жашау жолунг жарыкъ болсун сени, кенг.
Къарангыны жарыкъ этген, анам, сен,
Бу дуняда жокъду, анам, санга тенг.

Сенсе, анам, адеп-намыс юйретген,
Сенсе, анам, иги бол деп кюрешген.
Сенсе, анам, манга алгъыш тилеген,
Сенсе, анам, балаланы бек суйген.

Къор болайым ана деген атынга,
Дарман болуп жагъылайым санынга.
Кечгинлик бер, тийген эсем жанынга,
Ана деген сыйлы атды таулугъа.

Ана атынг кёп жылланы жашасын,
Сыйлы атынг кюнден-кюннге жашнасын.
Ол жашауун мамырлыкьда ашырсын,
Зор жилимукь ана кёзден акьмасын.

КЪАРАЧАЙ МИЛЛЕТИМ

Къарачай миллетим, сен къанатымса.
Къарачай атынг а жашасын!
Къарачай миллетим, сен чырагьымса.
Адамынг, журтунг да жашнасын!

Къарачай десем, мен ёхтем айтама,
Уллу сый табама мен сенден.
Къарачай десем, жашарым келеди,
Тамырынг чыкьгьанд да теренден.

Къарачай миллетим – ана бауурум,
Кёп миллетлеге сен юлгю бол!
Къарачай миллетим, сен –
Ата журтум,
Тыйгьычсыз болсун санга хар жол.

Къарачай атынга халкьла сукьлана,
Жашаргьа кюнлени кёп этсин.
Къарачай атынга табынып дуния,
Аллах ол кюнлени терк берсин.

Къарачай миллетим, сен –
Тюз иннетим,
Минг кере этеме шукурла,
Къарачай миллетим – толу тилегим,
Сенден кенг турсунла урушла!

Минг-минг жылла ёте, ёмюрле кете,
Кёбейсин къарачай миллетим.
Бир бирни суйгенлей, къууанчлы жаша,
Олду санга бир Аллахдан тилегим.

ТАУЛУ ЖАШХА АЛЬБЕРТГЕ

Деу Малкъарны деу уланы Альбертге
Сый береме, алгьыш тилей, мен санга.
Кёп жерледе хорлам алып къайтаса,
Сен жигитсе, сен тулпарса, алдаса.

Тау миллетни хаман атын айтдыра,
Къол туююшде – хар къуруда сен алда.
Минги тауча, сыйынг сени – бийикде,
Айтылганса саулай жерни юсюнде.

Бели бауну сен аласа алтынын,
Санга халкъым къалай къууанч этеди.
Кёп жашагъын, Тюмен улу Альберт, сен!
Малкъарымы башы кёкге жетеди.

Миллетинги, таулу халкъны айтдыргъан,
Ёмюрлеге сени атынг айтылсын.
Ичген сютюнг анангдан болсун халал,
Жер юсюнде чемпион атны алдынг сен.

Баргъан жерде сени атынг къапланды,
Къаплан халда бардыраса туююшню.
Таулу жашса, сени атынг къапланды,
Сен аласа хар къайда да баш ёчню.

Уллу Аллах, Альберт жашха къарыу бер.
Хар къуруда жолу болсун мамукъдан.
Хорлам алып, ол къайтырча Малкъаргъа,
Жолу болсун, мамукъ болсун тобукъдан.

СЕЙИР МАЛКЪАР

Хар нени да башыса,
Сейир халкъым, Малкъарым,
Кёпдю санга айтырым.
Ариу жаша, тау халкъым.

Тауларынгча, бийикде
Турады сени сыйынг.
Кирсиз, таза – иннетинг,
Турсун бийикде кёлюнг.

Кёкле тюпде кёк кёлюнг
Учундурад жүрекни.
Келедиле кёп жерден,
Саны жокъду миллетни.

Ариулугъу кёк кёлюню
Кёзлеринги алдайды.
Тамаша ариу жерле,
Бу жаннетге ушайды.

Огъары Малкъарынга
Барып, къарап къайтханма.
Жер тюпде ётген жолгъа
Бек тамаша болгъанма.

Бийик къысыр къаяла,
Кёкге жете башлары.
Жашайдыла таулада,
Хан Малкъарны жашлары.

Секиртме шаудан суула
Къая башладан тюше,
Бу сейирлик жерлени
Хар келген къонакъ сюе.

Мекам тюпле, къалала –
Бабаладан къалгъанла.
Къууанама Малкъаргъа,
Шукур эте Аллахха.

Журтну къоюп кетмегиз,
Журтугъузда жашагъыз.
Огъары Малкъарымда
Таулу халкъгъа ушагъыз.

Бийик къаянг, чегетинг,
Кёкде учхан къушларынг.
Бир жерде да кёрмезча,
Субай ариу къызларынг.

Таза, хур кёк тюрюнде
Сен, Огъары Малкъарым!
Бу жырым санга саугъад,
Жырчы Муссады атым.

КЪАРАЧАЙДАН САЛАМ

Исси салам иеме
Къарачайдан Малкъаргъа,
Жюрегим бла сюеме
Бери таба атларгъа.

Къонакъбайлыкъ этерге
Аллах бергенди болум.
Тыйгъычсызд мени сизге
Атланган жарыкъ жолум.

Сейир ариу журтугуз,
Ариу жашау этесиз,
Сизге келген къонакъны
Сыйын кёре билесиз.

Тамаша ариу жерле
Кёпдю сизде, Малкъарда,
Жаша, жашна, Малкъарым,
Къууанчлы бол хаманда.

Мёчю улу Кязимни
Туугъан журту – Малкъарда,
Магъаналы хакъ сёзле
Ол айтханды хаманда.

Деу аккабыз Минги тау
Сени къарайд туурандан,
Мен сюеме Малкъарны,
Бек сюеме жанымдан.

Таулу ариу къызларын,
Нюр чачыла кёзледен,
Сенде аллай тазалыкъ –
Ол келгенди ёмюрден.

Ёсюп келген жигитле –
Къушлача керек кюнде
Къангич кибик – санлары,
Турурла ала ёрге.

Сизни Къули Къайсын а –
Фахму жолну уясы,
Жаша, жашна, Малкъар, сен –
Тазалыкъны къаласы.

Жаш тёлюнге кёчсюнле
Сендеги ариу халле,
Азаймайын ёмюрде,
Туусун халкъда алимле!

Омар айтхан жырларын
Узакъ заман жырлансын,
Онглу миллет, Малкъарым,
Къууанч сынай жашасын!

Жолунг болсун бек сыйдам,
Сен абынмай жүрюрча,
Төгереке миллетле
Сенден юлгю алырча.

Жюрегимден чыкьгъанны
Мен тохтамай жазама,
Къарачайда турсам да,
Мен жаным бла андама!

Жашна, кирсиз таулу халкъ,
Минги тауну къоюнунда,
Сен – тюзлюкню уясы
Уллу Шимал Кавказда!

БИЛГЕННГЕ АНЫ...

Дуния дюдюр сен эсенг да,
Эм къарыулу мен эсем да,
Къырал башчы сен эсенг да,
Эм бай адам мен эсем да,
Жокъ кереем анадан татлы,
Билгеннге аны.

Тогъуз айны ол жүрютгенд,
Акь сютюн да ол ичиргенд,
Сени къоюнунда жүрютгенд,
Ана жылыуун да бергенд,
Билгеннге аны.

Аурусанг да, ол къыйналгъанд,
Кёп жерге да ол чапханды,
Кёп кече гёзет этгенди,
Кечеле сакълап чыкьгъанды,
Билгеннге аны.

Эркетип ол ёсдюргенд,
Санга жашауну кёргюзгенд,
Бешике белляу айтханды,
«Ай, балам!» – деп, ол чапханды,
Билгеннге аны.

Сени ёсдюрюп сакълагъан,
Кийиминги жуууп такькъан,
Хар заманда хант биширген,

Сени ючюн ол кюрешгенд,
Билгеннге аны.

Ана деген чыкъгъан кюндю,
Ана деген толгъан айды,
Ана деген – жарыкъ жулдуз.
Ана сауда, жүрек байды,
Билгеннге аны.

Ана жокъда, жүрек – сыныкъ.
Кёзю болмаз аны жарыкъ.
Жүрек ичде жокъду жилтин.
Жылынмайды, тийсе да кюн,
Билгеннге аны.

Ана барда, байлыкъ – терен,
Ол адамды жарыкъ кюлген.
Хар кюнюнде керек болгъан.
Жокъду анагъа тенг болгъан,
Билгеннге аны.

АКЪ КЪЫШ

Бююн санга тубедим да,
Тамбла энтта туберикме,
Бирси кюннге да жокъду сёзюм.
Кече къарангы болса да,
Жулдузла жарысала да,
Сени излейдиле кёзлерим.

Сенден узакъда турсам да,
Сени кёрмей жашасам да,
Къатында тургъанчама кесим.
Кёзлени къысып, ачсам да,
Кёзден-кёзге къарасам да,
Санга кёпдю айтыргъа сёзюм.

Жарыкъ кюннге мен санайма,
Сени кёралмай къалсам да,
Жашагъанынг ючюннге сени.
Аллахха шукур этеме,
Ызынгдан сюрюп жетерме,
Къоюп кетип тебиресенг мени.

Кёзлеринге кырагъанлай,
Сюймекликни мен окъуйма,
Тилинг бла айтмасанг да жукъ.
Жазгъы кюн тийген кибикди,
Сюелгенлей сен кыатымда,
Акъ кышдан да урмайды сууукъ.

КЪАРАП СЕНИ ТУУРАНГДАН

Къарап сени туурангдан,
Сагъыш этдим кёп заман.
Жашауумда кёрмедим
Санга ушагъан адам.

Ариу субай санларынг,
Адам сурат салгъанча.
Кёз аллымдан кетмейсе,
Кече жулдуз жаннганча.

Ариу назик ауазынг
Жан салгъанды жаныма.
Сёлешсем сени бла,
Къууанама мен анга.

Жазыуумдан тилерим:
Берсин деп сени манга.
Сенсе мени жашауум,
Аллах берсин дарманнга.

Ышаргъанынг булутдан
Кюн чыкыгъаннга ушайды,
Сени ариу кёзлеринг
Жаныма жан салады.

Чомартлыкъ этип, Аллаx
Кемсиз сююм бергенди.
Сюйгенме сени чексиз,
Эсим санга кетгенди.

Узат, жаным, къолунгу,
Мен къолунгдан тутайым.
Жашауда болуп негер,
Къайры десенг барайым.

Кече десенг, кечеде
Санга чыракъ болурма.
Жер юсюнде къууанчны
Саулай санга бурурма.

Толгъан айгъа ушайса,
Жюрегимде жашайса.
Саулай дуня жарыта,
Сен жулдузгъа ушайса.

Сени бла муратыма
Уллу Аллах жетдирсин.
Юзюлмей жарыкъ кюнле,
Кёп заманны келтирсин.

НАЗМУ ЭТИП ЖЫРЛАГЪАН

Ким айтады тынчды деп,
Назму этип, жырлагъан,
Жюрекни теренинден
Анга макъам чыгъаргъан.

Къаягъа, ташха, суугъа
Махтау берип, сёз тапхан,
Макъам салып жырынга,
Анга сёзню байлагъан?

Халкъ тилими байлыгъын
Бир бирине эшеме.
Жюрек учунса менде,
Мен жырларгъа сюеме.

Жазчы, дейме, назмула,
Миллетинге жырла эт.
Сатмагъанлай бетинги,
Жашауунгу жашап ёт.

Башынги ёрге кётюр,
Бир адамгъа урма баш.
Этеклени тутма сен,
Учузлукъдан кенгнге къач.

Ёсюп келген тёлюнге
Хапарынги айтырла.
Этген болсанг зиянны,
Сабийлеринг апчырла.

Уллуқарын семизле,
Ашап ашдан тоймазла,
Төгереқде турғаннга
Ала сюек кьоймазла.

Бетлерин сатып бошاپ,
Къарыуларын тауусуп,
Жут кьучакъны жайса да,
Адам кетед ауушуп.

Ким айтады тынчды деп,
Бу къадар сёзню тапхан?
Салпагъарланы жырчы
Мусады муну жазған.

ГЕККИЛАНЫ МАГОМЕТ ТУУГЪАНЛЫ – 75 ЖЫЛ.

Белгили поэт Геккиланы Магомет туугъанлы быйыл 75 жыл болады. Ол бир талай назму китапны авторуду. Халкъла аралы М. Ю. Лермонтовну саугъасыны лауреатыды. Ол аны уллу орус поэтни «Миъри» поэмасын кёчюргени ючюн алгъанды.

Магомет миллетибизде кёчюрмечилик иши бла бютюнда белгиледи. Ол Лермонтовдан сора да дуниягъа атлары айтылгъан кёп поэтни, драматургну ана тилибизге кёчюргенди. Ол кёчюрген пьесалагъа кёре, Къабарты-Малкъарны Къули Къайсын атлы драма театры бир талай спектакль салгъанды.

Геккиланы Магометни малкъар адабиятта кесини энчи жери барды. Аны тили шатыкды, байды. Аны хатын, назму жазгъан гылыуун, назмусуну макъамын бир киши бла да тенг эталлыкъ туюлбюз. Аны чыгъармачылыкъ иши ана тилини суймеклиги бла, поэзияны жаланда тюз ёзюча ангылагъаны бла, эм башы уа, ол кёчюрген назмучуну, драматургну терен ангылай билгени бла байламлыды.

Геккиланы Магомет мындан арысында да ол окъуучулары жангы чыгъармалары бла, жангы кёчюрмелери бла къууандырлыгъына ийнанабыз. Саулукълу бол, кесинги, миллетинги да муратларыгъыз толсунла! Туугъан кюнюнге жоралап, назмularынгы басмалайбыз.

Магомет ГЕККИ

КЪАРТ АТАМ

Ёмюр бла жарымны жашап,
Ёлгенди къарт атам.
Гыржын гирахланы ашап
Тургъанды къарт адам.

Жюзде къозу тишле чыгъып,
«Къозу» болду аты.

Жаш-кѳушланы атдан жыгъып,
Ойнаталды атын.

Келинини ийнесине
Ол суурду халы,
Жерде хар жан иесине
Ариу эди халы.

Уугъа чыкъса, атхан огъу
Кетмез эди тюзге;
Журну атмаз эди, онгу
Болса эди ёзге.

Чырт олтургъан болмаз, солуп,
Бир кюн да арбазда.
Тобукъланган эсе, болур
Жаланда намазда.

Зулкъарнийни жаш суратын
Сакълайды хар шаудан -
Манга къарай, сау сыфаты
Кюледи шош – суудан.

* * *

Басхан барады къутуруп,
Ташны элтип – ташха уруп,
Жагъаларын жууа, талай –
Огъурсуздан, жутлу жалай.

Анга жилий, агъа, шаудан
Къоркъады къутургъан суудан;
Кёз жашларын тыйдым аны –
Таза кёлюн ичип, къанып.

Жилий болурму энтта ол?..
Сен, жаным, Эл-Журтунда бол!
Шауданымы изле да, тап,
Кёлюн да ал – сууун уртлап!

КЪАДАР

Къаппа-къарангы кечеден къутула,
Излейме мадар жарыкъгъа чыгъаргъа;
Жолда уа – суула-ырхыла къутура,
Къая ыранла, шинжиле-чыгъана.

Чыкъдым жарыкъгъа, къутура-алына,
Шагъатды анга огъурлу жамауат.
Чыкъгъанды кюнюм, къубула, аллыма;
Къалды жанымда бу кече жамауу.

Кече жамауу – ауанамды мени,
Андан да къачама кюнню узуну.
Жибермейди ол а! Излейди... Нени?
Атлам айырылмайды – бир оздуруп.

Андан къутулур умутум – кюлкюлю,
Сокъур кечеге келтирди да кёмдю;
Тюлкю эсем, ол – къуйругъу тюлкюню,
Юрке-элгене, батдыргъанма кюнню.

ТАНГ АЛАНЫ ЖОМАГЪЫ

Танг алада къалкъыугъа
Синггендиле акъ наратла;
Талмайдыла кау-куудан
Итле, таланган налатла;

Акъ къырпакълы тюшледе
Къалкъыйды къара мияла;
Къар басхан акъ тешледе
Къабыр къалкъыуда – мыйыла;

Жинк балыкъчыкъ быдырын
Къашыйды бу кём-кёк кёкню;
Жер тюбюндеди дырын –
Сакълайды жазда кёккюкню;

Юй башында – тенгизде
Солуйду солуй жел кеси;
Ай да эснейди бизде,
Тауну сыртында – желкеси...

СЁЗСЮЗ УШАКЪ

Жылла, жылла, жылла...
Къайда жашлыкъ жырла?
Турады къарт – гуппур,
Туурады – кёр дуппур...

Шаптал терек жашнай,
Жангы жетген жашлай,
Жыя къартны эсин –
Эслеталды кесин.

Элпек чакъгъан терек,
Анга салам бере,
Башлайды шош ушакъ:
Жашау – алача акъ!

Умут берди терек –
Кирпилдеди жүрек!
Болса да чал, гуппур –
Эсленмейди дуппур...

ТИРИ ТЕНГИМ

Къыйынлыкъ чекгенимде –
Ол къоркъутмады сени;
Бирсиле элгенгенде,
Къатымда болдунг мени
Къарангы кюнлеримде!

Биз кёрген жаханымде –
Орундукъ къангалагъа
Къайгъылы жатханымда,
Арсарсыз къорууларгъа
Табылдың, айтханымлай.

Къурч къатхан кибик, къата
Тау бола, къоруй тенгни.
Къайгъыны кери ата -
Эр эсек, туугъан жерни
Жарытырбыз, танг ата!

СЕНСИЗ

Ауур сагъышланы къатлай,
Кече ортасындан атлай,
Урходуклай кетдим учуп,
Жукъу жесирликде жунчуп.

Къулагъымда табып жепи,
Эркегырыу ауаз жетди,
Ол – Махаммет – деген атым,
Артда айтыр кибик антын.

Терк сагъайгъанма: «Кимсе?» – дей,
Къарангыгъа кирпич тирей;
Бир ауукъну, сакълай жууап,
Турдум, кёзлерими ууа...

Киши да жокъ. Кимни бёлдюм?
Кимни айтыр сёзю ёлдю?
Ол тангмыды – аталмайын тургъан?
Атаммыды – къабырындан тургъан?

* * *

Ой Анам, узакъ кетгенсе,
Ойнамам, мудах этгенсе;
Сен кетдинг, кесим къалама,
Сант эте, кесеу болама...
Жанала алай билликме –
Жан ала: «Анам!» – дерикме.

КЪАМА

Мажалыракъ тизгендиле
Къамалагъа назмуланы;
Мажаралгъан тизгинледен
Къурайма мен да быланы.

Сени аяп турду хуна
Сыйсыз жылла жакъгъан отдан –
Сен хар кюнню ёмюр суна,
Сакълай-сакълай, жандынг тотдан.

...Баям , кенгде къалды иенг,
Жашы ёлгенди аскерде;

Бата кюню, бише-кюе,
Жашын, сени да эсгерди.

Аппа да жокъ, жашы да жокъ...
Ата журтха къайтды халкъым:
Кими – жарлы, кими уа – токъ,
Къалкъыйса сен а шош, къалкъый.

(Къалай суйсенг, алай айыр –
«Тонап» алгъанма тенгимден,
Тиймез сенден хата-хайыр –
Кюйюзюме такъгъанма мен.)

Болатынгдан кетермейме
Бузукъ заманны тот къанын:
Ёмюрледен ётер, – дейме, –
Ётгюрлюгюнг кюмюш къында.

Тепмез тепсе, тебеди жер,
Тууар Беш Тау Элге да эр,
Турмазса сен да, тынгылап,
Тилейсе сен да, ангылап:

«Такъгъан эсенг да былайда,
Узалмасын учуз адам.
Тулпар ата-бабалада
Учуз тюйюл эди мардам!»

* * *

Кюнлюмде жанкъоз чакъгъанды,
Жан киргенди эшикге,
Кюн батханды, ай чыкъгъанды:
Безирейле киштикле...

Къайгъысы нечик уллуду:
Ай батып тереземе,
Арбаздан парий улуйду,
Мен кирген терисинден!

АДАМЛЫКЪ

Тёбенги урады тохтаусуз,
Ёзенледен салам бере –
Энтта кьонакьбайбыз кёзбаусуз,
Тауларым кьучакь кере!

Тёбенгича, туругъуз келип,
Эрикмей-талмай, кьонакьла;
Шош аяз кибики, уудан энип,
Айтырма мен да жомакьла.

Биз, зыбыр мыйыкьланы буруп,
Таулача кьучакьлашайыкь;
Жугьутур мюйюз да толтуруп,
Адамлыкьны алгышлайыкь!

ЖИГИТЛИК

Тауда ишледими бичен да?
Тойда тепседими бийче бла?
Кирдими суугъа да, отха да?
Кесинми тыйгъанды артха да?

Жауну кёргенде – кьутурдуму?
Жаулукь тюбюнде кьутулдуму?
Бийик кьаяда бегидими?
Кийик кьояндан элгендими?

Къыркъдымы базук жиликни да?..
Къоркьакь да, батыр да ёледи, –
Ёмюр да, ажал да – төреди,
Ёлген да – ахыр жигитликди!

* * *

Хар туугъан сабий да
Жилияды бир тилде;

Хар жарлы да, бий да
Сынсыйды бир тилде;

Хар бир халкъ кюледи
Жангыз да бир тилде;

Хар инсан ёледи
Ажал жетген кюнде...

Сора къарындашды
Битеу бу жамауат?

Сорма! Эшта-эшта –
Барады къазауат...

* * *

Чёрчек жашлыкъ, сени мурса
Адыргыгъа къоя эди –
Айбат къызчыкъ жетип урса;

Гюлню юздюнг да «гинжиге» –
Айхай, тулпар болгъан эдинг –
Ачитдыргъанса шинжиге...

АРИУЛУКЪ

Жерде болмаз ючюн жарсыу,
Омакълагъа омакълыкъгъа
Туугъанса сен, бола асыу,
Жашауумда жомакълыкъгъа.

Эки кёзюнг бюркген нюрде
Абидез алыр эди анам;
Ол сен атлап ётген жерде
Журтун салыр эди атам.

Санай ахшы ишлеринги,
Уста болдум минчакълагъа;
Тюнлериме тюшлерими
Сукъландыргъанма, сукълана.

Сууукъ болсанг, кюнлюм бола,
Кючюнг азда болурма къол;
Чыхыр кёмсенг, кюлюнг бола,
Ариулукъгъа болурма къор.

* * *

Сен болмачы былай зыбыр-гыбыр,
Мени жүрегим да түйюлдү гыбыт...

* * *

Сен сезсенг эди бу жашауну татыуун!
Көргөнлей айжаякь уууртну батыуун,
Унутханма кьара кюнлени батыуун!

СОНЕТ

Кимге базынаса кирип келирге,
Кирит салынган эшикни керирге?
Кесалмайды жин жолунгу кьадауум –
Къыйналма, къыйнама, да неди дауунг!

Мен бөлмейме да татыулу жукьунгу,
Мен бермейме да мыйыкьлы жухуму –
Уппанг да керекмейди, этме уппа,
Улума! Сынсымайын, бар да жукьла!

Түйюлме сени не тюшюнг, не тюнюнг, –
Тюнгюлчю менден, арталлыда тюнгюл;
Узакь тюнюмде юздюргенча умут –
Унут туюшюмде да, унутчу, унут!..

Сансыз сёзлени сайладым сонетге –
Сени бла бармаз ючюннге жаннетге!..

* * *

Ауаз келгенди Кязимден:
– Не динди сени дининг?
– Кязим туюшсе да кёзюме, –
Кёзюмю уумаз эдим!

* * *

Алтын-кюмюш жыялмайын –
Ачы татыран жалайды,
Ёллюгюне жилямайын –
Ёлгенлеге жиляйды.

ЖАЗЫУ

Аллах манга берген жазыу –
Анда-мында бир зат жазыу.

АЛТЫ АТЛЫ

Айламы? Жылламы? Адыр¹ антлыла –
Айдай² да жорта келдиле атлыла.
«Антлы» – дегенде да... кюйсюз антсызла:
Алтау кёрюнсе да, кынгыр кыач³ сызла.

«Алты» дегенде, кыарындаш тулпарла,
Айыл юзгенле кыаратор тарпанда;
Алтын ат керек да, жезден ёзенengi:
Атто улула – ёзденни ёздени.

Азыкъ аз болду – кичиге иш чыкыды,
Аууш бла Эбизе табагы бу чапды;
Айыу келтиргенди Чотча азыкыгы,
Ала чамланмаз кибик аш азлыкыгы.

Айыу а мыллыкмыды?! Сау айыуну
Аууз сууларын чачдырып айланды;
Айры кыазыгы кыатыла-кыатыла,
Алай келтирди кыазанны кыатына.

Ата болалгъан не кыыйынды кыыйын,
Абирек жашланы сен бир кёрчю тыйып...
Айхай, Жабока да кёз кыысмай турду –
Айдан тиледи да, кюннге баш урду.

* * *

Рубаилеге кыагыбыз кыарс!
Сыйы – уллу, сёзю уа – аз.
Гоппанымы Хайям суна,
Уппа эте, болама мас.

---

¹ *Адыр* – бийик даражалы, чёрчек, батыр, кыарыулу.

² *Айдай* – аллына сюре (малны, адамны).

³ *Кыынгыр кыач* – жор.

* * *

Ичеме, ичеме, ичеме харам:
Болгъанды, болгъанды башым да хайран,
Дагъыда узакъ узаяса менден,
Жетдирмей, жетдирмей, жетдирмей, Хайям.

ТЫНГЫСЫЗ ТЮШЛЕРИМ

Дыгалас этгенлей айланады атам
Да бу төрт да, бу беш кечени:
Тончугъу, чуругъу да, бёркю да – тамам,
Тауусулмагъанча ашары-ичери.

Арыгъанды, азыпды – тюшюп санлары –
Садакъа уа унамайды ол,
Арбазгъа къарады: ахлуну санады,
Саламлашмай – узатмайын къол.

Ажашып къайтхан эсе хаух дуниягъа –
Ашырыр адамы табылмаз:
Ауушхан ахлудан, жарлыдан уялгъан
Адамла табыладыла аз.

Бир жашы, асыры суйгенден къатынын –
Балкъызын алышмаз атагъа.
Баралмаз базынып жашыны къатына –
Бармагъы терилтмез хатагъа.

Экинчи жаш эки жашчыгъын къоялмаз,
Экичикдиле жур къызлары –
Жанындан, аладан да бирге тоялмаз –
Жангылмазчады хур къызлагъа.

Тёртюнчю уланын жибермез самопал,
Сабийле да сюедиле бек;
Тенгликге табылыр «ючеулен» саналса –
Сора нек къабылыр эди? Нек?!

Къызладан а бергенбиз эртте да юлюш,
Урушда болгъанда атабыз...
Къызгъанама! Бермем! Кетмезле да ёлюп?
Ууакълай къызлары атылып...

Ючюнчю уа кесимме, къалгъанма арта,
Кесими энчирек суйгенден:
Юйюме жюк туйюлма, минмем ол атха –
Къабыргъа жанында сюелген...

Къабыргъа жанында сюелген кишнесе –
Къабырла жанына атдырып,
Къолумдан келгенлей юздюрмем кишенин –
Къоюнума кётюрюп атамы.

Экибиз да келирбиз жарыкъ тюшлеге,
Юсюбюз-башыбыз жылтырай –
Элледетойлагъа къараргъа тешледен,
Юйлени келинле жарыта!

ПУШКИНИ МАЙДАНЫНДА

Сен келмединг бу биз тюбер жерге –
Нек болдунг былай кийик –
Базынмайма: «Осалса сен», – дерге,
Жаныма ачыу тийип...
«Наталья да кетген эди эрге», –
Дейди Пушкин, баш ийип...

ГЕККИ ТАУ

Гекки таугъа къар жабалакъ жауады.
Танг аласы къан жугъусун жагъады,
Жазда жауун къызыл къанын жууады,
Жууумдусун ёзенлеге къууады.

Ышымлары жибий къардан, чыкъдан да,
Эр Гекки уа бу бийикге чыкъгъанды.
Къоркъмай эди ёмюрюнде жукъдан да...
Ахырында Азырайыл жыкъгъанды.

Дунияны хаух болгъанын кёргенди,
Кёкню кёрген тар кюбюрге киргенди.
Душман, жау да сыйлы кёрген кёрге да
Эгер ити улуй-сынсий юргенди.

Бирде бетин акъ булутчукъ сылайды –
Билгенича, эр Геккини сыйлайды.
Басхан суу жүрексинип сарнайды,
Бюгюн ёлюп кетген кибик сунады.

Тынч турмады, хыны сёзге буюкъмай,
Жашамады жалынчакълыкъ буйрукъ бла:
Ары кетген анда къалыр, къайтмай –
Ёлюр жанын артха салгъан айыпды.

Заман деген ахырзаман туурады –
Ёмюрлени чымырталай туурайды;
Эсгертмеси тепмегенлей турады,
Гекки таудан салкъын аяз урады...

Гекки таугъа къар жабалакъ жауады.
Танг аласы къан жугъусун жагъады,
Жайда жауун ёзден къанын жуады,
Жууумдусун ёзенлеге къуады.

* * *

Къ. Къ.

Узатдынг къолунгу жауунга,
Къолунга келепен жагъыла;

Узатдынг къолунгу нёгерге,
Жолуна эсенлик тёгерге;

Кетерге келгенле кетерле,
Адамлыкъды къаллыкъ бу жерде!

* * *

Тауларым болсунла ёмюрлюк!
Къыяма да эритмей бузун;
Тюшгенде да манга ёлюрге, –
Жашауум созуллукъду узун.

Жашауум созуллукъду узун, –
Туудукъла таулулай къалсала,
Уюгъан айранны да бузуп, –
Чолпудан ёретин къансала.

Чолпудан ёретин къансынла,
Мен къаннганча, мыйыкъ агъарта.
Зарлыкъдан да кери къалсынла,
Эрликни бешикден сагъайта.

Эрликни бешикден сагъайта,
Сыппада арсарлыкъ кёмерле...
Тейрини танглары сакъ ата,
Таулула болсунла ёмюрлюк!

* * *

Жашасынла эллилерим,
Ахлуларым, жерчилерим!...
Къыйын кюнде, азап кюнде, –
Душманларым манга кюле

Къалгъанымда да, келдигиз,
Эшик къурчун да кердигиз.
Ёталдыгъыз къабыргъадан –
Эркинликни къабырындан...

Юйге келгенме ычхынып,
(Жашау да – энди хычыуун!)
Фатарындан жиянланы.
Эгечлерим жиядыла,

Анам да сау болуп келди,
Халкъым манга къучакъ керди –
Атам сермейди къурманлыкъ,
Къарындашла да – къуярыкъ...

Тюшле, тюшле... тансыкъ тюшле...
Татлы сёзле эсге тюше...
Анам айтханча: «Файгъамбар
Жораласын, – деп, – хайыргъа!»

* * *

Сакъал-мыйыкъ ургъан адам,
Садакъ-къалам тутхан адам
Жесир болуп къалгъан кюнде, –
Женгсин жауун, анга кюле.

- Мыйыкъ жүлю, – деген болду...
- Къоркъуп жүрю, – деген болду...

Ауанамы ауанасы
Болгъан эсем да бу жерде, –
Бугъоуланы дыгаласха
Къалдырыгъа тапдым эрлик...

АНАМА СОРУУЛА

- Анам, менден алгъа ёлюрменг сен?
- Угъай, жашым, – ёлген а бошду, бош,
Къоркъама: сер болурса мен ёлсем.
- Анам, сенден алгъа ёлюрмем мен?
- Угъай, жашым, угъай. Жаша сен
шош,
Насып болса, сенден артда ёлмем!..

...Къыйынды арагъыз, ёлюм, жашау.
Ёлген, къалгъан да нек болады шау?

* * *

Сен турмадынг быйыл сары ашлагъа да,
Табалмадыкъ бу жыл аууз ачаргъа да;
Сыйлы Рамазан айынгы ашыра да,
Узалмадынг бу жол къурман ашлагъа да...

БИЙИК ПОЭЗИЯ

Дунияны тутуругу фахмулу, жарык, таза жүреккли адамладыла. Жашауубузда жарык жанган жұлдузлача, айтхан сөзлери жүреклеге балхам бола, умут этдиргенле уа – бютюнда. Бюгюн Зумакчулланы Мустафаны кызы Танзиляны терен поэзиясыны юсюнден кесими бир кыауум оюму айтыргыа суюме.

Адам улу жер башына жаратылгандан бери, ол анга берилген фахмусун жашауда хайыр келтирирге керекди, ол борчду. Зумакчулланы Танзиля бюгюнлюкде малкыар поэзияны кегюн жарытхан, анда жаш фахмулагыа келлерин кетюрген, андан кюл узатхан адамды. Ол жұлдуз алай жарык жанады, барыбызны да жолубузну туура эте. Баям, аллай адам болур ючюн, аны жүреги таза, жарык, ниети да ачык болургыа керекди. Бизни Танзиляны жүреги да, ниети да тазады, ачыкды, туурады. Алай болмаса, ол назмуларында адамлагыа игилик, мамырлык, насып, кыуанч излеяллык болмаз эди.

«Аны поэзиясын менича билген башха тюрюлю оюм этер амалы жокду. Мен аны тиширугыа кезбау этип айтмайма. Аллай бийик фахмулу тишируну чыггармачылыгына мен башха тюрюлю кыараяллык туююлме», – деп жазган эди малкыар поэзияны акыылманы, дуниягыа айтылган Кюули Кыайсын. Бу сөзледен сора Танзиляны поэзиясыны юсюнден бир жук айтыргыа кыйынды, нек дегенде Кыайсын сөзлеринде аны чыггармачылыгына бийик да, тюз да багыа бергенни кый да, жүрегини

теренинден, кёлюнө тубюнден Танзиляны поэзиясын суйгенин билдиреди.

*Бузда да от тиргизген
Бу мадарымлы халкыым
Белин бюкдю, туююлдю,
Биле жашауну хактын, –*

деп жазады Танзиля. Жашауунда кепню керген, кьум тюзледе кыйынлыккыны чекген миллетине ич сезюн тыялмайды. Бу тизгинлени айтыр ючюн, кьуру фахму угъай, уллу жюрек керекди. Халктын бек суйген, аны ючюн жанын берген, аллай жюрек. Поэтни китапларында халккына, журтуна, элини ташына-чэбюне уллу суймеклигин айтхан назмулары асламдыла. Халктынгы суйгенден тышында да, анга жараргъа, айныуна кьошумчулукъ этерге керекди. Танзиляча адамны уа бизге Аллах саугъагъа бергенди. Биз насыплылабыз быллай адамыбыз болгъанына. Ол, миллетини хар адамыны жарсыуун жюрегине сыйындыра, тилсиз ташла бла селешген, аланы къайгъыларын сурагъан, тау башлада шорхулдап келген суулагъа алгъыш айталгъан поэтди. Аны хар жазгъан тизгининде жюреги тебеди, хар кимге да эшитилерча.

Поэтни «Халал парий» деген назмусунда тилсиз ит ючюн жюреги тынгысыз болгъанын керюрге боллукъду:

*Элтедиле парийни ёлтюрюрге,
Ол унамагъаны ючюн юрюрге.
Арбазда тынч, жууаш тургъаны ючюн,
Асыры бек халал болгъаны ючюн,
Адамны жаугъа санамауу ючюн,
Аны къабаргъа унамауу ючюн,
Элтелле парийни жанын жояргъа.*

Алда айтханымча, ол хар затны да жюреги бла ётдюреди. Бу тизгинле анга шагъатдыла. Жазыучуну жюреги ауруйду, жарлы итни ёлтюргенлери ючюн. Баям, кьуру жаны болгъан жаныуаргъа угъай, жансыз ташха да жюрегин аурутхан адам, бу дунягъа кьонакъ болуп угъай, мелекча, адамлагъа игилик тилей келгенди. Аны игилиги, халаллыгъы уа быллай тизгинледе туура болуп турадыла.

Омар Хайямны быллай сёзлери бардыла: «Игилик ол аллай затды – сангырау эшитген, сокъур а керген». Танзиля хар адамны да бирча сюеди. Аманлыккыгъа игилик бла жууап къайтара, ариу тилли инсанды:

*Аманнга да ахшы болдум,
Ахшыгъа да болдум ахшы.
Адамланы сыйлы кердюм,
Айырмайын узакъ, къаршы.*

Былайда Танзиляны дагъыда бир тизгинлери эсима тюше-
диле:

*Ненча кере мени отха тюртдюле,
Таза юсюме къайнар суула бюркдюле!
Ариу айта, шинжиле да чанчдыла,
Жаханымге ненча эшик ачдыла!
Сёлешидиле, ауузлары жабылмай.
Къалай къалдым была ичинде къабылмай?*

Жашау жолунда Танзиляны аллына зар, харам адамла тюбей тургъан болурла, баям. Алайсыз да болмайды. Бютюнда Танзиля тутхан иште. Болсада, ол алагъа аман айтмайды, кеси кесине былай айтады: «Къалай къалдым была ичинде къабылмай?» – деп. Бу назму, бир кере окъугъанлай окъуна, эсимде къалгъан эди. Нек? Адам жүреги бла жазса, артыгъыракъ жүреги ачып, аны окъугъан адам ол инсанны жарсыуун кесине тартмай да болмайды. Къалай-алай болса да, бизни Танзиляны жолунда жалдатла чыкъгъан эселе да, жүрегин къыйнап ачитхан эселе да, аны бийик поэзиясы аны ючюн эниш болмагъанды, нек дегенде ол керти поэтди, керти адамды. Танзиля кесини жашауун поэзиягъа бергенди, бу иш бла талмай кюрешеди. Ол поэтге окъумагъанды, Танзиля поэт болуп туугъанды. Ол а хакъды.

Сейир туюлюмюдю тиширыу башы бла Танзиля, жерни жарсыуун инбашына алып, къайгъыларын чачаргъа да сагъыш этмей, ныхытлы жолда ауур жүкню таукел элтип баргъаны:

*Кюн чыкъгъанда, кюннге, насыпха чыгъып,
Къууангандан, жети кёкге жетеме.
Кюн батса уа, аны къайтмазын биле,
Озгъан кюнню мен жияуун этеме.*

Кюннге, айгъа сёзюн айталгъан Танзиля биз билмеген ненча затха жарсый болур? Ол а чынтты поэтни бир шартыды.

*Къууанчым болса, мен ышарама,
Адамла, сизден жашырмаз ючюн.
Бушууум болса, мен жашырама,
Аны кёрюп, сиз жарсымаз ючюн.*

Жер жүзюнде бир жилтинчик окъуна сакъланган эсе, ол Танзиляны хайырынданды деригим келеди. Керти адамны жүрегинде уллу сүймеклиги болургъа керекди. Андан болур бюгюнлюкде Танзиляны назмуларына жырла жазылгъанлары да:

*Сени тансыкъ кёзлеринг
Сейир насыпда жияй,
Эринлеринг айтдыла,
Шош, акъзырын шыбырдай:*

*«Шукур, энтта тубедик,
Жомакѣда айтхан кибик,
Минг жылланы термилип,
Бир бирни тапхан кибик.*

Зумақъулланы Танзиляны поэзиясында ана энчи жерни алады:

*Бирле ахча, алтын, кюмюш сакълайла,
Кѣп болса да, ол кѣпдю деп айтмайла.
Ахча сунуп тутуругъу байлыкъны,
Тас этерге кѣоркѣадыла шайлыкъны.
Мен да байма, мен да байлыкъ сакълайма.
Ол байлыкъны тас этерге кѣоркѣама.
Бу дуняда анамды да байлыгъым,
Келмейд мени жарлы болуп кѣаллыгъым, –*

деп жазады анасына атагъан назмусунда. Анагъа аталгъан назмула бизни поэзияда аз туююлдюле. Кертиси бла да, балагъа анадан багъалы не барды? Хар назмучу да, хар инсан да кесини анга суймеклигин кесича ачыкълайды. Алай Танзиля жер байлыгъын, битеу табылыннганны да кѣоюп, ананы сайлайды. Танзилягъа бек уллу байлыкъ анадады. Къуру бу тизгинледе окъуна анагъа суймеклик алай терен ачыкъланады, хар адамны да жюрегине кирип, анда уя салып кѣойгъанча.

Танзиляны бу керти сѣзлери эсима келедиле:

*Кѣоншунга урушма, аман деп тили:
Иги кѣоншуну – кѣоншусу да иги.*

Бу сѣзледе адамгъа иги болургъа, аны сюерге, намыс этерге кереклиси ачыкъланады. Бек башы уа – адамлыкъ. Дунияны башын Танзиляча адамлыгъы болгъан адамла жарытыргъа керекдиле. Жырда айтылгъанча, адамлыкъды эм башы насыпны.

* * *

*– Къызыу отда
Бише тургъан картофла,
Нек бишесиз?
Сизни ашап кетерле!
– Биз бишмей кѣалсакъ,
Ачла не этерле?
– От жагъада
Жана тургъан отунла,
Нек жанасыз?
Сиз кюл болуп кетерсиз!
– Биз жанмасақъ,
Сууукъ кюн не этерсиз?
– Аз бушуугъа
Кюе тургъан жюрегим,*

*Нек жанаса?
Сен терк кюйюп кетерсе!
– Мен селейсем,
Айт, сен а не этерсе?*

Бу философиядан толу тизгинледе жан аурутмакълыкъ, жүрек жылыу, бар дуниягъа суймеклик кёрюнеди. Поэт къуру бише тургъан картофла, жана отунла бла угъай, бек биринчи кесини жүреге бла сау дуния бла ушакъ этеди.

Зумакъулланы Танзиляны назмулары, «Адамны журтуна, журтну адамгъа термилиую» деген поэмасы, битеу чыгъармачылыкъ иши халкъыбызны ниет хазнасын байыкъдыргъаны, анга энчи тюрсюн бергени да бизни барыбызгъа да белгилиди.

Зумакъулланы Танзиляны чыгъармачылыгъыны чыгъышлары кенгдиле. Аны сабий назмулары сабийлеге ангылашынадыла, суймеклик назмулары хар суйгеннге ариудула, Ата журтха суймекликни ачыкълагъан тизгинлери жүрегебизде кёп тюрлю сезимле туудурадыла, халкъына айтхан назмулары уа Ата журтунгу сюерге, анга игилик этерге юйретедиле, жангы жоллагъа тебиретедиле, иги къууумгъа итиндиредиле.

Танзиляны чыгъармачылыгъын мен бек гитче заманымдан бери да сюеме. Андан болур эди, манга оналты жыл болгъанда, бу тизгинлени анга атагъаным:

*Жазгъанынгы окъуйма мен, жаратып,
Болмаз сенден ариу сёзлю бир адам.
«Танзиля!» – деп, атынгы ёхтем айтып,
Андан турады сени саулай алам.*

*Сен кёл салып жазаса жазгъанынгы,
Поэтлеге юлгю болгъанса андан.
Сюеме мен сени назмуларынгы,
Не кюнде да китабынгы окъусам.*

*Миллет ёхтемлигибизсе сен бизни,
Татлы сёзлю, ариу тилли Танзиля.
Жарыкъ кёллю анабызса сен бизни,
Энтта кёп жылланы тур назму жазат!*

Уллу поэтни жүреге адамла ючюн тебеди, алагъа деп игилик тилейди. Таза ниетли, огъурлу Танзилябыз, уллу адамыбыз, узақъ ёмюрлю, саулукълу бол! «Жерими шайыры», – деп да, мен андан ёхтем айтама.

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил,
«Минги-Тау» журналны редактору,
Россейни жазыучуларыны Союзуну члени.

КАДРИЯ

28-чи январьда Тюркню Чифтликкёй районуну Ялова шахарында тюрк культураны Халкъла аралы «Тюрксой» биригиуюню башламчылыгыгы бла, дагыстанлы поэт Кадрия Темирбулатованы хурметине жораланып, эсгертме ачылгъанды.

2019 жылда ол биригиуюню башчылыгыгы бла Анкарада, Эскишехир эм Ялова шахарлада, Кадрияны дуниядан кетгенли 70-жыллыгыгына аталып, кёп тюрлю мероприятияла бардырылгъан эдиле, ол санда, онеки тюрк тилге кёчюрюлюп, поэтни назму жыйымдыгыгы да басмаланганды.

Бу кюннге деп ногъайлы суратчы, скульптор Кошали Зарманбетовха бюст хазырларгъа буюрулгъан эди.

Ол къууанчлы иште Россей Федерациядан делегация къуралып келген эди: филология илмуланы кандидаты Кусегенова Фания, КъЧР-ни сыйлы скульптору Кошали Зарманбетов, Дагыстан Республиканы культурасыны сыйлы къуллукъчусу Бегали Круптурсунов эм Кадрияны къаршы жууугъу Эдиль Аджибаев.

Къонакъларгъа Чифтликкёй районну Ялова шахарыны башчысы Али-Мурат Сылпагъар, «Тюрксойну» генеральный секретары Дюсен Касеинов эм башха белгили тюрк къуллукъчулары тубеген эдиле.

Тюркню Ялова шахарында Кадрияны эсгертмеси

Кесини сёзюнде Али-Мурат Сылпагъар, Кадрияны битеу тюрк дунягъа белгили болгъанын айта, аны назмулары жаланда тюрк тиллеге угъай, Европпа эм Азия халкъларыны тиллерине кёчюрюлгенин да чертгенди.

Дюсен Касеинов, бу къыйын ауруу жайылгъан заманга да къарамай, бери келгенлеге уллу ыразылыгъын билдиргенди.

Кусегенова Фания Дагъыстан Республиканы Ногъай районуну атындан, поэтессаны тукъумуну, юйюрюню да атларындан, Дюсен Касеиновха эм Али-Мурат Сылпагъаргъа Кадрияны чыгъармачылыгъына бийик багъа бергенлери ючюн, жүрек ыразылыгъын билдирип, ыразылыкъ къагъытын окъугъанды.

Ызы бла, бу кюннге жораланып, концерт программа бардырылгъан эди.

«Минги-Тауну» редакциясы бийик маданиятха тийишли бу огъурлу жумуш бардырылгъаны бла битеу ногъай къарындаш халкъыбызны алгъышлайды эм Кадрияны, Мусукаланы Сакинат кёчюрюп, Анкарада басмаланган бир къауум назмусу бла сизни шагъырей этеди.

Кадрия ТЕМИРБУЛАТОВА

НЫГЪЫШДА

Ныгъышха чыгъып, элли къартла
Олтурадыла, хапар айта.
Хазырла кибики анда ташла –
Иеси кетген къуру къала.

Таурухла айтадыла ала,
Жашауда озгъан жолну бара.
Къайгъырыу да жокъ сёзлеринде,
Мудахлыкъ да жокъ кёзлеринде.

Келгенлей узакъ кенглеринден,
Танышып барлыкъ жерлерине,
Олтурадыла къартла алай,
Акъырын ушакъ бардыргъанлай.

Ма келгенме мен да ныгъышха,
Насышны суйюп ышырыргъа.
Букъдуруп умут къычырыгъын,
Билгенден аны ычхынырын.

Сагъышла, ушап чыпчыкълагъа,
Учдула ауаз чыкъгъан таба.
Билирле: ол арыгъан къартла
Жаш болгъанларын халаллыкъда.

Билирле: адам эски жерде
Болгъанын Аллахча бийикде.
Кечилир аны гюняхлары –
Гитчеси, уллу болгъанлары.

Сабийлик кюнден, арсарлыкъдан
Тохтаусуз къадар къычырыкъдан
Ашыгъып келеме кюрешге,
Умутха, къууанч да юлюшге.

Къанатлы оюмларым бирде,
Алагъа терен акъыл кире,

Учарла ныгъыш башларында,
Жомакълы булут жарыгъында.

Ашхамны кюнлю къызылында,
Аланы жарыкъ ызларындан
Къарарла ол ныгъышдан къартла,
Олтуруп, сабыр хапар айта.

* * *

Сен болсанг бу жерде къанатлы,
Мен ачарма кёкню аламда.
Жыр болама десенг а, къайтып,
Мен тагъарма санга макъамла.

Сен таулай созулсанг бийикде,
Мен болурма чучхур тарында.
Сен чакъсанг а жазгъы тереклей,
Бурулурма анда жазында.

Сен суйсенг а мени, къууанып,
Кюреширме тенгинг болургъа.
Чакъыралмасанг а, уялып,
Мен чыгъарма кесим жолума.

Жокъ эсе уа бир зат жанында,
Суймеклик да керекми анга?

* * *

Мен май аязы бла кирдим юйюнге.
Анда уа чыгъа эди кюн, кюйдюре,
Къызыу кезлеуню да билдим ургъанын,
Жюрек кынымы да къайнай тургъанын.

Алай а жеталмай кългъанма санга –
Кюнню таягъын сууутханма жолда.
Къызыу кезлеуом да жылытмай аны,
Кългъанды юйюнг, кълчачырып жанымы.

Алай а аны унуталмай кълдым.
Сокъур эди сора, сокъурду жаным.
Ол сен тургъан юй а сууукъду алай –
Суйген жюрегим да кълды кълтырай!

ЖАНГЫЛЫЧЛАРЫМ

Жангылгъаным – жыгъылгъаным,
Жилямукъдан тыгъылгъаным –
Бирде адыргыгъа къалып,
Ёлгенлеге да сукъланып...
Алай хорлатмадым, къайда, –
Бары да дерсдиле манга.
Бийик болгъанма аладан,
Аны кёрлюкдю къарагъан:
Жашап турама мен, ёсюп,
Ала берген акъыл кёчюп!

Къыйынды бек аны айтхан,
Къыйынды бек артха къайтхан.
Алай а, жангылычларым,
Кетген кюнде къалгъанларым,
Къылыкъ этген сабийлеге,
Тели ишли сабийлеге
Ушап, кёрлюкдю къарагъан:
Эслиме мен деп аладан.
Алда жашау жолум – узун,
Башха сынау, татран тузлу.

Къоркъамамы? Угъай, болду, –
Аны озгъан кюнде къойдум.
Жаным къайтып ачыгъаны,
Башха эшик ачылгъаны
Тюрлендиргенди да мени,
Хошлукъ алгъанды жюрегим.
Жерде жангылмагъан болмаз.
Жашау сынамай да къоймаз.

Алай а ызындан аны
Келеди тазасы тангны.
Сен къоркъма жангылычладан,
Жол сал да ахшылыкълагъа,
Атла тири, ийнан анга,
Къарыу берликди ол санга
Хорлатмазгъа алдаугъа,
Жангылычча, къоркъуулагъа.

АНА КЪОЛЛА

Анам, бер, эки къолунгу
Къол аязыма алайым.
Ажайыпса сен! Жолуму
Аллында жылыгу табайым.
Акъяллыдыла ала,
Сынаулудула ала,
Сукъланырча шайырла.

Халаллыкъ да – кёп алада,
Къайгырыу да – топпа-толу.
Бу берчли, халал къолладан
Насыплы болады жолум.
Сакъларыкъдыла ала,
Тюберикдиле ала,
Мен юйге къайтханымда.

Узакъдан келген чагъымда,
Алагъа къыссам бетими,
Сау боладыла жарала,
Ана къоллары жетгенлей.
Тилекледиле ала,
Мёлекледиле ала –
Ана жылыулу къолла.

* * *

Къанатлыла, тебеннгиден
Тилеп, тепсейдиле кёкге.
Сейир этип, аны кёре,
Аяз къарайды тепсеуге.

Къарап, тохтайды да, къолун
Созуп, тиеди таулагъа.
Ала, фирузалай болуп,
Жарыкъ иедиле анга.

Эсин жыяды тёбеннги,
Айны кёрюп бийикледе.
Ол къанатлыча кёрюндю –
Солуй тургъан тепсегенден.

Алай болады да бирде,
Жаны ол кѳууанчдан толуп,
Айгѳа кѳарайды ол жерден,
Аны да кѳанатлы сунуп.

* * *

*Эки дуня сыйыныр манга,
Ма мен а сыйыналмайма анга.*

Насим

Жаным сѳзге сыйынмай башласа,
Саулай эсим этсе анга тарлыкѳ,
Адамланы кѳралмай, ташласам,
Табийгѳатдан алама мен байлыкѳ.

Бийик, ѳхтем, жашил тауларыма,
Череклени да чапханларына
Кѳарай, эштеме мен жылкѳы таууш.
Атам а – шош, эси ѳте аууш.

Киши да эштмеген тасха макѳам –
Музыкантла да билмеген аны –
Анда турады аллыма кѳарай.
Аны тогѳуп, болады сау жаным.

Мен энди жыгѳылмам, кетмем жардан –
Ол макѳамны алгѳанма нѳгерге:
Халаллыгѳы бийикди жарсыудан
Жанны, бу экиси болса бирге.

Гитче бола барадыла бирден
Мени сатхан, мени атхан – бары.
Халаллыгѳым – уллу жыйрыкѳ кийген,
Анга жарашмайды кийим тары.

Жашырынлыкѳ деп билмеген жанла.
Негеди антлары да аланы?
Ачыйды деп, сезалмайын, ала
Жашайдыла, кѳыйнай адамланы.

Табийгѳатха келеме, шуѳхлай,
Тилей угѳай, тенглик ѳте анга.

Ол, болумну, халны да ангылай,
Берир къарыу анга базыныргъа,

Келгенледе бу мен тартхан жолну
Иги, жигит да кёп бара болур.
Теренинден эсе туугъан сёзню,
Сюедице шошлукъ болса толу.

Мен, апшамы тонун жабып, андан
Къарайма, от жанады юйюмде.
Тепсейди ол эски барыуунда.
Насып чегеми неда кюйюнде?

Сюеме, къонакълды юйюбюз.
Анда тынчлыкъ келеди жаныма
Чууакълды, булутсузду кёгюбюз,
Женгилигин береди саныма.

Жарсыу-ачыу да узакългъа кълчар,
Кълбакъл эшик тыяр да аланы.
Бирде уа эшикни биреу ачар,
Эштирме юргенин Акълтабанны.

Аякъл тюпде гълж-гълж этеди кълр.
Келир да кълоншубуз Халлиюла,
Эшиклени къламчи бла кългълр:
– О ачыгълыз, узакъл кълонакълла бар! –

Аны сёзю – алай исси кълышда!
Туман этип, киреди ол юйге –
Турама мен, сахар шуёхума,
Кълууанч эте, сабийча тюрберге.

– Нечик уллу жаугъланды кълр мында! –
Юйге аяз кирген кибик болду, -
Салам алейкум! – дейди атама.
Атам да узатды анга кълолун.

Жашайса сен ара сахарында!
Кълылыкъларынг а – тюз да ногълайлы:
Кълалпагълынгы сызып атханынгда,
Кёлреме мен чюйге тагълылгъланын.

Сен атама бересе кьолунгу,
Уппа этесе анамы башын.
– Къалайса? – деп, сораса болумун.
Ариуду, төредеча, алгъышынг.

Андан сора, сакълайды от жагъа.
Биз олтурабыз, хапарла айтып,
Къууанч этип: хорлатмай кьарлагъа,
Келгенсе сен, кышда бизни табып!

– Къайда болсанг да, тур бизге къайта,
Къууандырып, кетерсе жолунга, -
Тилейбиз биз, санга алгъыш айта,
Мында алай игиди солургъа.

Кесинг кӀресе, бу жылы юйде
Сабырлыгъы нечикди атамы!
Санга тюбер, бери келгенингде,
Жарыкълыгъы тохтамай анамы.

Терезеде этгенди кыш жазу,
Окъучу бир – неле дейди анда.
Кече тюшсе, аны да ауазы
Айтады, ийнансанг, бир кӀп затла.

Биргебизге ушхууургъа олтур,
Хинкал аша, чагъыр да кӀр уртлап.
Бардыр хапар, болмазлыкъны болдур,
Бизнича тынгылар жан жокъ журтда.

Жашау бир къаугъалыды сахарда,
Билеме, сен унут да кӀой аны.
Бизге, бери, келген сагъатынгда,
Ашыкъма кетерге къайтып ары.

Мында бир кесекни бир турайыкъ,
Кел, экибиз да, къачхынчы болуп.
Сабий оюнланы да къурайыкъ.
Къайтырбыз сахаргъа, жүрек толуп.

«КЪАЗАН УТЛАРЫ» ЖУРНАЛГЪА – 100 ЖЫЛ

Озгъан ёмюрню жыйырманчы жылларында Совет Союзда жашагъан хар бир халкъны адабият журналы чыгъып башлагъаны эм белгили ишледен бири болгъанды. Журналланы араларында «Бизни жолубуз» деген аты бла суратлау-адабият эм жамауат-саясат журнал да татар тилде чыгъып башлайды. Биринчи номери жюз, жюз бла жарым тираж бла 1922 жылда басмаланады.

Редакцияны ишин бардыргъан а халкъы ючюн къаты кюрешген белгили татарлы жазыучу Ибрагимов Галимджан эди. Журналны бетлеринде жангы татар адабият басмаланнганды, аны себеби бла окъуучула Хади Такташ, Шариф Камал, Усманов Шамиль, Кави Наджми, Адель Кутуй, Демьян Фатхи, сора Галимджанны кесини чыгъармачылыкъ ишлери бла биринчи кере танышхандыла, атларын да жангы эшитгендиле. 1930 жылгъа дери «Бизни жолубуз» арабика бла чыгъа эди.

1930 жылда журнал экиге бөлюнеди. Аладан бири «Атака» аты бла суратлау-адабият, кесамат журнал болады. Биринчи китабындан башлап, «Атака» журналны баш борчу – пролетар адабиятны башчы болур ючюн кюреш, партияны къурамларын адабият бла санат арасында бардырыргъа итинирге кереклиси чертиле эди.

Экинчи бөлүмю «Яналиф» ат бла басмаланады. 1930 жылда 20 июньда бардырылгъан ВКП(б)ны Татар обком Секретариатыны кенгешинде этилген бегиминде жангы журналны жолу да ачыкъланады: «Наркомпрессни санында болгъанына кёре, журнал эм биринчи санат-саясат эм илму жаны бла соруулан ачыкъларгъа эм татар жазыучулары ол ишге эркин къатышыуна себеплик этиуню борчха санаргъа. Тарых революциялы болгъаны себепли уа, «Яналиф» атны сакъларгъа кереклисин да белгилейди».

1932 жылны ахырына дери «Яналиф» 2000–2200 тираж бла зарфха латиницада урулуп басмаланнганды.

1932 жылны аллында жангы бирикген журналла «Совет адабият» ат бла чыгъып башлайдыла. Адабият, санат, кесамат эм публицистика журналны биринчи редакторуна Галимджан Нигмати айырылады.

1937 жылны репрессия кезиую «Совет адабиятны», башха басмаланы да жанлары бла озмады. Башха жыллада журналлада ишлеген жазыучула кёп зорлукъ сынагъандыла, тутмакълагъа тюшгендиле, асламысын а ёлтюрген эдиле. Аланы санын-

да Галимджан Ибрагимов, Кави Наджми, Галимджан Нигмати, Гумер Гали, Фатих Сайфи-Казанлы. Къалай-алай болса да, журнал а ишин тохтатмагъанды. Уллу Ата журт урушну кыйын заманларында да басмаланып тургъанды, бир жукъгъа да къарамай, фронтха кетген жазычула бла байламлыкъ жюрютюп, окъуучулары Муса Джалильни, Фатих Каримни, Нур Баянны, Абдулла Алишни, Адель Кутуйну, Хайретдин Музайны, Махмут Максудну, Гамир Насырини, Шараф Мударрисни, Ибрагим Газини, Абдурахман Абсалямовну, Шайхи Маннурну, Афзал Шамовну, Гариф Галиевни, Гусман Бакировну, Риза Ишмуратны, Хатип Гусманни, Мухаммат Садрини, Адип Маликовну, Заки Нурини эм башхаланы урушда жазылгъан чыгъармалары бла шагъырей этгенлей тургъанды.

1939 жылдан сора журнал латиницадан кириллицагъа кечеди. 1965 жылдан бюгюннге дери «Казан утлары» ат бла чыгъады. «Советская литература» деген аты бла чыкыгъан заманда журналны баш редакторлары Афзал Шамов, Гази Кашшаф, Газиз Идрисов, Абдулла Гумер, Гумер Баширов болгъан эдиле. 1965 жылдан а редакция Рафаэль Мустафинни, Заки Нурини, Гариф Ахуновну, Газиз Мухаметшинни, Ренат Харисни, Равиль Файзуллинни, Ильфак Ибрагимовну башчылыкълары бла ишлегенди.

Жюз жыл мындан алгъа сайланган жолуна журнал бюгюн да кертичиди. «Казан утлары» не заманда да суратлау сёзню кючю бла жашауну, тарыхны, татар халкъны озгъан ёмюрюн, энди келлик заманларын да тюз жаны бла кёргюзтюрге кюрешеди. Журналны эм баш борчу – жер башында айры, жер-жерледе жашагъан татарлылары бирикдирип, башха халкълары араларында эрип, тас болуп, жокъ болуп къалмаз ючюн кюрешди.

Совет властыны заманында жюз мингле бла тиражы болгъанды, энди уа дуня тюрленгенли бери кёп окъуучусун тас этгенди. Журнал бюгюнню кюнде жангыдан аягъы юсюне турургъа кюрешеди, «Казан утлары» жюзжыллыкъ юбилейин сегиз минг саны бла тубейди, кеси да битеу Россейде эм уллу кёп тиражлы журналгъа саналады.

«Минги-Тау» журнал бла уа къарындаш байламлыкъ жюрютеди. Къарачай-Малкъар адабиятны эркин да, тынгылы да ачыкъларгъа къарыуун аямайды. «Казан утларын» 100-жыллыгъы бла алгъышлай, мындан ары да айныгъандан айный, татар адабиятны кюзгюсю болгъанлай, минг жылланы тур дей, бир къауум жазычуну чыгъармалары бла сизни шагъырей этебиз.

ДОДУЛАНЫ Жамиля

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ

Габдулла Тукай 1886 жылда туугъанды. Татар адабиятны тарыхына деменнгили халкъ поэтча алай къошулгъанды. Ол бизде – Кязимча, орусда – Пушкинча, ингилизде – Шекспирча, казахда – Абайча аллай магъана тутады Татарда.

Габдулла Тукай бюгюнню татар тилни грамматикасын, айтыуларын, лексика мардаларын, жангы поэзияны да мурдорларын салгъаннга саналады. Аны аты бла Татарстанны адабият Къырал саугъасы да аталгъанды. Ол жалаанда 27 жыл жашагъанды.

ТАТАР КЪЫЗГЪА

Чапыракъча саргъылды бети,
Бир мудах сюеле арбазда.
Халындан титирейди этим,
Амалым мадарсызды аздан.

Жаралы къанатлыча къарай
Хар ары, хар бери озгъаннга.
Инжилтеди къызны мурдарбай,
Минг налат мардадан озгъаннга!

Бир кибик итле къуйругъу,
Байда жокъду эриу мёлекге.
Ачыта насыпсыз турлугъу,
Жанына кебинлик – кёленке.

Бу сени къолларынг келтирген
Байлыгъы эсиртеди байны.
Гюнахсыз къызчыкъны ёлтюрген
Кесини этимиди аны...

Нек къарамайды ол поэтге?..
Жарсыуну, ачыуну да жыя,
Къызгъа жүрекден жыр этген
Жанында сюеледи, жилий.

МУСА ДЖАЛИЛЬ

Муса Джалиль 1906 жылда Оренбург областыда туугъанды. Айтхылы татар поэти – Совет Союзу жигитин, Ленинчи саугъаны лауреатын, белгиле аскер корреспондентни – атын кѣп шахарла, элле, орамла, школла, Татарстанны кырал академия опера бла балет театры да жюриотедиле. «Минги-Тау» журнал да аны чыгъармаларын басмалай тургъанды. 2014 жылда уа журналны китапханасында Муса Джалильни назмулары Къайсынны ал сѣзю бла чыкыгъандыла.

ЖЮРЕКДЕН

Бийик кѣнге учам, учунама,
Сюе кюнню кесича жарыргъа.
Кюнню таякъларын анда унамай,
Жерге алып къайтама жарлыгъа.

Къаты ташны, эзип, мен къум этеме,
Къаялада ёсер ючюн гюлле.
Къарангыны чача, жарыкъ элтеме,
Эте кечелени нюрлю кюнле.

Жарыкъ кюннге жангы жолну ачханма
Жулдузлада къонакъ болуп турдум.
Кѣкден жерге жилтинлени чачханма,
Жулдуз такъыяны гъаршда тутдум.

Чагъа тургъан гюлле да ёсдюргенме
Шуёхлагъа мен къол аязымда.
Жауларыма отдан кѣлек кийгенме,
Жарлылагъа юлюш ийгенме азымдан.

Халкъым ючюн тауну жарып ётеме,
Ниетими боранча жангырта.
Азатлыкъдан татлы уа жокъду дейме,
Жырым анданды энди жанынгда.

Эркин жырны, илхам сѣзню урлукъча
Себеме мен сабан тюзлерине,
Батыр барама муратла къурлукъча,
Хар бир тыйгъыч кетеди, эрине.

Жолдашларым, къоркъуу къайда да жокъду,
Алгъа, жютю кѣребиз биз алны!
Жарыкъды кѣлнубюз, къарын да токъду,
Биз кѣпнубюз – жашлыгъыбыз кыралны.

РАДИФ ГАТАШ

Гатауллин Радиф 1941 жылда Башкъртостанда Марс элде туугъанды. Къазан къырал университетни 1964 жылда бошагъанды, жыйырма бла ондан артыкъ назму китап жазгъанды. Габдулла Тукай атлы Къырал саугъагъа тийишли болгъанды. Татарстанны халкъ поэтиди.

ЧАКЪЫРЫУ

Къайтыгъыз, мени суйген
Былтыргъы боранларым!
Бошдула, кёрюнмей жан,
Жюрекни орамлары.

Къайтыгъыз, ачы желни
Тынчлыкъдан артыкъ кёре,
Эшикни да кенг кере,
Орамгъа чыкъгъан кюнле.

Къайтыгъыз, жулдузларым,
Къайтыгъыз, къыш гюллерим,
Жашлыкъда умутларым
Жукъусуз да кюнлерим.

Къайтыгъыз, сизге къарайым!
... Гюнахсыз чакъны къарында,
Гюнах атымы жазайым.

Къайтыгъыз, мен бек суйген
Былтыргъы боранларым!
Бошайды, артыкъ бошалды
Кесимлей орамларым.

РЕНАТ ХАРИС

Ренат Харисов 1941 жылда Ульянов областыда тууганды. Къазанны кырал педагогика институтун 1963 жылда бошаганды. Эки жыйырма бла ондан артык китап жазып басмалаганды. Орус эм тыш кыраллы классиклени татар тилге кечюрюп да белгиледи, ол Россияни кырал, Татарстанны да Габдулла Тукай атлы кырал эмда Республиканы Муса Джалиль атлы жаш тёлү саугъалагъа тийшили болганды. Татарстанны халкъ поэтиди.

ЭКИ ЖЫР АРАДА

Булбул жырлары жукълата...
 Уятады кукук тауушу...
 Бу эки сайлау арада
 Озады жашау ауушум.

Шахарлада дауур-дууур,
 Мында ахыр да жокъду тын.
 Мында
 Жансыз таш окъуна
 Кече жилийды жашыртын.

Алай адам дуняда
 Эште, солуй,
 Кёре эсе,
 Насыпды ол
 Жюрек да ёр ауазланы
 Сезе келсе.

РАВИЛЬ ФАЙЗУЛЛИН

Равиль Файзуллин 1943 жылда Балтач элде туугъанды. 1965 жылда Къзанны къырал университетин бошагъанды. Эки жыйырма бла ондан артыкъ китапны авторуду. Татарстанны Габдулла Тукай атлы Къырал саугъасына тийишли болгъанды, Татарстан Республиканы халкъ поэтиди.

* * *

Не эсеп, тасха барды жарда?
Не оюм, ачыу барды талда?

Не хикмат, акъыл барды ташда?
Не сейир сагъыш барды тауда?

Не кюй бар, не жыр бар черекде?
Не тюшле келдиле чегетден?

Не гелеу, не хауа жеримде?
Не мылы, не кюч бар желимде?

Билмей бу затланы,
Сезмей, кёрмей жукъну,

Бюгюнюн мен
Къалай ангыларма журтну?

МАРСЕЛЬ ГАЛИЕВ

Галиев Марсель 1946 жылда Татарстанны Болтач элинде туугъанды. Къазанны кырал университетин 1974 жылда журналистика бөлүмүн, ызы бла 1984 жылда М. Горький атлы Адабият Институтну экижыллык «Высшие литературные курсы» бөлүмүн жетишимли башагъанды. Жыйырма бла ондан артык китап жазгъанды (поэзия, проза эмда адабият публицистика) Габдулла Тукай атлы Кырал саугъаны лауреатыды, Татарстан Республиканы халкь поэтиди.

* * *

Бийик да – сен, билек да – сен,
Ариу тилим, туугъан тилим,
Ахшы ниет кыылгъан тилим.
Аргъамакълай желлей чапхан,
Булбул сайлап кьоннган тилим.

Жиятаса, уятаса,
Ариу тилим, туугъан тилим.
Зем-зем сууу жуугъан тилим,
Атам мурдар кыуйгъан тилим,
Анам бешик кыургъан тилим.

Уялтаса, уятаса
Ариу тилим, туугъан тилим,
Тенгиз болуп толгъан тилим.
Кюйсюз ёмюрлеге да сен
Уста хаким болгъан тилим.

Къаты да – сен, татлы да – сен,
Ариу тилим, туугъан тилим,
Халкъым кибик онгнган тилим.
Кёкден эннген ийман нюрюм
Ёмюрлюкге ийнан тилим!

ГАЗИНУР МУРАТ

Газинур Мурат 1959 жылы Татарстанны Сардык элинде туугъанды. Къазанны кыырал университетини татар филология факультетин бошагъанды. Онбеш китапны авторуду. Габдулла Тукай атлы кыырал эмда Муса Джалиль атлы республика саугъаланы лауреатыды.

КЮНЮ ЁМЮРЛЮК КЪЫРАЛ

Дунияны мындады кыйыры,
Ахыр чеги да – былайда, мында.
Жарны жыртадыла кыйын ёсген
Къайын, нарат, ташла арасында.

Суугъа башха тюрлю къарай талла,
Мында энчи атадыла тангла.
Фьёрдла уянырла жукъуладан,
Альбатросла кычырыкъдан тала.

Жагъалары да оюулу жерим,
Тенгиз кёмюк кисейча акъ эте.
Ауанала да акъдыла мында,
Таула да тизилип тюзге элте.

Ашыкъмайын отлайдыла атла,
Желни ачы эсе да жууурту...
Ёмюр тёлюлеге тёлю туугъан,
Салам, кече да кюн тийген журтум!

Жангы жерле ачхан кемечиле
Жолну жулдузладан сурадыла,
Долай жагъалары – келечиле,
Викинг кемелеге ушадыла.

Жолла бергендиле туудукълагъа
Викинглери, тенгиз пелиуанла,
Чыгъарча эрча узакъгъа, алгъа,
Долайгъа кеме кериуанла.

Мында бу сур кюнлю къудуретде...
Жерни этегинде да айтырла,
Фьёрдну татлы, тюшлю жукъусундан,
Альбатросла жырлай уятырла.

ДОДУЛАНЫ Аскер кёчюргенди.

РКАИЛЬ ЗАЙДУЛЛИН

Ркаиль Зайдулла (Зайдуллин Ркаиль Рафаилович) – Татарстан Республиканы халкъ поэти, аны Къырал советини депутаты, жазычула Союзуну председатели, поэт, прозаик эм драматург – 1962 жылда 23-чю январьда Чуваши АССР-ни Комсомол районуну Чичкан элинде туугъанды. Ол 1984 жылда Къазан къырал университетни татар филология бѐлюмюн бошагъанды. Ол Татар Республиканы Габдулла Тукай атлы Къырал саугъасыны лауреатыды.

ШАХРИ БОЛГАР

Къолум бла тийдим да ташлагъа,
Минаретни сездим гууулдаун.
Кѐзюн къысып, къарайды башындан,
Салам излеп, ма олду сылтауу.

Шахри Болгар – татар адамына
Жерни жаны болгъанды ѐмюрге.
Мурдор болуп аны айныууна,
Азан жашап турады кѐлюнде.

Бир къыз бла миннген эдим ары,
Тинин эм къарыуун сынаи аны.
Къабыргъала – сыйдым, басхыч – къыйын,
Ол, сындырып къойду да табанын,

Бир чакъ турду манга къысылгъанлай,
Бир чакъ болдукъ биз бир бирге жууукъ.
Алай а кѐк къучакълады алай –
Минаретден жулдузлагъа учдукъ...

Ургъанбыз баш билгич аппалагъа,
Тобукъланып, жюрегибиз жана,
Бу суймеклик элтип турса алгъа,
Тилегибиз жетер деп Аллахха.

Къабыргъала – сыйдым, басхыч къыйын
Болсада, къол тутуп, эншге чапдыкъ,
ѐмюрлени элте бирге сыйын,
Жерге тюшюп, алай къучакълашдыкъ.

Кетип барабыз акъырын андан...
Ызларыбыз да къалмазла анда.
Келликди энтта жаз, къозгъай къанны,
Башха заман атлайды аламда.

Алай а бир кюнде, ушап манга,
Бир жаш къызны элтип бу къалагъа,
Ёмюр сюрген минаретден къарай,
Сюер аны анда къучакъларгъа.

РАФИС КУРБАНОВ

Курбанов Рафис Харисович – Татарстан Республиканы искусстволарыны сыйлы кьуллукъ-чусу, Ш. Маннур эм А. Алиш атлы адабият премияланы лауреаты –1957 жылда Татар АССР-ни Высокогорский районуну Малый Битаман элинде туугъанды.

Ол элли назму, проза, драматургия, публицистика китапны авторуду.

ШАТЛЫКЪ

Кьууанчны изленген келиую,
 Ма аны юйюме кириую
 Киргенлей, бетлени жарытыр.
 Терезе кёзлени кьаматыр.

Сен юйде тыялмазса аны –
 Орамгъа итинеди жаны,
 Ол тутар этегин аязны,
 Учаргъа деп, – эркин кьанатлы.

Ол терек бахчагъа зынгырдап
 Кьонарыкъды, ие чапыракъ.
 Гюллеге бурургъа деп артда,
 Ариугъа берирге саугъагъа.

Жарланы ариуу, айтышлы,
 Туудурады кьууанч шатлыкъны.
 Шо жангыз бирчиги да – тамам,
 Чууакълы жарытырча кьарам.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат кёчюргенди.

РУЗАЛЬ МУХАМЕТШИН

Мухаметшин Рузаль Фаизович 1989 жылда Кукмор районну Татар Толбасы элинде туугъанды. Татарстанны гуманитар-педагогика кыбырал университетни Набережные Челны шахардагы филиалын тауусханды. Назмула эм операны либреттосуну китапларыны авторуду.

ЭСКИ ЖАЗЫУЛА

Дефтерим жатады аллымда,
Жыйырмажыллык заманымдан.
Къараргъа сую эсенг, къара
Ызлыкълы, эски къагъытыма.

Тозурап мюйюшлери аны...
Къолума алама, ахтынып.
Тюзете эски халатланы,
Кёп кёреме, дейме, тартынып.

Да, алай а хар тизгин – тарых,
Хар сёзю – жазыу, къадар кеси.
Мен окъуйма, тюзете барып...
Жуммакъла эте, ачий эсим.

Аллымда эски жазыу – черек,
Шакъымы тизгинлери агъа.
Къадарым а, айтыргъа керек,
Ушады ол эски къагъытха.

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил
кёчюргенди.

БИЧИЛАНЫ Хусей

ЮЧ ЫННА – ЮЧ ДАРМАН МИНЧАКЪ

Бурун заманлада жукъгъан ауруула бютюнда кёп болгъандыла. Анга кёре – урушла да. Ала не улуу халкъланы да тозуратхандыла, жокъну орунуна келтиргендиле. Алай, бизни насыбыбызгъа, халкъыбызда бакъгъан устала кёп болуп, халкъны сакълялгъандыла. Ала усталыкъларын, бирден-бирге бере, тёлюдентёлюге ётдюргендиле. Аланы халкъыбызны ичинде намыслары да, сёзсюз, улуу болгъанды. 19-чу ёмюрню аллында, Орус-Кавказ урушну заманында, белгили оруслу хирург эм врач Н.И. Пирогов окъуна таулу халкъланы бакъгъан амалларын, этген дарманларын кесини ишинде хайырланып болгъанды деп, китапда окъугъанма.

Мен сизни жыйырманчы ёмюрню аллында жашагъан юч уста тиширью бла танышдырыгъа сюеме. Ала саусузланы багъыуда адам айтып ийнанмазча сейирлик затла этгендиле.

Аладан биринчиси Асанланы Гошай ыннады. Ол кеси Мисирланы Иссаны кызыды, Асанланы Майылны къатыныды. Жети сабий ёсдюргенди, аланы да юйретгенди усталыгъына. Адамланы айтыуларына кёре, Гошай кёп тюрлю аурууладан бакъгъанды: сыннганны, чыкыгъанны жерине салгъанды, къарынлары, башлары ауругъанланы сау этгенди. Къыхасы, кёплеге эс тапдыргъан, кёплени сау этген хапары барды. Асанланы Мухашны айтыууна кёре, Гошай ынна, жаз болса, тюрлю-тюрлю кырдыкланы жыйып, аланы салкъында къурутуп, аладан дарман этип, алай бакъгъанды. Эллилери аны ючюн айтхан болур эдиле анга «дарман минчакъ» деп.

Алай аны бек сейирлик усталыкъ ишини юсюнден мен 1998 жылда тойда Османланы Хажи-Дауутдан эшитгенме. «Манга жети-сегиз жыл болгъанда, – деген эди ол, – Гошай ынна башы ауругъан бир жашны сау этгенин билеме. Ол жаш ким болгъанын унутханма. Гошай ыннаны ол заманда этген усталыкъ ишин мен кесим кёрмесем эди, ийнанмаз эдим. Анга адам ийнанырча да туююлдю. Ол жашны башха дарманла бла иги эталмагъандан сора, ахырында ол заманлада бир адамны акъылына келмезча иш этген эди: жашны башын тешеди да, ары жула салып, бир къауум заманны ичинден иринин кетерип,

анасындан туума сау этеди. Мен аны кесим кӱргенме. Аллах жаннетли этсин ол уста тиширыуну».

Ол хапар айтхан кюн алайда олтурган абадан мухолчула да ол ишни юсюнден эшитгенлерин билдирген эдиле. Аланы айтыуларына кӱре, ол жаш, бу уста тиширыу болмаса, тели болуп кетерик эди.

Ким биледи, ары дери да Гошай ынна анга ушаш операция этген да болур эди. Къалай-алай болса да, Гошай керекли хирург адырлары бла, окъуу болмай, къуру кесине Аллах берген усталыгына таянып, адам айтып-айтмазча усталыкъ эм батырлык иш этгенди. Ол къуру Мухолда угъай, битеу Малкъар ауузунда белгили болганды. Анга кеслерине бакъдырырга башха ауузладан да кӱпле келгендиле.

Гошай ыннаны къызы – Эристауланы Налжан да – анасындан кӱп затха юйренгенди. Ол кӱплени сау этгенди: сирке ашаганны, кичиуню, ичлери бургъанланы, дагыда кӱп тюрлю аурууладан – аланы къайсы бирин санайыкъ – багъа билгенди.

Экинчи уста, мен да таныган Наршау хажини къызы, Уллубашланы Ибрагимни юй бийчеси Жулдуз ыннады. Бу да бек сейирлик, уллу билими болган, жууаш, огъурлу тиширыу эди. Кече-кюн демей, эринмей, кесини усталыгын адамлагъа къызганмай берген адам болганды. Жулдуз, жаз болса, тӱшлеге барып, дарман кырдыкла жыйып айланыр эди. Аланы, уллу юйню хырыкларына чойчюкле уруп, ары тагып къурутуучу эди. Мен таныганда, ыннагъа бир жетмиш жылдан атлай болур эди. Алай ол жыл санда окъуна аны онг эмчегинден сют келгенлей туруучу эди. Кӱзлерине акъ тюшгенлеге, башха тюрлю ауругъанлагъа да эмчегинден 2–3 кере сют тамдырса, кӱзлени сау этиучю эди. Аны алайлыгына бусагъатда сау-эсен жашап турган Цийкъанланы Тенгизни къызы Аминат шагъатлык этеди. «Мен жаш заманымда, анга Малкъардан Шауурдатха жюрюп, кӱзлерими сау этдиргенме. Аллах ол дуниясын жарыкъ этсин аны. Кӱплени кӱз жарыкларын сакълаганды», – дейди ол.

1941 жыл, жай. Мен бармагъымы бичакъ бла кесеме. Къаны кӱп кетеди. Фельдшерге бир къауум кере байлатама. Алай, жарам терсейип, къолум жингирикге дери уллу кӱбеди. Болалмай, Жулдуз ыннама барама. Къолуму, бармагъымы да кӱреди. Терк окъуна кырдыкладан эки тюрлю дарман этеди. Бири бла жарамы байлайды, экинчисин билегиме сюртеди. Дарманланы къалганларын кесиме береди: «Энтта эки-юч кере байларса», – деп. «Оздурган этгенсе ансы, бир-эки кере байласам, сау боллукъ эди», – деди. Юйде эки-юч кере байлагъандан сора, жара сау болду, билек да чӱкдю, эс да тапдым. Жулдуз ынна, къуру кӱзлени иги этип, жараланы сау этип къоймай, дагыда кӱп тюрлю аурууладан багъаргъа жарай эди. Ол заманлада больницада акушерле болмагъанлары себепли, сабийлери ичлеринде терс кел-

ген, къарынлары бургъан тиширыула да анга кѣп келиучю эдиле – ол аланы да иги этиучю эди.

40-чы жыллада Бийнѣгерланы Чофанны жашы Хусей тебалмай къалады, белинден энишгеси кзурушуп. Аны кѣп жерлеге, кѣп врачлагъа эм усталлагъа элтедиле, къаратадыла, бакъдырадыла. Алай тюрленнгени болмайды, эс тапмайды. Андан Хусейни Жулдуз ынна къолгъа алады, хар Аллахны кюнюнден Огъары Шауурдатдан Тѣбен Шауурдатха жюрюп, аны кеси этген дарманла бла багъып турады. Бир жылдан сора Хусей аягъы юсюне болады. Аллах, анга ыразы болуп, жаннетли этсин.

Ючюнчю ыннаны да мен бек уста таныйма. Ол Гюзюланы Оразайны къызы, Бичиланы Изаканы юй бийчеси Алтынкъызды. Бу тиширыуну эки кѣзю да кѣрмей эдиле, алай ол хар нени да кѣрюп, билип тура эди. Къартлыгъында да нюрю тѣгюле тургъан ариу, акъыллы, басымлы, хар нени да билген тиширыу эди. Бурун заманладан да кѣп хапар, таурух биле эди. Малкъаргъа ислам динни кийирип тохтагъан Абай хажини да бек уста таныгъанды. Бу ыннаны усталыгъы башда айтылгъан экисинден башхаракъды. Саусузлагъа башха жаны бла жарагъанды: жинле бла къарагъанды, нартха кирип, аны да хайырланнганды. Ауругъанла, башха жарсыулары болгъанла да, анга кѣп жюрюучю эдиле. Кѣз тийгенни, кемирчеги къайырылгъанны, жин зараны жетгенни, жик тюшгенни, башы, къарыны ауругъанны, къоркъуннганны, дагъыда кѣп башха хыянатланы иги этиучю эди. Адамны келир жашауунда не боллугъун да уста билиучю эди. Алтынкъызгъа да элде «дарман минчакъ» дегендиле. Бу ынна больница жарамагъан саусузланы да иги эте эди.

Бозайланы Зарият, бутларындан атлаялмай, больницада да кѣп кере жатып, врачла да болушалмай чыкъгъан эди. Болмагъанындан сора, Зарият, Алтынкъызгъа келип, къалай ауругъанын айтып, бир мадар эт деп тиледи. Ынна: «Кѣрейик, Аллах айтса, иги болурса», – деп, мынга багъып башлайды. Бир къауум замандан Зарият аягъы юсюне болады. Кесин сакъляялмай, экинчи кере да ауруп, тебалмай къалгъанда, Алтынкъыз аны дагъыда сау этеди. Зарият, Орта Азиягъа да кѣчюп, андан да къайтып, ол аурууун ахырыда унутуп жашагъан эди, Алтынкъыз ыннаны да уллу ыразылыкъ бла сагъыныучу эди.

Айтханымча, бу тиширыуну дагъыда билгичлиги бар эди. Адамланы соргъан затлары хар заманда ынна айтханлай болуп болгъанды. Аны алайлыгъыны юсюнден мен билген бир ишни эсгерейим. 1941 жылны аллында мени атам ана къарындашым бла юйге кеч келедиле. Атам: «Келля, бу биз мурат этген иш бола эсе, бир къара», – дейди. Ала уа мени ана къарындашыма бир иги къызны тилей айлана эдиле. Ынна атама: «Кеси жанынгдан экишайлыкъ ахча ал да манга бер, сора эртген бла айтырма хапарын», – дейди. Ана къарындашым

бир кѳауум кюмюш капек береди. Эрттенликде ынна былагѳа былай айтады: «Жашы, сен ѳлмегин, ол сиз умут этген иш боллукѳ тѳюйюлдо. Келинни кѳарындашына узакѳ жол чыкѳгѳанды. Андан кѳыйналып кѳайтырыкѳды. Кеси да, бу кѳызны алмай, Тѳбен Малкѳардан тиширыу аллыкѳды дегенде, атамы, ийнанмай: «Да ишибиз тамам бола турады», – дегенине: «Да кѳрѳурсе, жашым, бираздан», – деп кѳояды. Кѳп да бармай, Германия бла уруш да башланды, мени ана кѳарындашым урушха кетди, анда ауур жаралы болуп келип, Тѳбен Малкѳардан кѳыз да алды.

Ынна халкѳыбыз кѳчерден бир жыл алгѳа алай боллугѳун айта туруучу эди. Болсада аны айтханына бир-бирле уллу эс бурмай эдиле, артыкѳ ийнанмай: «Да бизни не терслигибиз барды, нек кѳчѳрлюкдѳюле?» – дей эдиле. «Кѳчген да этерикбиз, кѳчген жерде халкѳыбызны кѳбѳюсю да кѳаллыкѳды, бери да кѳайтырыкѳсыз. Эски элдеде эл болмай, Зынада ариу эл боллукѳду, ѳгѳюз арбаланы орунуна ат арбала жѳрѳрѳюкдѳюле, ѳйлени башларында ауча жипле тартыллыкѳдыла, жашау да иги боллукѳду. Ол жашауну сиз кѳрлѳюксѳюз, балам», – дѳучѳ эди. Ол айтханланы биз кѳзѳбѳюз бла кѳрдѳюк. Бизни кѳчѳрѳрѳге бир ѳч-тѳрт кѳн кѳалгѳанда, ыннаны кѳрѳрѳге кѳызы Хадижат Жемталадан келеди. Ол а анга: «Нек келдинг бери? Бу кѳнледе халкѳыбыз кѳчген этерикди, сабийлерингден айырылма», – деди. Кѳызы уа: «Да мени жашым аскердеди, бизни кѳчѳрлѳюк тѳюйюлдѳюле, келля», – деди. Ол а: «Алай сунуп тур. Жаншай турма да, кѳысха ызынга кѳайтып, сабийлеринги тап. Сени жашынг урушдады деп, ѳйѳнгѳю кѳйдѳрмейми кѳѳйгѳан эдиле?» – деп бошады. Бизге уа: Тамбла Жемталагѳа баргѳан бар эсе, сурагѳыз, мынга нѳгерге», – деди. Нѳгер да табылды, Хадижат да танг аласы бла Жемталагѳа кетди. Ол кетип ѳч кѳнден сора биз да кѳчдѳюк.

Бу башда айтылгѳан ѳч уста ыннаны бирге ушагѳан бир сейирлик жерлери бар эди: адамлагѳа жѳрѳк халаллыкѳ, жазыкѳсыныу, не бла да болушургѳа, эс тапдырыгѳа итиниу. Ол затла аланы жашау жорукѳлары эдиле. Аны себепли болур эди ала бакѳгѳан, сау этген адамларындан бир заманда хакѳ алмагѳанлары.

Алайды да, бирле халкѳыбызны кѳылыч бла, бирле этген ишлери бла, бирле усталыкѳлары бла, бирле уа акѳыл бла сакѳлап, бусагѳатха дери жетдиргендиле. Биз а, шѳндѳгѳю тѳлю, алагѳа тенг болалыр-бызмы?

ХАСАП

Кѳюз артында Малкѳарны ууакѳ малын – кѳѳйланы, эчкилени – тау артындан элге сѳре эдиле. Ол заманда малланы игиреклеринден сайлап, асламында семиз ириклени хасап этиучѳю эдиле.

Хар элде бир къауум хасапчы бар эди. Хасапчы – ол малны тап жарашдырып союп, хар санын да силип, керип, ариу тузлап жарашдыргъан адам эди.

Хар затын да хасап этип бошагъандан сора, малланы этин быкыгъа керип, от жагъаны башына тагъа эдиле. Эт анда ариу къакъ бола эди. Хасаплары кѣп болгъанла, жаз башында малны бутун неда къабыргъасын бир сау малгъа алышыучуларын, атамдан айтып эшитгенме.

Къолайлары болгъан адамла хар жылдан кеслерини юйлеринде хасап этиучю эдиле. Мени атам Осман, хар жылдан бир жети-сегиз малны хасап этип, эски юйюбюзню да жангы юйюбюзню да хырыкларында тагъыучу эди. Алагъа от жагъадан баргъан тютюн бла къурум кирип, ариу мор бетли болуучу эдиле, жаулары да тама, татыуу да бек аламат эди.

Хасап этген да малкъарлыланы усталыкъларын кѣргюзтген бир шартды. Малны алай уста жарашдыргъан мен жашагъан ёмюрюмде бир халкъда кѣрмегенме.

КЪОНШУЛУКЪ

Халкъыбызны иги адетлеринден бири бир бирге къоншулукъ этиу эди. Къоншулукъну кѣп затны юсюнде эте эдиле, бегирекда мал сойгъанда. Малны сойгъанда, къоншулагъа юлюш чыгъартмай жарамай эди. Тийреде адамлагъа хар юйге бир жѣрме, бир жилик, сырт сюекден бир эки ургъан бериле эди. Къысха жууукълагъа уа – бир жапхакъ неда къабыргъа.

* * *

Дагъыда адамгъа болушлукъ керекде бизни миллет атып, унутуп къоймагъанды. Сѣз ючюннге, бизни элде Т. М. деп бир жаш туруучу эди анасы бла. Алагъа хар ыйыкъдан тийреден тиширыула сют, бишлакъ, ун, башха зат элтгенлери эсимдеди.

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ АХШЫ ТѢРЕЛЕРИНДЕН БИРИ

Халкъыбыз, бурун заманланы айтмай, 18–20-чы ёмюрледе, биз къартладан, жолоучуланы хапарларындан эшитгенибизча, бир бирге болуша, къарыусузларыбызгъа, ёксюзлерибизге таянчакъ бола, ачылыкъ да, къыйынлыкъ да сынатмай тургъандыла.

19–20-чы ёмюрледе уа мен кесим билген, кесим уста таныгъан юйюрлени юсю бла, ёксюзлеге къарап, кеси юйлеринде тутуп, алай жашатханланы билеме. Аллай эки юйюрню юсюнден хапарларын айталлыкъма. Биринчиси Уллубашланы Ибрагим бла аны юй бий-

чеси Наршаулары Жулдузну, экинчиси Бичиланы Къараны эм аны юй бийчеси Мамайлары Акъкъызыны юслеринден шарт шагъатлыкъ эталлыкъма.

Уллубашлары Ибрагим мал бла кюрешгенди, юй бийчеси Жулдуз а Наршау хажини кызы эди, атасынданмы юйренген эди, уста багъыучу болганды. Ала толу юйюрлю эдиле: юч кызылары, эки жашлары бар эди. Аладан бек таматасы мени анам Кызай, Къаний, Кичибатыр (урушдан жаралы болуп къайтхан эди), Хадис (урушда жоюлганды), гитчелери Кезий.

Ол огъурлу ата-ана, Ибрагим бла Жулдуз, халаллыклары бла, игиликлери бла Шаурдатда белгили адамла эдиле.

Къыйынлыкъ адамга соруп келмейди. Сунмай турганлай, Уллубашлары Хабзо бла аны къатыны ёледиле. Юч сабийлери – таматарлары Алихажи абаданыракъ эди, Къасай бла Абат а гитчечикле эдиле – бир кюнню ичинде ёксюз болуп къаладыла.

Хабзо бла эки къарындашдан туугъан Ибрагим эм аны юй бийчеси Жулдуз Хабзону сабийлерин атып къоймайдыла, кеси юйлерине аладыла. Энди былугъа 8 сабийни тутарга керек, ёксюзлени юйлерине-мюлклерине къарарга керек, оноу этерге керек.

Тынчылыкъ бла болган болмаз, ол эки юйюрню бирикдирип, бир къазанда аш этип, юслерине-башларына къарап, ёксюзлени кёлюн алган.

Аны бла да къалмай, Ибрагимни Ксаналада эрде эгечи бар эди, Ышканти элде. Ол ёледи. Ибрагим аны гитче жашчыгы Исмайлыны да кеси юйюрюне къошады. Исмайыл да ала бла бирча жашап турганды Шаурдатда.

Улудан-улуу бола барганы сайын, къуру аш-суудан сора башха оноу да керек болады. Алихажини юйлендиредиле, кеслери (Хабзоланы) юйлерине айырып, башха этедиле. Артда Алихажи Шаурдатда «НКВД» колхозну председатели болуп турганды. Къасай кечирек юйленген эди, 40-чы жыллада. Бабугентде клёпочный заводну директору болган эди. Урушда жаралы болуп, Бакуда госпитальда ёлгенди. Абат Уяналаны Кызылбекге эрге барганды, Абатны жашлары: Мажмудин, Кёккёз, Аскер.

Ксаналаны Исмайыл да улуу болгандан сора, Шаурдатда къойчу болуп, артда ол Бичиланы Къараны кызы Санийни алганды. Уруш башланып, аскерге кетип, урушда ёлгенди.

Аллахны болушлугъу болур эди, онбир башлы юйдегини кечиндирирге, жете барганын жергелендирирге, алай Ибрагим да, Жулдуз да болган амалларын, кючлерин-къарыуларын аямагандыла, къуруда ол ёксюзлеге къайгыргъанлай, кёз-къулакъ болганлай тургандыла.

Энди уа Бичиланы Къараны юйюрюню юсюнден айтайым. Къара бла аны юй бийчеси Мамайланы Акъкъыз Туура-Хабла элде бек белгили юйюр эдиле. Аланы беш къызлары болгъанды: Саний, Зарият (Кёккай), Назифа, Маруса, Сулихат.

Къаншауну сабийлери ёксюз къалай къалгъанларын Къараны юйюрюню юсюне къалай бла къошулгъанын «Ажымлы къадар» деген хапарда айтама.

Алай бла, юч ёксюз сабий – бири къагъанакъ – къаладыла кеслери. Къара бла Акъкъыз къайры атып къоярыкъ эдиле аланы! Кеси сабийлеринеча алагъа къарагъандыла, ол жерде ол деп айтырча, аллай жашла болурча ёсдюргендиле. Таматалары Ибакъ эди, аны юйлендирген эди Къара, Алтууланы Кючюкню къызы Маруну келтирген эдиле, толу юйюрлю болгъан эдиле: юч жашлары, төрт къызлары.

Къаншауну ортанчы жашы Батчай эди: ариу, къарыулу, кючлю адам. Туура-хаблачыла тутушсала, аны хорлагъан жокъ эди. Ол а, харип, аскерге кетип, урушда айланганды, анда къайда ёлгени да белгисизди, элибизни урушда къалгъанланы эсертмесини тизмесине да тюшмегенди.

Гитчелей, къагъанакълай ёксюз къалгъан Ахмадия уа Нальчикде Ленинчи шахарчыкъда окъуп, артда Ленинградны университетин уруш заманда бошاپ, къуршоуда (блокадада) да урушха къатышып, андан ычхыннгандан сора, Нальчикни немециле алгъынчы, шахарны НКВД-сында ишлегенди, андан сора бек ажымлы ёлгенди.

Ёз балаларынача къайгъырып, хайт деген кишиле ёсдюрюп, Къара бла Акъкъыз чынтты аталыкъ-аналыкъ этгендиле ёксюзлей къалгъан сабийлеге.

Ма тюз алай болгъанды халкъыбызны иги төрелеринден бири. Бизни халкъыбыз ёксюзюне ёксюзлюк сынатмагъанды. Алай а кёчгюнчюлюкден сора, адамларыбызны кёбюсю къайда болса ёле-къырыла, битеу халкъыбыз ёксюзлеча болгъан эдик. Аллах энди аллай къыйынлыкъдан сакъласын, кёрген къыйынлыкъланы унутдурмасын!

АЙДАБОЛ КЕШЕНЕ

1978 жылны жазы. Кюн иссиди. Автобус бла Нальчикден келебиз. Мен Хозаланы Хусей бла олтуруп келеме. Адамла да: «Ма энди эки Хусей бир бирни тапхансыз!» – дей. Мен Хусей бла хапарлашыргъа, аны сёзюн эшитирге бек суююучю эдим. Ол келбетли, кёпню кёрген, бек эсли, бир 90–95 жылы болгъан бек огурулу къарт эди. Жаннетли болсун!

Арауандан (Урваньдан), Аууш жерден (Аушигерден) да ётюп, Ючкъоллагъа жете келебиз. Мен Хусейге:

– Ы, маржа, Хусей, жол кес, – дегениме, ол:

– Кёз кёрген хапармы айтайым, огъесе кьулакь эшитген хапармы айтайым? – деп, манга къарады.

– Кёз кёргенни таба, кьулакь эшитгенни не этебиз?! – дедим мен да, адетде болгъаныча.

– Оллахий, экиси да болгъан хапар айтсам, ол иги болур, – деп, Хусей хапарны башлады.

Ол да хапарын башларгъа, Буруу Аллына жетдик. Алайда Хусей бармагъы бла Къуругъан Журтну (шёндюгю аты Къудохурт) башы таба кёргозтдю.

– Ма алайда мен кеси заманымда Айдабол кешенени жарты оюлгъанын кёргенме. Айдабол кешене Буруу Аллыны чегет жанында, ГЭС ишленген жерде эди. Кешенеле бизни жерде андан сора да кёп эдиле. Алай бу кешенени магъанасы бизни малкъар халкьгъа бирда болмагъанча уллу сунама. Нек дегенде, кёресе, бусагъатда «Ёгюз иесине кётен жетмез» деп, мал кыыстаргъа жерибиз болмай кьалгъанбыз. Айдаболну заманында уа бирда кьалмагъанлай бу аулакьла кюнчыгъышха, кюнбатышха эм шималгъа къарай – хар жанына тогъуз кюнлюк (ат баргъан) жол болгъанды. Ол жерледе бизни халкь болмаса, Къарачай бла Дюгерден сора, башха халкь жашамагъанды. Ол юч халкь а бир болгъанбыз.

Бу мен атамы атасындан эшитген Айдабол кешенени юсюнден хапарым да халкьыбызны бек жигит, бек акьыллы бийи Айдаболну юсюнденди.

Акьсакь Темир бизни хорлагъандан сора, халкьыбызны тюзледе жашагъанлары – кьырылмай кьалгъанлары – таулада жашагъанларыбызгъа кьысылгъандыла. Артда уа кёп заманны ичинде ол мен айтхан аулакьлада халкьыбыз кесини жылкьыларын, тууарларын, кьойларын кютгенди, кесине кереклиси тенгли арпа, будай, бидиш, нартюх этгенди. Ма ол заманлада кьуралгъанды «Тюзю махта да, тауну ал» деген нарт сёзюбюз да. Ол заманлада суюсе – суюучю, суюсе – бий болсун, халкьыбызны эр кишилеринден кесибизни аскерибиз да болгъанды, халкьыбызны кьорууларгъа.

Айдабол бийлик этген кезиуде Узун Къаладан (шёндюгю Прохладный) Уллу Малкьаргъа кьуугъун келгенди. Келген жылкьычы жаш эди. Ол, Айдабол бийге келип, алай айтады: «Узун Къаланы ары жанында, аулакьлада, орус аскерле кёрюнгендиле. Ала аз-аздан бери кьысыла келедиле».

«Сиз кеси аллыгъызгъа уруш этмегиз. Келе эселе, келмеге кьоюгъуз. Сизге тиймеселе, тиймегиз. Мен а, Уллу Тёрени оноуна кёре, аскерим бла мычымагъанлай жетерме», – деп, Айдабол ол кьуугъуннга келген жылкьычы жашны ызына кьайтаргъанды.

Ол да кетгенлей, Айдабол Уллу Тёрени жыйгъанды. Тёречилеге кьуугъунчуну хапарын билдиргенден сора, былай айтханды: «Мен

акъыл этгеннге кёре, бизни халкъгъа Узун Къаладан бери жерлерибиз жетерикдиле. Бештау жанын Къарачайгъа къояйыкъ. Бу жанында уа, Терк жанындан башлап – Малгъабакъгъа, андан – Узун Къалагъа, андан Бештаугъа кесип сакълялсакъ, ол бизге тамамлыкъ этер дейме. Ансы, халкъыбыз урушда къырылгъанлы, эмина да азайтханлы, биз андан ары жерлерибизни сакълялырбыз деялмайма. Аны себепли, хурметли Уллу Тёре эркин эте эсе, мен аскерим бла оруслуланы Узун Къаладан ары къууайым», – деп, сёзюн бошагъанды.

Уллу Тёре, Айдаболну айтханын тюзге санап: «Ахшы жолгъа бар! Тейри болушсун! Душманларыбыз сизден къоркъуп, къуш тюгюнлей чачылсынла, аулакларыбыздан жокъ болсунла!» – деп, эркин этгенди.

Айдабол аскер жыйыны бла жолгъа ашыгъышлы атланганды. Алай ол кюн Айдабол чыкъгъан жолгъа сени жауунг окъуна чыкъмасын!

Экинчи кюн Айдабол, орус аскер жыйынны табып, аланы Узун Къаладан иги да ары сюргенди. Эки аскер жыйын биринчи тюбешгенде, къаты сермеш да болгъанды. Айдабол, аскер жыйынны аллында бара, сермешни къалын жерлерине кесин асланча атханын артда ёзден нёгерлери айта эдиле. Ол сермешде Айдабол кеси да ауур жаралы болгъанды. Жаралы болгъанын кесини нёгерлерине да билдирмегенди. Алай ол аны ахыр сермешге къатышханы эди...

Айдабол, орус аскер жыйынны Узун Къаладан ары иги кесек къуууп, аулакда чач-тюк этгенден сора, жыйыны бла артха айланганды.

Жолда да жаралы болгъанын билдирмей, тёзюп келип, кеч къарангы бола, Къуругъан Журтну башына жыйылгъандыла. Айдабол, къаны кёп кетип, къарыусуз болгъанды. Алайда атындан тюшюп: «Бюгече былайда къалайыкъ, жашла. Арыгъан да болурсуз», – деп, жамычысын тюбюне жайып жатханды.

Айдабол, ол жатхан жеринден турмай, ауур жарасындан ёлгенди.

Айдаболну, адетде болгъанча, сауут-сабасы бла алайда, ёлген жеринде, басдыргъандыла. Уллу Тёрени оноуу бла, халкъыбызны бек белгили, бек жигит, бек акъыллы адамларыны биринеча, Айдабол бийни къабырыны юсюне кешене ишленгенди.

Айдабол халкъны бек суюгенди, миллетине керек заманда ол халкъыны жерин къоруулай, жанын къызгъанмай бергенди. Кешенеси оюлгъан эсе да, Айдаболну аты халкъыбызда унутулмай жашаргъа керекди».

...Хусей хапарын бошагъанда, биз Зылгы туурасына жетип тура эдик. Ол исси кюн заманны къалай терк кетгенин эслеген да этмедик. Сора мен Хусейге бир соруу бердим:

– Хусей, Айдабол бий, аскери бла мындан барып, оруслуланы къуугъунчу, къабартылыла уа не ишлеп тургъандыла?

Хусей, сейирсинип, кёзюме къарап, былай айтды:

– Ай юйюнге, къалай ангыламайса, ол заманда бу бизни жерле-рибизге къабартылыланы аягъы да басмагъанды. Жангыз бир къабартылы эл болмагъанды. Аны ючюн айтмаймамы: «Ёгюз иесине кётен жетмез» – деп?!

Хусей айтханнга кёре, Айдабол бийни жашагъан заманы 15–16 ёмюрге тюшеди. Аны алайлыгына кёп тарых шагъатла бардыла. Аны ючюн биз Хозаланы Хусейге, халкыбызны тарыхындан бек керекли бетин бизге жетдиргени ючюн, ол дуниясы жарыкъ болсун дейбиз!

БОТАШЛАРЫ

Боташлары Малкъар ауузунда бурун заманладан жашагъан бий тукъум эдиле. Халкыны эсинде кългъан аланы Боташ къласыны, эллерини хуналары арт заманнга дери сакълангандыла. Дагыда Боташ ташы деп жер ат барды, ол уллу белгили ташды, Наргъыгъа жете барып, суу боюну табада.

Боташланы юсюнден белгили, болунган хапарны манга, жаннетли болсун, Хозаланы Хусей айтхан эди. Мен а Хусейден эшитгеними айтыргъа кюрешейим.

Боташлары, адамлары да, хар затлары да онгуна барып, кёбейип, къарыу ала башлагъанда, Абайлары, жыйылып, оноу этгендиле, къланы оноу: Боташланы бирин кълмай кълыргъа, жокъ этерге деп.

Абайладан бла Боташладан а эки татлы тенг болгъандыла. Сора ол Абайладан жаш бир ингир алада ол Боташладан нёгерине: «Кел, былай ары барып, айланып келейик, Саугам сыртына», – деп, кеч кълрангыгъа дери тутханды. Сора, ол Саугам сыртны башында тургъланлай, ол Абайланы жашы Кюнлюм жанында уллу отланы кёргюзтеди да: «Кёресе да ол отланы, ала сизни элни юйлеридиле, сизни адамла бла бирге кюйдюргендиле. Мен санга эталлыкъ буду. Анангы жууукъларына бар», – деп, ол тенгин ашыргъанды. Боташланы жашы, Сукан ауузундан ётюп, Хызны башына жетип, Хызны тары бла Дюгерге кетгенди. Аны анасы дюгер бийни кълзы болгъанды.

Дюгерли бийле оноу этген болур эдиле, ол жаш акълбалыкъ болгълунчу сакълап, Абайланы сюдге бергендиле. Сюд бла кёп кюрешгендиле. Кълалай-алай болса да, Хызны башында Абайланы жерин сюд Абайладан бу Боташланы жашына бердиреди. Хызны башында тап эл салып, ол сау кългълан жашны юсю бла Боташлары экинчи тиргизилгендиле. Сора, тура кетип, ол элчиле Хызны башындан кълйры эсе да кёчюп кетгендиле.

Мен 1943 жылда Хызны башында болгъланма, юй тюпле, мал орун хуналары кесим кёргенме.

УЛЛУБАШЛАРЫ

Алгъасындан айтайым: Къырым хан Мустафаны жашы Хусей Башурукъну (Уллубашлары тукъум Башурукъдан башланады) атын сыйырама деп урады. Башулугъ 'а, къамасын чыгъарып, алайда ханны жашын ёлтюреди. Аты бла къача келгенди да, аты да жолда ёлюп, сора кеси жаяулай Малкъаргъа жетгенди.

Абайлары муну къонакъгъа алмайдыла. Не болса да, Абайладан къоркъгъаны-юркени да жокъ, тюз Кюнлюм чучурну къатында къала ишлеп, юйор да къурап, Башулукъ алайда тохтайды. Алты жашы болгъанды, бек кичиси Учу болгъанды.

Энди Уллубашлары бла Абайланы юсюнден 65-чи жыллада Уллубашланы Хамзатдан эшитгеними айтайым.

Уллубашлары Кюнлюм элни башында, Абайланы да башында Ишкирти чучурну тюбюнде, къалаларында жашап болгъандыла (Бусагъатда Уллубаш къала оюлгъанды). Уллубашлары, кёбейип, айнып, Абайладан онглу болуп башлайдыла. Ол заманда Абайлары, жыйылып, оноу етедиле: «Уллубашланыкъылыны барын да къонакъгъа чакъырып, къурманлыкъ этип, сырадан эсиртип, бир жанларын къоймай къырыргъа».

Кёп турмай, Абайлары уллу тойгъа хазырланадыла. Къоншулары Уллубашланы да тойгъа чакъырадыла. Уллубашлары Абайлагъа тигелейдиле.

Уллу сыра къазанда ёгюз къурманлыкъ бишеди. Абайланы таматары: «Уллубашланыкъыла бары да келдилеми?» – деп сорады. Тергеп къарагъандан сора, Учуну келмегенин билдиредиле. «Да сиз а, къойланы орунга уруп, бёрюню уа тышында къойгъансыз да! – дейди Абайланы къартлары. – Учу жаш эсе да, энди былагъа тиерге жарарыкъ туююлду», – деп, тюз да ол аны айтханлай, шып деп келип, садакъ окъ сыра къазанны сынжырына тиеди, Учу жиберген окъ. Абайланы таматасы: «Кёрдюгюзмю айтханымы тюзлюгюн! Энди, къонакъланы къонакъча кёрюп, сыйлап ашыргъандан башха, биз этер зат жокъду», – дейди.

Алай бла, Уллубашлары, Учуну хайырындан, къырылмай, тюр болмай къалгъандыла.

Уллубашлары Ит тауунда

Аллай ишле башлангандан сора, Уллубашлары алайдан Мацилда суу бла Къуру къолну арасында тешлю-ташлы жерчиклени тюзюрегинде юйле саладыла, бюгюн да алайда хуна тюрлері сакъланыпды.

Учу, бек кичилери болганы себепли, ата юйде, анасы бла, юйдегиси бла жашайды. Учу да, батыр нёгерлери да – Загъаштокъ улу, Тамбий улу, Жанхот улу Азнауур – жортууулгъа (тоноуулгъа) тебиреселе, аланы бир белгилери болганды: ат башны сюегин къазыкъгъа чанчып, аны не Уштулугъа, не Суканнга, не Тёбен таргъа айландырып, алай сала болгандыла, сора нёгерле ол жанына бара болгандыла.

Бир жол Учу, нёгерлеринден эсе, эрттерек чыгып, жортууулгъа Уштулуда Айланнган ташда сакълап болганды. Кеч къарангыда нёгерлери, Учуну юйюне келип, эшикни тюйгенде жабы-жаха этип, Учуну къатыны уянганда, аны къаргъагъанын эшитгендиле. Кёп сагъыш эте турмай, бу жашла Учуну жашчыгъын, чыгъарып, Учуну анасына бердиле. Ол къатынны уа эшигин артындан бегитип, алайда кюйдюрюп кетедиле. Барып, Учугъа айтханларында, ол жарсыгъанын былагъа билдирмеди: «Да иги иш а этмегенсиз, тейри, аны ким да ангылар. Не айтайым буйрукъгъа, энди бир таулу къатыннга къыз сабий а туумазмы да...» – деп къойгъанды.

Учуну къатыны аны итине бек иги къарай болганды. Ол къатынны ёлтюргенден сора, ит кече-кюн да улуп турганды. Ол аны тохтаусуз улугъанындан жашаялмай, Уллубашлары алайдан Огъары Шаурдатха кёчгендиле, ол ит улуп тургъан жерге уа Ит тауу деп аталгъанды.

Учу бла Къайгъырмаз

Бу жолму, артда баргъанларындамы, была тау артында, бир бери, Малкъаргъа, бек жууукъ элде, кече къарангысында жортууулдан къайтып келе болгандыла. Учу нёгерлеринден артхаракъ къалып келе эди. Сора, бир юйден эшик ачылып, бир сабий жилигъанны тохтатама деп, анасы: «Ма, Учу, муну ал да кет!» – дегенни эшитип, Учу уа тюз алайда ол сабийни къагъып алып, къачып кетеди. Учуну жыйыны Уштулуда биягъы Айланнган таш тийресинде жыйышадыла. Ол сабий а Учуну башлыгъында жукълап болганды. Тonoуулдан затларын юлеше келгенде, ол сабийчик жилиды: «Учу, ол башлыкъда уа не затынгды?» – деп соргъандыла. «Бош, бош, къайгъырмаз затды», – деп жууаплагъанды Учу, ала да абери айталмагъандыла.

Алай бла, жашчыкъны атына Къайгъырмаз деп аталып къалгъанды. Учу муну, ёсдюрюп, уллу жаш болгандан сора, Абайлагъа сатханды. Артда ол жаш юйленгенди. Къайгъырмазланы тукъуму андан келеди.

ЦЕРИУ УЧХАН ЖЕР

Нальчикден баргъанда, Къангошадан ётюп, Дюгерле-Жыргъан-Къолдан да ётюп, узун ёр жол бошалгъанлай, аны жингиригине

Цериу учхан жер дейдиле. Ол жерге алай нек аталгъаныны хапары былайды.

Къулла азат этилгинчи, Бийладан Цериу деп бир бай кишини къуулары болгъанды. Ол аладан эки къарындашны жайда арбагъа, къышда чанагъа жегип, кесин жюрютдюрюп тургъанды. Бир жол а былагъа адамла айып этедиле: «Къул болгъанлыкъгъа, намысыгъыз бла ойнатмагъыз», – дейдиле. Къысха айтханда, кёзлерин ачадыла.

Декабрь айны къарлы кюнлеринден биринде, сууукъдан, борандан адамла юйлеринден окъуна тышына чыгъаргъа базынмагъан заманда, бай ол эки къарындашха: «Бюгюн бир бек эригип турама. Чанагъа жегилигиз да, мени Ауулгъа элтигиз», – дейди. Бийланы Ауулда жерлери да, юйлери да болгъанды. Ауул деген жер а Огъары Чирик кёлню ары башындады. Малкъардан ары чана тартып угъай, аллай кюн жаяу баргъан окъуна къыйынды. Байлыкъ эсиртген киши анга эс бурмагъанды.

Алай, не этериксе. Башха амал жокъ. Бай айтды, жарлы этди. Жегилдиле чанагъа, тутдула арышларындан, тебиредиле жолгъа. Ол а – бузкъаудан. Чабырла уча-уча. Бир-бир жерледе чананы тобукъланып тартыргъа окъуна тюшеди.

Къалай-алай болса да, Малкъардан келе, тешикледен берлакъда тик жер барды – Дюгерлиле Жыргъан Къол. Аны жетмей, жашла тохтайдыла. Сора ол адамгъа айтадыла: «Былайда бираз теркирек барлыкъбыз. Кесинги да къаты байлайыкъ, жыгъылмазча», – дейдиле. Ала иелерин жантау бла чанагъа иги къысадыла да, аны, тюртюп, тикден энишге атадыла.

Цериу кечирек ангылайды жашланы хыйлалыкълары. Кесин ычхындырыргъа аямай кюрешеди, алай а болалмайды. Чана уа тик энишге, бютюнда бузкъауданда, къатыдан-къаты учады. Ол адам, амалсыздан, не этерге билмей, къамасын чыгъарып, аны бла тыяргъа кюрешеди. Болсада мияла буз юсюнде тик энишге баргъан чананы къама къалай тыяр?

Аны бла бай киши, чанасы бла тикден кетип, жоюлады. Андан бери алайгъа, башында айтханыбызча, Цериу Учхан Жер дейдиле. Хапар элге жайылгъандан сора, байны жууукъларындан онеки адам къарындашланы ёлтюрюрге тебирейдиле.

Анда, Ауулда, Къанлы Ыстауат деген жер барды Алгъын аны аты башха эди. Алайда бу эки къауумну арасында къама сермеш башланады. Болмазлыкъларын ангылагъандан сора, ол эки къарындаш сыртларын бир бирге тиреп, къазауатда азмы-кёпмю урушдула, келген онекиден алтысын ёлтюрюп, кеслери да алайда жоюлдула. Ма андан бери ол жерге да Къанлы Ыстауат дейдиле.

Бу иш болгъанлы кёп жыл озду. Таркъаймагъан малкъар череги тенгизге кёп суу элтди. Цериуню, ол къарындашланы да таныгъанла,

ол жерлеге атла атагъанла дунияларын эртте алышхандыла. Къанлы Ыстауат бла Цериу Учхан Жер атла уа бюгюнлюкде да айтыла турадыла.

АШАМИШ БЛА АТАБИЙ БИР АДАМ ТЮЙЮЛДЮЛЕ

«Заманны» къошагъы «Малкъар ауазыны» 7-чи номеринде Жангуланланы Ибрагимни «Ашамиш обаны хапары» деген хапарын окъугъандан сора, Ашамишни бла Атабийни юслеринден мен элибизни эм халкъыбызны бурунгулу таурухларын, хапарларын, жырларын бек уста билген, бусагъатда бу дунияны къойгъан (жаннетли болсунла) Тетууланы Мухажирден, ыннам Бичиланы (Гюзюланы) Алтынкъыздан, дагъыда башхаладан Атабийни бла Ашамишни юслеринден эшитген хапарларымы эсиме тюшюргенме. Ибрагимни Ашамишни бла Атабийни юсюнден жазгъан хапары бла мен эшитген хапарланы тенглешидрип къарагъанда, ахырда бирге келишмейдиле. Ибрагим аланы экисин да бир адам этеди. Алайды да, Ашамишни юсюнден мен эшитген эм билген хапар былайды.

Ашамиш Уллу Малкъарны Ышканти деген элинде Кючюклары деген ёзден тукъумну къулу болгъанды. Гитчелей атадан-анадан ёксюз къалып, аны эл ёсдюргенди. Ишге жарар заманында Кючюклагъа къул болгъанды.

Кюнлени биринде Кючюкланы бек келепен бийлеринден бири Ашамишни ашыкъдырып, атын тутуп келтирирге жибергенди. Ашамиш, атны излей кетип, Эшек Ыстауатда табып, атны тигелете келип, Зеппадын ырбынында кишенлеп, арыгъандан, иссиден да адыргы болуп, таш жанына олтуруп, бир кесек солугъанды.

Алайда, арыгъаны хорлап, Ашамиш къалкъып къалады. Кюн тюшден атлайды. Жолоучу болургъа ашыгъып тургъан бий эринлерин чайнай, ачыуланнгандан не этерин билмей, башха атха минип, Ашамишни излей чыгъады. Обала башындан къарап, Зеппадын ырбынында атыны кюте тургъанын эслейди. Атына къамичини жетдирип, мычымай алайгъа жетеди.

Атны къатында Ашамишни эслемей, арлакъ-берлакъ къарап, аны таш жанында жатып тургъанын кёреди. Къатына барып, атындан секирип тюшюп, сермеп, къамасын чыгъарып, жукълап тургъан Ашамишни урады. Къамасыны къанын кырдык бла сыйпап, къынына сугъуп, кишенленип тургъан атын адеж алып, бир зат да болмагъанча, юйюне къайтады.

Бий Ашамишни ёлтюрсенин кишиге да айтмайды. Алай аны мурдарлыкъ ишин тёшде сюрюу кюте тургъан жашла кёрюп тургъандыла.

Жашла кёрген ишлерин, къоркъгъандан, ол кюн кишиге да айталмагъандыла. Ашамишни хапары элге экинчи кюн белгили болады.

Эл кеси ёсдюрген Ашамишге (Кючюкланы кьулу болгъанлыкь-гъа) бек жарсыйды. Соруп-сурап, Ашамишни ким ёлтюрсенин да биледиле. Элни оноуу бла, Ашамишни сыйлы кёрюп, жеринден тепдирмей, жуумай, алайда басдырадыла.

Кечелени биринде Кюнлюм элден къарагъан Абай хажи Ашамишни къабырыны нюр жаннганын эслегенди. Башха кечеледе сынап къарагъанларында адамла, Ашамишни къабырыны нюр жаннганын ишексиз ачыкьлагъандыла. Андан сора элни дин таматарлары Ашамишге шыйыхды деп башлагъандыла.

Мени ыннам Алтынкъызыны атасы Гюзюланы Оразай, кесини эки къарындашы Мушкай эм Мухаммат бла Ашамишни къабырыны тёгерегин хуна этип бегитгендиле. Бюгюн ол хуна сакъланнганды. Кеслерин Ашамишни къатында асырарча Оразай бла Мушкай осуят да этгендиле. Аланы осуятларын толтура, Оразайны, Мушкайны алайда, Ашамишни къабырыны къатында, асырагъандыла.

Ашамиш къабырны къатында уа тёрт-беш къабыр барды. Мен аны сурап тинтгенимден сора, кьалгъан къабырла кимникиле болгъанларын билдим. Гузойланы Налжанны (Гюзюланы Мухамматны жашындан тууады) айтыууна кёре, Оразайны бла Мушкайны къатынларыны къабырлары да Ашамишни къатындадыла. Былайда бир соруу да тууады: ким биледи, Ашамиш Гюзюлагъа жууукьму жете болур деп. Аны алайлыгъын а ол заманда ыннамдан соралмагъанма. Бусагъатда уа 90-жыллыкь Налжан да анга жууап эталмагъанды.

Андан берисинде Ашамиш шыйыхны къабырыны къатында, кьургъакьлыкь кысса, кьурманлыкьла этип, Аллахдан жауун тилегендиле, сабийлери болмагъан тиширыула да, алайгъа барып, кеслерине сабий тилегендиле. Ауругъан адамла да, барып, кеслерине саулукь тилегендиле. Жума кюн жумагъа баргъанла, аны эсгерип, энчи дууа тутхандыла. Ма мен билген Ашамишни юсюнден буду.

Сокьур Атабий а кимди, не бла белгилиди? Атабий Абайланы кьулу болгъанды. Сабийлигинден башлап, аланы кьолунда ёсгенди, алагъа жумуш этгенди. Абайлары Атабийге къарауашларындан бирин берип юйлендиргендиле. Алагъа эки кыыз да туугъанды.

Кызла аналарындан гитчечиклей ёксюз кьалып, Атабий кеси ёсдюргенди. Ала ёсе, ариудан-ариу бола башлайдыла. Алагъа Атабий бирде кьууанып да ышарады, алай кёбюсюнде мудах кючсюнюп, башын ийип сагъышланады. Аны алай этгенини сылтауун бизге бусагъатда ангылагъан кыйынды. Ол заманлада кьулла кеслери да, сабийлери да бийни мюлкюне, малына саналгъандыла.

Бийле кьуллерын-къарауашларын сатаргъа, биреуге саугъа этип берирге, ёлтюрюрге окьуна эркин эдиле. Ма аны ючюн эди кьарт Атабийни да кючсюннгени. Атабийни кёзлери алгъынча иги кёрмеселе да, кызыларыны субайлыкьларын эслеялгъанды. Алагъа башхаланы

да кезлери кыраай башлагъан заманга Абайлары да кыалаларын битдире кетгендиле.

Атабийни жырында айтылгъанга кере, кыаланы ишлегенлеге хар кюнден семиз малла соя эдиле. Атабийге да кыалгъан-кыулгъан сюеклерин бергендиле. Жыр билдиргенге кере, Атабийни бичакъ окыуна жюрютюрге эркинлиги болмай, Абайладан эркинликсиз Шаурдатда Уллубашланы темирчилери да бичакъны ишлерге унамай, Атабий, кыайтып, Абайланы кыарт бийинден: «Сюек кемирирге тишлерим жарамайдыла, аны ючюн бичакъ ишлетирге изим бер», – деп, тилеп, эркинлик алып, оракъ сыныкыдан жарагъан бичакъ ишлетгенди.

Бу ууахтыда кыала да битеди. Кыаланы тоюн этерге Абайлары эбизе, кыарачай, дюгер, кыумукъ, ногъай, чечен бийледен кыонакыла чакырадыла. Кыонакыла Абайлагъа кеп саугъала да келтиргендиле. Абай кыаланы тою айдан артыкъ заманны баргъанды. Жаш бийле Зиришигде, Зынада чаришледе атларын сынагъандыла, тутушлада кючлерин кергендиле, садакъ, мужура атышхандыла. Зеркли башына, Уштулугъа, Коштаннга, Ирициге (Иричиге) жугьутур уугъа баргъандыла, ингир болса, сыра, боза тартып тепсегендиле, жырлагъандыла. Зына ёзени кыонакыланы чатырларындан толу эди.

Кече-кюн да сыра кыазанлада жайлыкыдан келтирилген ючлю ууаныкланы этлери бише эди. Сырыйна таууш жашланы, кыызланы абезехге чакыра эди. Кенгден келген жаш бийлени сыра мюйюзлерине Атабийни ариу кыызлары Сырма бла Сырмахан (аланы атларына алай айтайыкъ) сыра кыошунладан сыра кыуа айланадыла. Кыонакыланы кезлери, айхайда, ол ариулагъа сукыланып кыарай эдиле. Ким биледи, Сырма бла эгечи кеслерини сюйген эллери Малкыарда ахыр кюнлерин жашагъанларын сезала болурму эдиле?..

Кепге созулгъан Абай кыаланы тою да бошалады. Кыонакыгъа келген бийле, шапаларын, кыулларын, кыарауашларын, негерлерин кыя, жыйын-жыйын Малкыар ауузундан кетип башлайдыла. Ол заманланы адетлерине кере, тойгъа узакыдан келген сыйлы кыонакыгъа кезю кыарагъан затны саугъа этип берирге керек болгъандыла (кыыз, ат, сауут).

Тюзюн айтханда, бий кыонакъ жашланы кезлери неден да бек Атабийни ариу кыызларына кыарагъандыла. Абайлары ариу Сырманы эбизе бийге саугъагъа береди. Эгечи Сырмаханны уа дюгер бийге саугъа этгендиле.

Бу мен башда айтхан Атабийни юсюнден хапарны Тетууланы Мухажир айтхан эди манга.

Болсада Атабийни жырында уа Атабийни кыызларын сатханча айтылады: Сырманы тау артына сатадыла, эгечини юсюнден а жырда бир зат да чертилип айтылмайды. Кыалай-алай болса да, Абайлары Атабийни кыызларын, сюйселе, сатхан этсинле, сюйселе уа, саугъа

этсинле, Атабийге этерни этип, кызысыз кыюуп, Атабийни кыоркыган палахына жетдиргендиле.

Кызыла юйюне кыайтып келмегенлеринде окыуна сезеди Атабий анга уллу кыыйынлык келгенин, энди жанындан суйген кызыларын ахырыда кёрмезлигин. Бир-эки кюнден кызыларыны хапарын эшитген Атабий дерт жетдирирге кыаст этеди. Уллубашланы темирчи ишлеген бичагынын башха барыр жютю этеди. Абайланы уа эки жаш бийлери, сыра ичип, тойладан жыйылмай, не аманлыкыладан да артха турмай айлана эдиле. Атабий а ала жатыучу отоуну уста билгенди. Ала келгинчи, ары кирип букыганды. Кече арада бий уланлары, сырадан да тартып, жырлай-жырлай, отоуларына киредиле. Жаш бийле, таянганлай, хурулдап, жуклап башлайдыла. Атабий да, букыган жеринден чыгып, тыншыкы жашланы ундурукларыны кыатына жанлайды.

Жютю бичагынын чыгырып, экисини да боюнларын кеседи. Бичакыны кынына сугууп, кеси гытысына кетеди. Ким биледи ол кече Атабий кыаллай сагышла этгенин. Алай, сёзсюз, кызылары кёзюне кёрюнюп, алагыа ёхтемленип айта болур эди: «Кызыларым, мен, сизни кыаныгызыны алмай, сизден алай бошуна айырылалмазлыгымы билигиз. Энди сизни кёрмей жашагандан эсе, ёлтюрселе да, кыоркымайма, кыанымы алганма, сау кыалыгызыз. Манга ачыу этмегиз», – деп.

Эрттенликде бийни уланларыны союлганларын киши билмейди. Баям, ала ары дери да жатыучу болур эдиле тыошге дери. Бир заманда союлган бий жашланы анасы, кычырыкы-сыйыт этип, чачын-башын жырты, кесини мыллыгын аланы отоуларындан тышына атды. Бийле, бийчеле, бош адамла да, кычырыкыгыа чабышып, мычымай жыйылдыла, сарнау-сыйыт башланды. Атабий да, жыйылганланы кыатларына жанлап, араларына чыгады. Кыан жугуу бичакыны бийлени алларына атады: «Жаш бийлени кыаны – кызыларымы багыасы», – деп, батыр сюеледи. Ким биледи, Атабийни тыюдюлеми, урдуламы, алай Абайланы таматалары битеу Малкыарны бийини оноуу бла эки эмилик атны келтиртеди. Ол эки эмиликни кыуйрукларына Атабийни эки аягынын эки атха байлатып, Зына ёзенде атланы бошлатады. Атла, юркюп, Атабийни алып кыачып, Зына ёзенинде ёлтюредиле. Алай бла Атабийни асыраргыа жууугуу да кыалмаганды. Кыалса да, Абайлары аны асырата турмай эдиле.

Кыабыры болмаса да, кесини батырлыгыны бла адамсызлыкы, огыурсузлыкы, адамны баш намысы бла ойнау ишни кечерге жарамзлыгынын кёргюзтген Атабий, халкыны эсинде жыр болуп, тыюзлюк эм баш эркинлик ючюн кюрешчича кыалганды. Аны кыабырсыз кыойганланы уа не атларын, не кыабырларын халкыбыз сакыламаганды. Ала ёмюрлени толкыунларында унутулгандыла.

* * *

Мен бу эки адамны, Атабийни бла Ашамишни, юслеринден бир къауум тинтиу иш бардыргъанма. Бек алгъа мен бу затха эс бургъан эдим: Абай къаланы не заманда ишлегенлерин билирге. Башха ауузларыбызда да къалала, кешенеле кѐп болгъандыла. Аланы бирлери кеслери оюлгъандыла, бирлерин адамла ойгъандыла, бирлери уа, ёмюрлени шагъатларыча, бюгюн да сюеледиле.

Аладан бири Абай къалады. Белгилисича, малкъар ауузлада къалаланы, кешенелени бизни халкъыбыз бизни жыл санауну аллында окъуна ишлеп башлагъандыла. Аланы ичинде Абай къала алай эрттегили да туююлдю. Бек жаш къалаладанды десек да, жангыллыкъ туююлбюз. Бу къаланы Орта ёмюрледе ишленнгенине уа бир адамны да ишеги болмазгъа керекди. Бир къауум алимлени айтханларына кѐре, бек кѐп эсе – 700 жыл, бек азы уа 500 жыл болады дейдиле. Алай эсе, Атабий бек азындан 500 жыл мындан алгъа жашагъанды. Ол заманлада уа Малкъаргъа муслийман дин кирмесе керекди. Малкъарда муслийман дин тохташдырылып бошагъанлы уа, мени тергеуюме кѐре, бек бола эсе, 400 жыл болады. Алай эсе, бизни айтыргъа эркинлигибиз барды – Ашамиш бла Атабий бир заманда жашамагъандыла. Аланы жашагъан заманларыны арасында бек аздан 100–200 жыл барды. Аны себепли, Жангуланланы Ибрагим айтханча, Атабий бла Ашамиш бир адам туююлдюле, болургъа да амаллары жокъду. Ала экиси да башха-башха ёмюрледе жашагъан энчи адамладыла.

Алай быланы бир бирге ушагъан жерлери да барды: Ашамиш да, Атабий да кеси башларына эркинликлери болмагъан къулладыла. Экиси да зорлукъ къылычыннан жоюлгъандыла. Экиси да Уллу Малкъарда жашагъандыла. Аны себепли Ибрагим бла да даулашырча туююлдю, нек дегенде ол эки адамны, мен башда сагъыннган ушаш жерлери ючюн, ёмюрлени саркъыуунда бир адамгъа ушашдырып, бир адам сунуп къояргъа да боллукъду.

ЖАН УЛУ

Озгъан ёмюрню 80–90-чы жылларында Малкъарда кѐп той этилгенди. Аллай тойладан бири Къайгъырмазланы Сюлеменни юйюнде бара болгъанды. Жылы заман эди. Муртазланы Абдулла бла мен столну эки жанында олтурупбуз. Абдулла мени бла хапар айтыргъа бек суююучю эди. Жаннетли болсунла Абдулла да, Сюлемен да! Бир-раздан Абдулла: «Оллахий, сени бир иги хапар бла къууандырайым», – дейди. «Да манга андан уллу игилик этерик туююлсе», – деп, мен хапарына тынгыларгъа киришеме.

«Бир жол Нальчикде больницада жатама да, сора аны холлунда (бир 5–6 адам олтуруп эдик) сѐз бек жигит бу тѐгерекде ким болур

дегенге жетеди. Айтып башлайбыз хар ким кеси билген-эшитгени-бизни: ким чеченли, ким къабартылы, ким аварлы дей, даулашабыз, бир бир бла келишмей. Къарай кетеди да бир къарт къабартылы киши, артында сёз къошады: «Угъай, сиз бир зат да билмейсиз, тынгыла-гъыз, айтайым», – деп, хапарын башлайды.

«19-чу ёмюрню аралары болур эди. Хадагъужукълары бийле эдиле, сора ала, адамланы да жыя, той эте туруучу эдиле. Бир жол Хадагъужукъ бий, аллай тойгъа къабартыны жигит жашларындан бир 20–25-син чакъырып, алагъа борч салады: «Ногъай бийни битеу Кавказда болмагъанча бир алапат, хар чаришде озгъан сейирлик аты барды. Ол аны тюз бир ариу юйдеча тутады, киритлеге бегитип, алай сакълайды. Барып, ол атны урлап, манга келтиригиз», – дейди. Жашла жолгъа чыгъадыла.

Дагъыда Хадагъужукъ улуну бек ышангъылы адамы болгъанды. Ол Малкъардан болгъанды. Бий, ол малкъарлы нёгерин чакъырып, аллай борчну ол малкъарлыгъа да бергенди. Жыйын жашла эрттенликде кетгендиле, малкъарлыгъа уа тюшде белгили болгъанды ол жумуш. Атланганды кесинлей ол жашланы ызындан.

Ол жашла Къобан сууну бери жанында тохтагъандыла. Ол жигит малкъарлы быланы жетип, кечгиде Къобанны кёчюу жерлерин билип, алайтын ётгенди. Жыйындан муну эслегендиле.

Малкъарлы кече бла дагъыда баргъанды, Ногъай бийни аты тургъан жерге жетип, киритлени ачып, атны ариу тыншчыкъ чыгъарып, адежге алып, артына айанып, Къобандан бери да ётегенди. Танг жарый, ол къабартылы жашла муну кёредиле да, ызындан тебирейдиле. Ол жаш бир агъач къыйырында тохтайды, кеси атын жатдырады, кеси да бугъады. Жашла къуухотуннга къалып жетедиле.

Жете келгенин аудура да байлай, сора, атларына байлап, атланы да адежге тизип, ол халде барын да Хадагъужукъ улуну аллына элтеди.

«Билип тура эдим былай боллугъун а!» – деп, Хадагъужукъ улу ачыу ётгенди. Ол жаш а атны бийни къолуна бергенди, кеси уа Малкъаргъа жол алып кетгенди...»

Бир ауукъ замандан Каменкада Жаникаланы Зулимат ёледи. Аны дууасына иги кёп жашагъан яникойчула, каменкачыла да келедиле. Аллай жерде кёп зат айтадыла, кёп зат эшитиледи. Акъылымда тургъан ол Муртазланы Абдулладан эшитген хапарны айтама да: «Ким болур ол, болгъанмыды аллай адам?» – деп сорама. Кёбюсю эшитмегендиле ол хапарны. Алай а эшитгенле да чыкъдыла, бир юч-тёрт къарт, бир бирлерине айта, ол адамны тукъумун да айтдыла. «Малкъарлы болгъанын биле эдик, тукъуму уа Жан улу эди», – дедиле.

ЦОРАЛАНЫ БАУЧУ

Баучуну юсюнден мени атам, Бичиланы Осман, хапар айтхан эди. Баучу, атамы айтыууна кёре, 19-чу ёмюрню ал жарымында туугъан болур. Ол жаш заманында кёп жерледе айланганды, ол санда Рос-сейде да болгъан болур, орус тилни иги биле эди. Бек ётгюр, жигит, акъыллы да адам болгъанды. Артыкълыкны кёрюп болмагъанды. Хапарымы аны белгили этген ишни юсюнден айтайым.

Къул-бий айырылгъандан сора да, Малкъарда бир-бир тукъумла жасакъ телеп тургъандыла. Бир тукъумну юлгюсюнде айтайым: ол тукъум Амырханлагъа хар жыл сайын бир ючлю-тёртлю ёгюзню жыл асырап, сора ол тукъумну битеу адамлары жыйылып, сый да къурап, Амырханлагъа барып, ол ёгюзню да, сыйны да берип, алай къайтып болгъандыла.

Амырханлагъа баргъанда, Ышкантида Цораланы аллы бла ётюп болгъандыла.

Биринчи жыл тёзгенди Баучу, абери айтмагъанды. Экинчи жылда уа, тёзмей, биягъы сыйларын да, ёгюзлерин да алып келгенлеринде, Баучу барыны да алларын тыйгъанды. Сыйда ашарыкъланы ныгыш-дагъылагъа берип, ёгюзлерин да, кеслерин да артха къайтаргъанды.

Бу хапарны эшитип, ёзденле, чанкала, жыйылып, оноу этгендиле, сора, бир 15–20 атлы болуп, Баучугъа къажау атлангандыла.

Ол аладан къоркъмагъанды, батыр адам эди. Бир иги къара аты бар эди, аны бла сауут-сабасын да алып, бир кесинлей ол ёзден къау-умну алларына чапханды: «Аздан – аз ёлюр, кёпден – кёп ёлюр!» – деп. Ол бий жыйын элгенгенди, артха къайтханды.

Баучу билгенди ишни ол кюйюнлей къоюп къоймазларын, бош турмагъанды. Болжалгъа салмай, биягъы атына минип, Терк башына жетгенди. Ол, ары баргъанда, бир кийик улакчыккыны тутуп, жарым патчахха сауыгъа элтгенди. Жумушун айтханды. Тюз да бу хапарын айтып бошагъан ууахтыда, ёзден жыйындан бир къауум адам Баучу болгъан жерге киргендиле. Жарым патчах: «Кимледиле была, не эте-диле?» – деп соргъанды мындан. Баучу айтханды: «Да была уа тау бийлебиз дейдиле, бийлигибизни излейбиз дейдиле». Бу Кавказны таматасы Баучу жанлы болады, была уа алай бла артха къайтадыла.

Ол кюнден сора халкъ жасакъ элтиуню тохтатханды. Баучу уа аны юсю бла халккыны эсинде къалгъанды.

БИРИНЧИ ТАШ

Владикавказ. 1916 жылны февраль айыны ахыр кюнлери. Кюн сууукъду. Владикавказ округ сюдню арбазында атла тагъылыпдыла. Сюдню аллында уа, башлыкълагъа чулгъанып, кюмюшбаш къама-

лары этек тюплеринден къарай, кёп малкъарлы, къауум-къауум болуп, хапар айтадыла. Ичинден Гюзюланы ашчы чыгъады. Адамланы тегерегин аладыла эм: «Не сордула? Не айтдынг?» – деп, шош сорадыла. «1913 жылда 22 июльда сен Жанхотлагъа чапханлада болгъанмыса, санга, ары кел деп, ким кюзутхан эди, биринчи ким башлагъан эди?» – деп сорадыла. Мен а: «Бизни киши да кюзутмагъанды. Малкъар адетде болгъаныча этгенбиз. Мен кесим къатышханма, алай биринчи ким башлагъанын билмейме», – дегенме.

Владикавказны округ сюдю кюзгъалыугъа къатышхан алтмышдан аслам адамны соргъанды эм аланы биринден ол ишге ким оноу этгенин, ким кюзутханын, биринчи ким башлагъанын билалмагъанды. Ол а халкъны бирлигин, сатылмагъанлыгъын кёргюзтеди, кюзгъалыугъа мингге жуукъ адам къатышхан эсе да.

Аллай уллу ишни кзураучусу да, башлаучусу да болмай амалы жокъ эди. Мен а хунаны биринчи ким бузуп башлагъаныны юсюнден билгеними айтыргъа сюеме.

Ол адам бусагъатда да сау-саламат Огъары Малкъарда жашайды. Малкъар ауузунда бек намысы жюрюген адамладан бириди. Кесини айтыууна кёре, бир 81–83 жылы болады. Ушагъылы, жыл санына кёре болмай, тири, элде хар жаны бла да оноугъа къатышхан къартды. Урушну, урунуу эм колхоз кзурулушну ветераныды, коммунистди. Бек сейирлик ёмюр сюрген адамды. Ол Хозаланы Жумаккуну жашы Хусейди.

1913 жылны 22-чи июлунда этген ишини юсюнден Хусей ма быллай хапар айтханды: «Мен ол заманда малчыгъыбыз бла Ынцыттыда туруучу эдим. Тейри, манга бир 15 жыл а бола болур эди.

Малкъар Жанхотлагъа чапхан кюн мен Чирик кёлде Каркаланы тирменлерине келеме. Ынцыттыдан Чирик кёл туурасына чыккыганымда, кёп адам къауум-къауум, хылыф баргъанларын эслейме. Мен тирмен къатына жетерге, адамланы кёбюсю Гамар кёпюрден ётген эдиле.

Атдан тирменликни тюшюрюп, тирменнге кийиреме. Анда Каркаланы бир къартлары туруучу эди да, анга ол ётген адамланы юсюнден хапар сорама. Къарт а манга: «Оллахий, эгечден туугъан, халкъ Жанхотлагъа чапханды. Атанг Жумакку да ётгенди», – дейди. Ол хапарны эшитгенлей, мен, бир чапханлай, Жанхотланы юйлери къатында жыйылып тургъан халкъ къатына жетеме. Адамланы ичи бла орталарына ётеме. Атам да: «Хайырсыз, сен а къайдан чыккыдынг бери?» – дейди. Олсагъат мени къатыма эки киши келип: «Ай, жаш, сен а тап келдинг да», – деп, кьолумдан тутуп, арлакъда хуна къатына элтедиле эм: «Бу ауа тургъан ташны тюрт да энишге ат», – дейдиле. Мен кьолум бла тюртюр кёреме, алай таш тепмейди. Сора, аякъларым бла тюртюр, ташны энишге атама. Мен ташны тюшюргенлей, халкъ,

чабып, хунаны ташын жагъагъа ташып къуядыла. Мен да адамла бла бирге ташланы къадалып ташыгъан эдим. Ол мени къолумдан тутуп элтгенле – бири Малкъардан Гюзюладан болур эди, бири уа Уллубашладан эди. Хунаны чачып бошагъандан сора, Жанхотланы тюкенлерин чачып башладыла. Ол юйчюкню тюп этажын бузгъандыла, алай чигинжиле бла башы къалгъанды. Бир къауум адам аны аудуралмай тура эдиле. Мени атам да – аланы ичинде. Аланы бирине, элттип, бир ёре ташны береме да, аны бла ургъандан сора, юйню чигинжилерин оядыла.

Тейри, мен алайгъа чабып жетгенде, эки-юч адамда къызыл байракчыкъла да кёрген эдим. Ушкоклары болгъанла да бар эдиле. Алай уруш этмеген эдиле. Жанхотланыкъыладан бирлери, бек къыжырыкълап, тапанчасын, къамасын чыгъарып къычыра эди. Алай анга киши эс бурмай эди»...

Хусей хапарын бошагъандан сора: «Да, аллай ишле да болгъандыла, аланы да кёргенбиз. Энди уа жер да, агъач да, хар зат да халкъныкъыдыла. Сиз а хар зат да шёндюча болгъан суна болурсуз», – деп, тынгылагъанлагъа къарап тохтады.

ОСМАННЫ СЫРТЫНДА ЧЫБЫКЪ ТАПЛА

Тюкен къаты ныгъышда уллу санлы, бёкем, бал бетли, огъурлу къартны тегереги бир заманда адамдан къуру болмайды. Ол чамны суйген, къартха къарт, жашха жаш болгъан Цепишланы Османды.

Бир кюн ныгъышдагъыланы къайсы эсе да, лакъырда этип: «Алан, Осман, сыртынгдан чыбыкъ тапларынг кетгенмидиле?» – деди. Къартны олсагъатдан къызыл нюрю бетинден кетди, къалай эсе да теренден кючсюнюп, жюреги къыйналып: «Ай, Аллахдан аман тапмагъын, аны несин сагъынаса, тап ыз бар эсе да, тура болурла», – деп, ыразы болмагъанын билдирди. Алайда олтургъанланы бир къауумубуз, аны эшитип, не чыбыкъ ызла эселе да, аны юсюнден хапар айтырыгъын тиледик. Алай биягъы Осман, суйсюнмей: «Къоюгъуз-къой, анса эшитген болмазсыз», – дей, иги кесекге бир жанына къарады да, тынч-тынч хапарын башлады.

«Жашла, Аллахдан аман тапмагъыз, къоймайсыз да, не этейим ансы, эски жараларыма уа туз сепгенлей этдигиз», – деп, хапарын башлады.

«1919 жылны ал айларында, ма бу сиз таныгъан тау ауузланы алама деп, итден туугъан Серебряков, кесини къзакъ аскерлерин бери айландырып, уруш башлагъан эди. Къзакъла уруш бла бирси тау эллени алгъанларыны аман хапары Малкъаргъа жайылады. Къуугъунда бир заманда да артха тура билмеген малкъарлыла, бу жол да къоркъуп къалмай, къолуна сауут алаллыкъ бла таш аталлыкъ

Зылгы тарына, Сукан тарына, Холам ыфчыгына юлешинип тохтагъан эдиле. Ай анасыны, ол заманда малкъарлыланы сауутлары жетишсе эди! Бети къара, ол заманда ол итден туугъан Серебряков Малкъарны тюшонде окъуна кёрсе эди!

Душманнга къажар битеу къара Малкъар сюелген эди. Керти, бийле, чанкала уа къара халкъ жанлы къайры боллукъ эдиле, Серебряков жанлы болмай. Тарладагъылагъа хар ким къолундан келгенича болуша эди: ким шапалыкъ эте эди, ким азыкъ элте эди, ким сауут мажара эди. Аллай болушлукъчула къартла бла жашчыкъла эм тиширыула эдиле. Биз да къолубуздан келгенни аямай эдик. Бир къауум жаш болуп, къошладан азыкъ жыйып элтиучю эдик Сукан тардагъылагъа. Мени атам Жашау да анда эди.

Февральны аягъында къазакъ аскер Чегемге, Холамгъа кирген хапар Малкъаргъа жетген эди. Алай болгъанлыкъгъа, малкъарлыла абызырап къалмагъан эдиле. Къазакъла ёшюнлерин не къаты урсала да, Зылгы эм Сукан тарындан киралмай кёп тургъан эдиле. Не болгъанда да, кюч тенг туююл эди – адам санын айтмай, сауут бек аз эди. Чанкаланы болушлугъу бла мартны ал кюнлеринде къазакъла Зылгы тары бла Малкъаргъа ычхынадыла. Ишни алай тапсыз болгъаныны юсюнден къуугъун Сукан тардагъылагъа жетеди.

Сукан тарында уа ол заманда къаты уруш баргъан заман. Бир-да унутмайма бир кюн къазакъланы таргъа иги кирме къоюп, къая башларындан ташланы оюп, кёп къазакъланы къыргъанларын. Тейри, ётюрюкчю Аллах этмесин, ол кюн алайда бир 100 чакълы мыллык къалгъан болур эди. Алай, не медет, къазакъланы Малкъаргъа киргени болгъанлай, Сукан тарны сакълагъанланы таматаларыны – Таукенланы Окъуп бла Занкишиланы Хутайны – оноулары бла бир къауум ушкокчудан къалгъанына аз-аз артха кетерге буйрукъ болады. Мени атам Жашау бла Бегийланы Киштикни уа эл таба алгъаракъ тасхагъа жибередиле. Сырт Баугъа чыкъгъанлай, ала къазакъланы бир къауумуну юслерине чыгъып къаладыла. Къачаргъа онглары болмайды да, алайда тутуладыла. Ол кече къазакъла алайда къаладыла, жесирлерин да кеслери бла къоядыла. Къазакъланы ичинде ол кюн Сырт Бауда Мысакаланы Хажимырза да болгъанды. Кече ала от этедиле. Чегет жанындан отну тутуп, партизанла ушкок атадыла. Хажимырза уа: «Партизанла была ююн атадыла», – деп, алайда окъуна Киштикни бла мени атам Жашауна ёлтюрредиле. Аланы ёлтюргенден сора уа, айхай, ёлюклерин берселе уа!

Бир къауум кюнден сора, къаным къызып, не болса да, атамы ёлюгюн къутхарыргъа тебирейме. Тюз ёлюклени къатында сакълагъанларын билмей, атамы кётюрюп башлагъанлай, кесими тутдурама. Ушкок къалакълары бла уруп аудуруп, мени байлайдыла... Эрттен-

ликде мени Мухолгъа келтирип, тутмакъ аллында чыбыкъ уруп, эсим азгъандан сора, аны ичине атадыла.

Тутмакъ юйде менден сора да 18 адам бар эди. Ала да менича тюйюлгендиле. Бир кюн Токълуланы Таусо бла Къарабашланы Кичибатырны чыгъарып кетедиле. Ала бизге экинчи къайтмайдыла. Экинчи кюн эшитебиз аланы асылгъанларын. Аладан сора Гумаланы Иссаны чыгъарадыла. Ол да къайтмайды. Аны да илишаннга салып ёлтюргенлерин эшитебиз. Оллахий, андан къачан чыгъарадыла деп, ашыкъгъан окъуна этебиз. Нек десенг, не аш бермейдиле, не кеси керегибизге жибермейдиле. Мени анда тургъаныма уа бир къауум кюн болады. Не болса да, мени бла бир оруслуну бир кюн чыгъарадыла. Чыкъгъанлай окъуна, оруслу къачады, мен да секиреме. Алгъа оруслу къачханы себепли, аны ызындан боладыла, мени насыбыма, мен къутулама. Оруслуну уа, харип, тутуп, илишаннга салып ёлтюрген эдиле.

Алайды, жашла, бу сиз жашагъан къууанчлы жашау ючюн кёпле ни тутуп, тюйюп, ёлтюрюп, атсыз-чуусуз жокъ этип да болгъандыла, жаннетде жатсынла къазауатда эли-журту ючюн ёлгенлерибиз!» – деп, Осман хапарын бошады.

«ХАСАУКА»

Къарачайда, Малкъарда да Хасауканы жырын эшитмеген алай кёп адам болмаз. Алай анга артыкъ уллу магъана берилиб'а билмейме. Муну сёзлерин Байрамукъланы Дебо улу Кючюк жазгъанды, макъамын да, айтыугъа кёре, ол кеси такъгъанды.

Дебо улу Кючюк 1772 жылда Хурзукда туугъанды. Алгъа Дагъыстанда, ызы бла уа Тюркде дин билим алгъанды. Тюрк, арап, орус тиллени уста билгенди. Орус, шаркъ поэзия бла да шагъырей болгъанды. XIX ёмюрде Дебо улу белгили дин ахлусу адам эди, бир ненча кере хаж кылып къайтхан, эм башы уа – айтхылыкъ жырчы эди. Аны «Хасаука» бла «Умар» деген жырлары, халкъыбызны ёмюрлюк поэзиясына къошулуп, Къарачай-Малкъарны алтын хазнасын къурайдыла. Арт кезиуледе Байрамукъланы Кючюкню жангы назмулары табылгъандыла деген хапарла жорюйдюле, алай аланы бир башха заманда башхала айтырла. Бюгюн а, багъалы окъуучула, сёз «Хасауканы» юсюнден барлыкъды.

Къычырады Дауле: «Хахай, къуугъун!
Къарачайны шохун, барын джууугъун
Чакъырыгъыз – бизге дженгил джетсинле,
Къара кюнде бир болушлукъ этсинле!

Хасауканы жыры ма бу чакъырыу сёзле бла башланады. Къарачайны къайсы къара кюнлерине чакъырады Дауле жууугъун, шуёхун деген соруугъа жууап этер ючюн, келигиз, бу жырны, аллындан башлап, ахырына дери, кёл салып, бир окъуюкъ.

ХАСАУКА

Къычырады Дауле: «Хахай, къуугъун!
Къарачайны шохун, барын джууугъун
Чакъырыгъыз – бизге дженгил джетсинле,
Къара кюнде бир болушлукъ этсинле!

Къанлы патчах кёб артыкълыкъ этеди.
Марджа, джашла, патчах аскер джетеди!
Патчахлыкъды этибизден тоймагъан,
Тар ёзенде джашаргъа да къоймагъан.

Джау киргенди – Хасаукагъа келгенди,
Таб джолланы Амантишден билгенди.
Чанка бийди бизни сатыб къоярыкъ,
Къарачайны багъасындан тоярыкъ.

Ийнаралны джаны кибик тенглери,
Башхасы джокъ – этеклери-дженглери,
Ол къауумду бизни ачыкъ джауубуз,
Ала бла бизни кѣбдю дауубуз.

Ол ийнарал бизни хорлаб алалса,
Тырнакъларын юсюбюзге салалса,
Джыртыб, талаб, мууал этиб къояред,
Джасакъ бла терибизни сояред.

Ачыудан биз къайнагъынчы-бишгинчи,
Ол залимни тузагъына тюшгюнчю,
Бирлешейик, кенгдегин да джокълагъыз,
Тар ёзенде джуртубузну сакълагъыз!

Тау аланла, хазыр болуб чыгъыгъыз,
Джау аскерни дженгил-дженгил джыгъыгъыз!
Ойнатыгъыз сампалланы, къолланы,
Къызартыгъыз Хасаукада джолланы!»

Эбекку улу от къалагъа кетгенди,
От алыргъа кѣб дыгалас этгенди.
Ырхы басыб, от ёзекни джабханды,
«Ай медет!» – деб, Дауут эрнин къабханды.

Излей кетиб, бир уууч от табханды.
Анга къошар затла излеб чабханды.
Залыкъылды табыб, аны эзгенди,
Кюкюртню да къошуб, отну сюзгенди.

Ёлчелеге къуюб, аны тиздиле,
Мычымайын, къоргъашин окъла джюздюле.
Бир базыкъны ёшюнюнден тийдиле,
Аллай кѣбню къая раннга ийдиле.

Джигерлени-джигитлени къолунда
Тау мылтыкъла¹ эгер сауут болдула.
Хасауканы айланч-буйланч джоллары
Шындык-шындык ёлюкледен толдула.

---

¹ Мылтыкъ — ушкок.

Джигит таулу ёхтем-ёхтем джекиред,
Ташдан-ташха, джел ургъанча, секиред.
«Таукел улан ийнаралны ёлтюрсюн,
Башын кесиб, аны бизге келтирсин!»

Батыр Умар гёджебсиниб атлайды,
«Къоркъмагъыз!» – деб, джаугъа къаршчы чартлайды.
«Джетигиз», – деб, нёгерлерин сакълайды,
Атады да, алчыларын къаблайды.

Ма окъ тийди бизни джигит Умаргъа,
Аман кюнде джер салгъанед Чубаргъа.
Керек эдинг быллай кюннге тууаргъа,
Даулет барад кёзлеринги джумаргъа.

От бошалыб, окъ бошалыб къалса да,
Ташла-агъачла отча-тобча джаудула,
Асланланы къурч беллери талса да,
Абычарла чауулагъа аудула.

Бу къазауат бек узакъгъа барлыгъед,
Ийнаралны баш токъмагъын аллыгъед, -
Аскерибиз азды, саны толмайды,
Саут кюч да биз суйгенча болмайды.

Тизгинлешиб, ёзенни ёрге джау кирди,
Батыр Къайтукъ сабийлеге кёл берди:
«Таулучукъла, сиз да, ёсюб, джетерсиз,
Бу къан дертни джууабларын этерсиз!»

Къайсы жыр да (ол, кертиси бла да, жыр эсе) халкъны бир кезиуюню тарыхын айтады неда аны жашаууну бир ышанын чертеди, адетлерини, тёрелерини юслеринден хапарлайды, жигитлерини сыфатларын суратлайды. «Хасаука» деген жыр а бир сермешни, къазауатны, жау аскер чапханны юсюнден айтады.

Къарачай бла Малкъарны тарыхын теренирек, кенгирек ачыкълар ючюн жаратылгъаннга ушайды бу алапат жыр. Ишни болушу, биз бусагъатда ангылагъаннга кёре, былай эди.

Хасаука уруш не заманда болгъаны тарыхда бек шарт белгилиди: 1828 жылны 20-чы октябринде. Ол кезиу узакъгъа созулгъан Кавказ урушну къаты баргъан заманы эди. Орус аскерлеге азат Къарачайны жери былай бек, былай къысха нек керек болуп къалды? Аны жууабы бирди: Батыш Кавказны бла Орта Кавказны бир этерге, байларгъа жаланда Къарачай тыйгъыч бола эди. Жаланда Къарачайгъа къача эдиле Россейге къажау

сюелгенле. Ала, анда кюч-къарыу ала, жараларына бакъдыра, жангыдан къазауатха чыгып болгъандыла. Къарачайны терен къолларына патчах аскерни келгени ма аны бла байламлыды.

Къарачайгъа патчахны аскер башчылары билген жол бир эди. Ол да Къобан сууну ызы бла Къобан ауузу бла ёрге баргъан жолду. Алай сатхычлыкъ не заманда да не ахшы хыйсапны, не ахшы муратны да ояды. Аллай сатхычладан бири жырда аты сагъынылгъан Амантишди. Тюз аты бла тукъуму, айтыулагъа кёре, Дуда улу Тенгиз бийди. Ол аскерлени башха, жашырын жерле бла келтиреди. Къобан бла Балыкъ суу айырылгъан аууш бла. Эшкакон суу ыз бла ёрге эмда аууш бла Къудес суугъа ётют, аны ызы бла уа – энишге. Къарачайлыла жауну былайда сакъламай эдиле. Халкъда жюрюген таурухлагъа кёре, Амантишни атыны жюгенин онбешжыллыкъ Сылпагъарланы Кертибий тутуп баргъанды, жол кёргюзтют. Кертибий деп да анга туугъан сагъатында Амантиш атагъан эди. Къарачай аскерчилени асламысы Къобан ёзенни эм тар жеринде сакълап болгъандыла. Ол жерни аты Аманныхытды («осал жол» деген магъанада). Бир жаны – тик къая, бирси жаны уа - терен къол, къабыргъа кибик, аллай жар. Былайда аз адамгъа окъуна, уллу къыйын салмай, не уллу аскерни да тыяргъа къолларындан келликди. Не медет, къазауат Хасаукада баргъанды. Анда уа жангыз беш жюз къарачай жигит тохтап эдиле.

1828 жылда, 20-чы октябрьде, танг белги бере, Хасаука уруш башланады. Эммануэль генералны башчылыгъы бла келген аскерле была болгъандыла: Навигин полкнуну 2-чи батальону, артиллерия рота, Хопёр полк, Тенгин полкнуну мушкет ротасы, 39-чу, 40-чы мисир полкла, батарей рота, Дон, Моздок эмда Терк къазакъланы жыйымдыкъ полклары. Адам саны, сауут кюч да тенг туйюл эди, алай сермеш а сау кюнню баргъан эди. Жырда айтылып турады Россейге бу хорлам къаллай къыйын бла келгени. Сермешден сора орус аскер Къарт-Журтну къуршоугъа алады да, Эммануэль Россей Империяны аскер министри А. И. Чернышовха быллай рапорт къагъыт жазып иеди: «Сизни жарыкълыгъыгъыз, Шимал Кавказны Фермопиллерин бизни аскерлерибиз хорлагъанларыны юсюнден Сизге билдирирге ашыгъама. Минги тауну тийресинде Россейге къажау сюелген тау халкъланы тутуругъу Къарачай, Аллахны болушлугъу бла, аскерлерибизни батырлыкъларыны хайырындан, мени башчылыгъымда къолгъа этилингенди.

Къарачайлыла бла сермеш быйыл 20-чы октябрьде эрттенликде сагъат 7-ден ингирикде сагъат 7-ге дери баргъанды. Ашхам бола, Россейни аскерине жангы махтау келтире, эм ахыр бийикни алгъанбыз. Бизни къоранчыбыз: ёлгенле – юч тамата офицер, эки кичи офицер, 39 аскерчи; жаралыла – май-

ор Верзилин, къзакакъ полкнун командири, юч тамата офицер, 13 кичи офицер, 103 аскерчи. Кавказгъа магъанасы уллу болгъан хорламдан сора аскерлерибиз 21-чи октябрьде Къарачайны ара эли Къарт-Журтха дери урушсуз-туйюшсюз келип, аны кършоугъа алгъанбыз. Аладан келген келечилеге тюбегенбиз, тилеклерине тынгылап, къабыл къргенбиз эмда ала бизни излемибизге бой салгъандыла. Аны бла байламлы, адамланы мюлклерине зарауатлыкъ салынмаз ючюн, элни тегерегинде къалауурла орнатханбыз. 22-чи октябрьде Къарачайны баш олийи Къырымшаухалланы Ислам халкъыны атындан тилеги бла келгенди. 23-чю октябрьде Ислам бла эмда аны биргесине болгъан старшинала бла тюбегенме. Ала, Къарачайны атындан антларын келтирип, мындан арысында Россейни патчахына – императоргъа – кертичи боллукъларына шагъатха, тёрт бий тукъумдан аманатла бергендиле.

Бу уллу, кърал магъаналы иш бошалгъанлай, мындан ары Кавказ областьда тынчлыкъ, ырахатлыкъ сакъланыр ючюн, 24-чю октябрьде аскерлерибиз артха атланадыла. 29-чю октябрьде биз Ставропольгъа тийишебиз. Урушха къатышхан аскерлени санларыны, ала къалай сермешгенлерини эмда башха болгъан ишлени юслеринден тынгылы, толу да айтыргъа онгум болгъанны уллу сыйгъа санайма. 30 октябрь 1928 жыл, Ставрополь шахар. Атлы аскерни генералы Г. А. Эммануэль».

Хасауканы жырында Умаргъа уллу эс бурулады. Биз эшитгеннге кере, Умарны тукъуму Багъатырладан болгъанды. Къарачай аскерни башчыларындан бири эди ол. Аны юсюнден «Умар» деген сейир жырни кърартларыбыз бюгюн да айтадыла. Аны сёзлерин да Дебо улу Кючюк жазгъанды.

Эки атып, тютюнюн бир этиучю,
Умар, санга бюгюн къанмы жаугъанды?
Керек болса, къанатлыча жетиучю
Тулпарланы бири къайда кългъанды?

Къарачайны сакълар ючюн, ол бюгюн
Жанын берди, чууаллагъа сойланып.
Излейик биз аждагъанны ёлюсюн,
Аны дертин алыргъа деп ойланып... –

деген тизгинле бла башланады ол жыр.

Умар иги да эсли, юйдегили болгъан киши эди. Юй бийчесини аты уа – Айшат. Ол, эрине жангы чарыкъла тигип, аланы бирин бояп, экинчисин бояйма деп тургъанлай, Умарны негерлери жетип, алып кетедиле. Уруш бошалгъандан сора, арбала бла ёлюклени алып келгенде, Айшат Умарны ма ол бири боя-

лып, бири уа боялмай к'валг'ан чарык'ларындан таныг'анды деучюдюле.

Сени хапарынгы к'боймай ма былай,
Ким айталыр ол кюн ишни болг'анын?
К'вара к'вашлы асыры кенг мангылай
Алтмыш алты к'борг'ашинден толг'анын? –

деп айтылады андан ары жырда. Бу сёзле, к'вазауатны барг'анын кесгин, шарт да к'ргюзтюп, Умарны юсюнден айтылг'аннга тюз шаг'атлык' этедиле. Аллай бир ок' тийсе, айхай да, аны жаланда чарык'ларындан танырг'а боллук' эди.

* * *

К'варачайлыланы Кавказ линияны аскер башчысы Г. А. Эмануэльге жазг'ан ант-келишим к'ваг'ытларында былай айтылады:

«1. Сизни Уллу бийиклигигизге бойсуна, Сиз келтирген низамг'а сыйына, мындан арысында биз ант этебиз, Россейни аллында терслик этмезге, анга к'важау сюелгенлени уа – к'вачхынчы к'вабартылыланы, башхаланы да – эллерибизге к'боймазг'а, ала бла бир болмазг'а. Сёз беребиз мындан ары орус патчахлык'г'а к'ууллук' этерге, урланган-тоналг'ан малланы, мюлкню болжалсыз артха к'вайтарып турург'а.

Антыбызг'а шаг'атха, Сиз айтхан төрт тук'умдан аманатла беребиз.

Бизни жерибиз бла Россейге к'важау барг'ан уллу аскерге жук' эталмасак' да, аладан тасха билдирирге эмда, к'волубуздан келгенни этип, тыярг'а.

Бизни кибик, Россейге к'вошулг'ан муслийманланы бизге даулары болса неда алаг'а бизден дау чык'са, араны бизде жюрюген төре бла, шериат бла айырырг'а.

Алыш-бёлюшге, сатыу-алыуг'а деп К'вума сууну жаг'асында Хахундук' к'вабак'да бир арбаз к'курарг'а эмда Россейни к'валайында да халк'ыбызны жумушларын тындырыуда чырмау салмазг'а.

К'бырымшаухалланы Ислам, К'вайсынланы Мудар, К'варабашланы Темирчок', Дудаланы Асланмырза, К'вожак'ланы Бекмырза, К'варабашланы Жанхот, Боташланы Хажии-Ибрагим, Дудаланы Наны, К'варабашланы Болат, К'вожак'ланы Таулумырза.

22 октябрь 1828 жыл. К'варт-Журт эл».

Ма была болг'андыла бу ант-келишим к'ваг'ытха кеслерини тук'ум тамг'аларын мухур орунуна салг'анла.

Андан бери Къарачай Россейге бирда къажан суюлмегенди. Антына кертичи болгъанлы ол не заманда да кишиликке санагъанды. Жангы ёмюрде, жангы мингжыллыкъда да ма бу кишиликке Къарачайны жол негери болгъанлай барлыгъына бир ишек да жокъду.

Жырни ахыр тизгинлерин энтта да бир кере къатларыгъым келеди:

Тизгинлешиб, ёзенни ёрге джау кирди,
Батыр Къайтукъ сабийлеге кёл берди:
«Таулучукъла, сиз да, ёсуб, джетерсиз,
Бу къан дертни джууабларын этерсиз!»

Ким эди батыр Къайтукъ?.. Аны хапары да мында, Чыгъыш Кавказда, айтылады. Быллай осуят этген адам патчахлыкъ бла не хазна келишир эди. Аны тукъуму Дудаладан болгъанды. Къазауатны андан ары бардырыр ючюн, ол, Къарачайдан, Басхандан, Чегемден, Холамдан, Малкъардан, Бызынгыдан, Къабартыдан, Дюгерден да бир талай адамны биргесине алып, Къарабулакъгъа кетеди эмда жашаууну ахырына дери патчахлыкъгъа къажан болгъанлай къалады. Бюгюнлюкде Къарабулакъны халкъы Ингуш бла Чеченни араларында жашагъан малкъар тилде сёлешген миллетди. Алай аны юсюнден а тарыхчыла айтсала тийишли болур...

Мени бу статьяма кёре 1999 жылда режиссёр Шауаланы Тохир бла мен, Додулану Аскер, телевизионный кино алгъанбыз. Бизни бу ишибиз Гостелерадиону фондунда бюгюн да сакъланады.

ДОДУЛАНЫ Аскер

НАРТІЯ

(Баргъаны)

ЖЫЙЫРМАНЧЫ КЕСЕГИ

НАРТ КЪАРАШАУАЙ БЛА ТУЛПАР ГЕМУДА

КЪАРАШАУАЙНЫ ТУУГЪАНЫ

Зинзиуар а жыл сайын юч сабий табып турад,
Алай тапхан-тапханын эмеген къабып турад.

Алауган жилийды, дейд, тауну-ташны таралтып,
Эмегенни тюеди, этин-бетин къаралтып.

Дебет улу Алауган тюп болама деп къоркъад,
Кёз жашы сакъалындан тюз жауун суулай саркъад.

Нартны эмчек анасы – Гоммахан – Зинзиуаргъа
Былай айтып келеди, сабийчикле тууаргъа:

– Уой, эндиги келинле не уа терк къорасынла,
Адетдеча къозларгъа не хазна жарасынла.

Тёшекде табабыз деп, къыйналалла бошуна,
Алгъын а таба элле, чыгып ожакъ башына.

Сени бу айыбынгы кёрмегендиле азла,
Энди сабийлеринги ожакъ тешикден къозла.

Билгич эди Гоммахан, ийнаныр кибики айтханд,
Жут эмеген къатынны аз-мазчыкъла уялтханд.

Бир кесекден къатынны кюченнгиси жетгенди,
Эмеген, дейд, Гоммахан айтхан кибики этгенди.

Алфабер а жашыртын юй эшигин ачханды,
Сабийчикле тюшгенлей, таугъа алып къачханды.

Гоммахан а юч кючюк салгъан эди алдаргъа.
Жукъ сезгинчи эмеген, санап аны мадаргъа.

Ангылагъанд эмеген, кючюклени жутханлай,
Алфаберни ызындан сюргенд, тарпан жортханлай.

Рымлы¹ Алфабер къачар аллы юч зат алгъанды:
Къойнуна оймакъ, таракъ, кюзгючюк да салгъанды.

Алфаберни эмеген, къуууп, къысха жетерге,
Нартны сыйлы къуртхасы, тарагъын ата жерге:

– О Тейри, муну темир агъач эт, къутхар! – дегенд,
Ол алай айтханлайын, темир агъач сюелгенд.

Эмеген къатын, темир тереклени кемирип,
Дагъы жете башлагъанд ызларындан, жекирип.

– О Тейри, муну кёл эт! – деп, атханды кюзгюсюн,
Экичигин букъдургъанд, элталмайын ючюсюн.

Бири къыз эди, бири – жаш эки да баланы,
Ана бёрю орманнга алып къачханд аланы.

Кёлден ётноп, эмеген ызларындан болгъанды.
– Оймагъымы буз тау эт! – дегени да толгъанды.

Зинзиуарны аягъы тутмай, ызына къайтханд,
Алауганнга, тишлери къыжылдай, былай айтханд:

– Ашарыкъма, кёргенлей, мен Алфабер къуртханы!
Юч къара кючюк эди эмегенни жутханы.

Алфабер а къутулуп къоркъуусуз узакъ жерге,
Жайылгъанды жашчыкъгъа эмчек ана излерге.

Тулпарчыкъны кётюрюп, элден элге баргъанды:
– Ким асрасын бучукъну? – деп кёпледен соргъанды.

Алфабер этген мурат, къарайды да, болмайды.
Эмегенден туугъанны, къоркъуп, киши алмайды.

Сора ол, Минги таугъа бурулуп, узакъ кетгенд,
Бузладан, гыйыладан бир къаты бешик этгенд.

Ол баланы пелиуан нарт боллугъун билгенди:
– О Тейрибиз, бу санга аманатды! – дегенди.

Буз сюммекле эмерча, бешикге алай салгъанд.
Минги тау тулпарчыкъгъа кеси къалауур болгъанд.

Жашчыкъ эмген буз туююл. Ол къая сюммеклери –
Жукълагъан сарыукни сын къатхан эмчеклери.

¹ Рымлы – турузакъ, билгич.

Алфабер а кьайтханды, жокълап башха экисин.
Алагъа уа не мадар, уой, не хадагъа этсин?

Алай обур тапмады, дейд, ол эгиз баланы.
Алауган да, тохтамай, кѐп изледи аланы.

– Экичигин, кьачалмай, былай кьоюп кетгенем,
Бирчиги бла уа мен Минги таугъа ѳтгенем.

Къатын жетип къалад деп, буз тешикге ийгенем,
Болмай ѳзге амалым, тобугъуму тюйгенем.

Алай айтып кьойгъанды Алфабер Алауганнга,
Эмеген сезип кьояр деп, билдирмеди анга.

Кѳз жашы тама-тама, бушуу этди Алауган,
«Не ѳтейим энди?» – дей, юйге жетди Алауган.

Ол, кьыл кьобузун алып, кьылларын сабыр чала,
Мудах макъамла сокъду, нарт жюреги тарала.

Сора Дебетге буту тенгли сынжыр ишлетди,
Зинзиуарны жер тюбю ат оруннга бегитди.

Бѳрю уа сабийлени узакъ жерге элтгенди,
Экисин да ѳсдюрюп, бир юйюрлю этгенди.

Ма ол эки сабийден туура адам маталлы
Алмостула туудула – акъбет, тюклю, мазаллы.

Башха алмостуладан кьайда эслиледиле,
Сѳлешалмасала да, ангылай биледиле.

Сууукъ, жылы демей, жукъ тапсала, ашайдыла.
Адамгъа жууукъ жерде жашырын жашайдыла.

Нартла алагъа юлюш чыгъаргъанлай туралла,
Юлюшлерин босагъа юслеринде кьоялла.

Иги ашха алмосту ариу алгъыш ѳтеди,
Алмостуну алгъышы, кьаргъышы да жетеди.

«Тыпырыгъыз Темиркъазыкъ жулдузуча бегисин,
Тейри берсин Апсатыны малларындан игисин!»

Дей ѳдиле, жаратсала алмостула ашларын,
Кѳллерине жетмесе уа – айтдыла кьаргъышларын:

«Малларынга, мулхардан сора, аш-зат болмасын,
Обангда уа топракъдан башха таш-зат болмасын!»

Шайтанланы бёрюле, алмостула кёрелле,
Аны ючюн шайтанла ол жерледен кетелле.

Ала адамгъа заран этерлерин билелле,
Шайтанланы кёрселе, ызларындан сюрелле.

Шайтан къозлай тургъанлай, бёрю чабып жетеди,
Ол тапхан балаларын, къоймай, алып кетеди.

Сабий жилигъан таууш эштилсе ингир ала,
Сора бёрю тутханды тауда бир шайтан бала.

КЪАРАШАУАЙ БЛА АЛФАБЕР

Нарт сабийни Алфабер Минги тауда букъдургъанд,
Ёсюп, къарыу алсын деп, жукъ билдирмейин тургъанд.

Бир кесекден Алфабер тулпарчыкъны жокълайды,
Барса, – алтын кекелли жашчыкъ бузда жукълайды.

Дагъыда бир баргъанда, аны кёред олтуруп,
Алфаберге къууана, ол тюбейд, ёрге туруп.

Рымлы къаты бёледи аны, ышарып-кюлюп,
Къайтып келсе, баулары тура элле юзюлюп.

Эки ыйыкъдан къуртха садакъ алып келгенди,
Бир кесекден ол жетген жаш боллугъун билгенди.

Сора нарт бала кийик уугъа жюрюп башлагъанд,
Ашдан-суудан къыйналмай, буз дорбунда жашагъанд.

Бир жол жашчыкъ тебреди Алфаберни ызындан,
Унамады къуртха уа, къоркъуп деу анасындан:

– Эмеген ананг жутуп къояр, сен элге барсанг,
Тёз, барырса сен, кючлю бугъаны бойнун бурсанг.

Алфабер бугъа бла тутушдургъанды аны,
Улан артыкъ къыйналмай хорлагъанды бугъаны.

– Айтхылыкъ нарт боллукъса, этген муратым толуп,
Атынг Алауган улу нарт Къарашауай болуп!

Къарыу алгъанлыгъынга, ананг сенден кючлюдю,
Шёндю хорлагъан бугъанг бешли угъай – ючлюдю.

Мюйюзлеринден тутуп, бешлини да булгъайды,
Жел кётюртюп, бугъаны узакълагъа быргъайды.

Мюйюз шобралары¹ уа къолларында къалады,
Нарт улуну кючюне къуртха разы болады.

– Алыкъа сен къарыулу болуп бошамагъанса,
Атанг – деу Алауганнга толу ушамагъанса.

Кеси келир да бери, тулпарлыгъынг танылып,
Къарыуунга-кючюнге керти багъа салыныр.

Ата жюреги, ийнан, сау болгъанынгы сезер,
Юч ай тёзгенд, энтта да бир кесекчикни тёзер.

КЪАРАШАУАЙ БЛА АНАСЫ ЗИНЗИУАР

Умут юзмей, Алауган чыкъды, дейд, жашын излей,
Къаф таулада айланды, Тейриден насып тилей.

Ёр, къыйын жолда жауун, жабалакъ да жаугъанды,
Алауган, жюрюй кетип, Тау Артына аугъанды,

Сейир эте эдиле андагъыла атына,
Адам кёзю къарагъан ариу да сыфатына.

– Кимсе сен, – деп соралла, – нек жангызса кесинг да?
Кел, – дейдиле, – къонакъ бол, абрек адам эсенг да.

– Нарт темирчи Дебетни мен тамата жашыма,
Аликлары тукъумну – бир тайпаны башыма.

Аналаны, къызланы жилимукълары агъа,
Алауган айтып бергенд къыйынлыгъын алагъа.

– Тейрини кючю уллу – сау эсе уа ол бала?
Къонакъгъа болушайыкъ, – дедиле бирден ала.

Жашланы тирилери сауут-саба алалла,
Минги тауну тюрбюнде алачыкъла салалла.

Ол къауумдан ючюсю тийрени иги билед,
Буз бугъейден бир мудах сыбызгъы таууш келед.

---

¹ *Шобра* – мюйюз къап.

Сейир эте тауушха, сагъайшып келелле,
Бугъейни теренинде бир деу жашны кёрелле.

«Атасы – нарт Алауган, анасы уа – эмеген,
Бир жарлы, бир насыпсыз, бир харип уланма мен!» –

Дей эди сыбызгъысы, адам тилде тарала.
– Эхе-хей, тулпар табылды! – деп кыгчырдыла ала.

Жаш, келгенлени кёрюп, терк алгъанды жаясын,
Алауган батыр, жетип, кычакълагъанд баласын.

Нарт Алауган жашлагъа уллу ыспас этгенди,
Ол заманда жаш тулпар анга былай дегенди:

– Атам, ыспас этесе бюгюн бу уланлагъа,
Беш жылдан а мен да, – дейд, – болушурма алагъа.

– Не болушлукъ? Айтсанг а бизге, пелиуан улан, –
Деп соргъандыла жашла нарт Алауган улудан.

– Беш жылдан жеригизни кысарыкды кыургъакълыкъ,
Суула таркъайып, кыуруп, битерик тюйюлдо жукъ.

Тау башлагъа къапланып, бир сарыуек жукълайды,
Ол онеки башын да ары-бери булгъайды.

Жукълап тургъанлай да, суу ичгенлейин турады,
Суу а аны ичинде бузлап-бузлап барады.

Бузлайды да, ол ичин къотарады чыраннга,
Бир-бирде суула азлыкъ этиучюдюле анга.

Буз гыртладан сарыуек жангы чыран къалайды,
Тымсыз жерни аясуз кыуу кыургъакълыкъ талайды.

Жукъласа, токъсан эки жыл уянмай турады,
Уянса уа, отларын элге-журтха бурады.

Мен ма ол сарыуекни сютюн ичип ёсгенме,
Алай аны кыурутмай жарамазын билгенме.

Махарда, – деди, – манга жилиян кюбе этерле,
Тап жараша юсюме, нарт кёлюме жетерле,

Сауут-сабалы болуп, анга кесим барырма,
Ол онеки башын да кыыйпап-кыыйпап алырма.

Алауган кьонакылагъа буу учала биширди,
Кёк талада, кьууана, кьара сыра ичирди.

Ол, кьыл кьобузун согъа, махтады дослукъ жырда,
Сора, бек ыспас этип, Тау Артына ашырды.

Нарт улуну кьолунда жылтырай бир акъ ташы:
– «Балыккьездю», атам, бу, – дейди табылгъан жашы. –

Хар кьуру себеп болур, бу – сыйлы саугъам санга!
Жетмейди кьарыусузлукъ муну жалай тургъаннга.

Нарт Алауган жашыны тулпарлыгъын кёргенди,
Сайлатып, кюбе, жая, кьалкъан, кьылыч бергенди.

Сора ол, жашын алып, нарт элине баргъанды,
Алл жашына кьууана, биргесине тургъанды.

Бир кюн а ала уугъа сауутсуз чыкыгъандыла,
Кийик аулай агъачда, кёп доммай жыкыгъандыла.

Ашалгъандан кьалгъанын Гоммахан кьакъ этгенди,
Тегене бла бир эт эмегеннге элтгенди.

Гоммаханни ызындан жаш оруннга киргенди,
Бир эмеген кьатынны чий эт ашай кёргенди.

Уллу аузу ачылып кьулакъларына дери,
Ашай эди ол кьатын, салынып эмчеклери.

Гызмалары, баласла кибик, жерге сюйреле,
Жут, огъурсуз кьарамы хар тепгеннге тьюреле,

Къабан тишлери жете сакъал тьюбюне дери,
Чий терича салынып ол базыкъ эринлери.

Улан, сейирге кьалып, атасына барады:
– Атам, ол жут жаныуар неди, ким? – деп сорады.

– Сени туугъан анангды, – дейди алфны атасы, –
Тагъылып турады ол, тиймесин деп хатасы.

Огъурсузду мардасыз, кьой, кьатына барма сен.
– Угъай, санга бир башха юйдеги табарма мен!

Сырпынын алып, батыр ат оруннга кьайтханды,
Жашны кёрюп, эмеген кесин анга атханды.

Сынжырларын кьонгуроу зынгырдатханд, дейди, ол,
Бир бош жьжымны кибиқ, юзюп атханд, дейди, ол.

Эмеген, жетип, жашын, булгъап, жерге ургъанды,
Урса – урсун, пелиуан терк окъуна тургъанды.

Сора ол эмегени, хыны сермеп, жыккъгъанды,
Кётюргенди да, жерге къазыкъныча суккъгъанды.

– Къалай этсем сюесе?! – деп соргъанды баласы.
– Къалай сьйсенг да – алай! – деп кьойгъанды анасы.

– Балаларынгы окъун аямадынг! – дейди да,
Баш токъмагъын чартлатад, сырпынын силдейди да.

КЪАРАШАУАЙ БЛА ОНЕКИ БАШЛЫ АКЪ САРЫУЕК

Эртген сайын кюн кёкден тиеклерин иеди,
Бшара-кюле келе, жер жылынса сюеди.

Да жашау берген Кюннге адам улу, табына,
Кёлю жарып тюбейди – жүрюмейди абына.

Ингирде уа юйюне ыспас этип ашыра,
Жашай эдиле алай, берген отун ышыра.

Нартла тургъан жерлени къар, бузлу таула къуршап,
Болгъанды башларында бир деу сарыуек жашап.

Кюн, буз, къар да байлыгъын эритип, суула берди,
Аны ючюннге Кюннге бек уллу эди дерти.

Зарлана эди кёкде тургъанына, кючюне,
Сыфаты да кьошулуп бу затланы юсюне.

Сарыуег' а онеки башлы, тёрт кёзлю эди,
Узакъ кёрмей эди ол, териси безли эди.

Адамла, жаныуарла Кюнню бек сьйгенлерин
Кётюралмай, азапта ашыраед кюнлерин.

Бир кюн Кюнню суутуп, буз къалагъа жьяргъа,
Сызгъырады да, учуп жетедиле жилинла.

Биригип, бары да буз къала сюеп тебрейле,
Тауусхунчу бузларын, бир тохтамай ишлейле.

Алай Кюннге жетерге кёп керекди кыалагъа,
Жарыкъ Кюн а кыайгъысыз кюлюмсюрөд алагъа.

Сарыуек, ачыуланып, жерни сууутуп башлай,
Кёзю жетген зат кыатып тебрөди, сөстөр ташлай.

Кёлле, баргъан суула да мияла буз болалла,
Гюлле чагъа тургъанлай кыар тюбюнде кыалалла.

Сангкыт орнуна ангкыт¹ жетип, кыырылады мал.
Борандан кёрюнмей жукъ, эл изледи бир амал.

Бу ажалны сарыуек сөпгенин биледи халкъ,
Алай ким этсин кесин, жиян жыйынын да талкъ?

Шауай-батыр демлөшгө тамам хазыр болады,
Жиян кюбөсин кийип, ол кюн тиякъ алады.

Кюн тиякыны пелиуан жүрөгинде жашырад,
Халкъ, тилек эте, аны кыан демлөшгө ашырад:

– Ийнаныгъыз, – дейди ол, – сарыуекни гунч этип,
Аллыгъызгъа, нарт жашаун тынч этип.

Анга уллу ышанып, Нарт Эл махтау береди,
Кыаст жүрөгинде эрлик, базыныулукъ кёреді.

Акъ кыаяда акъ кыала, боранла бурдум буруп,
Акъ сарыуек чыгъады акъ кыаладан, кыутуруп.

Нарт улу жигит улан Акъ кыаягъа чыгъады,
Сарыуекни төрт кёзю бутакъ-бутакъ чагъады.

Аны онеки аузу бурдум боранла бюрке,
Эмегенле, харрала, маралла кибик юрке,

Таракъ-таракъ кыуйругъу булутланы булгъайды,
Буз гыйыла кыобарып, нарт улугъа быргъайды.

Жаш а, тутуп, аланы артха-артха сызады,
Кыутургъан сарыуекни кыанын бютюн бузады.

Шауайны да сарыуек таш этерге кюрөшөд,
Алай ол кюн тиягъы аны хыйнысын төшөд.

Жаш кыаяда жүрүргө сабийликден устады,
Сарыуекни кёзюне кюн тиягъын тутады.

---

¹ Сангкыт, ангкыт – жай кызыула, кыыш сууукыла.

Кючюкнюча сынсытып, доммай кибик ёкюртюп,
Кюйдюреди терисин, таудан таугъа секиртип.

Тиягъы отда темир таякъ кибик жанады.
Аны бла атларгъа атлаууч да жонады,

Сора батыр тиягъын акъ къалагъа бурады,
Къала, мурдору эрий, чёге, тая барады.

Сонгура, къая кибик, ол юсюне оюлад.
Акъ сарыуек батырны эрлигинден жоюлад.

Шауай-батыр къаядан сау-саламат энеди,
Ол, жарыкъ Кюннге къарап, ахшы алгъыш этеди.

Ол кезиуде тиякъла артыкъ жарыкъ жандыла,
Нарт Элине учхунла кёкден хаман жаудула.

Аланы нартла жүрек къапларына салдыла,
Бютюнда кючлю, жарыкъ, огъурлу да болдула.

КЪАРАШАУАЙ БЛА ГЕМУДА

Ат керекли болгъанды Къарашауай пелиуан,
Анга былай айтханды нарт атасы Алауган:

– Жылкыбызда жараулу барды беш да тарпаным,
Къайсын жаратсанг да, тут, сениди, жигит таным¹.

Эмиликни юйретип, жайракъ минип къайтырса,
Жаратханынг, къалгъанынг болса, манга айтырса.

Жаш атланы бирин да жаратмайын къайтады,
Алауган, халын кёрюп, анга былай айтады:

– Мудах болма, жашым, сен, барды айтхылыкъ атым,
Болмагъанды ёмюрде андан багъалы затым.

Ол сейир тулпар тенгиз тюплеринде жашайды,
Гемуда сени болсун, ол санга бек ушайды.

Жашым, кишилик этсенг, Гемуда атлыкъ этер,
Не узакълагъа да ол кёп мычымайын жетер.

Чоюндан туякълары, торду, жулдузмангылай,
Керти нёгеринг болур, айтханынгы ангылай.

¹ *Таным* – эркелетиу сёз.

Жашым, нарт жашауугъуз энди бирге боллукъду,
Сен анга антлы болсанг, хар умутунг толлукъду.

Алай айтып, тулпарын Къарашауайгъа берди,
Атха огъурамай жаш, сейирсиннгенин кёрдю.

Къарт, акъсакъ, жабагъылы – жапысы алай эди,
Къулакълары салынып, ол кючден атлай эди.

– Ат тюйюлдю, атам, бу – бош, бир салам алаша,
Кесим барайым, къайдад, ол сен айтхан тамаша?

Ачыуланып, ат аны башы бла тынч урад,
Жабагъыдан этилген топчукънуча учурад:

– Эй, сен аман, сёгерге, къарайма да, къатыса,
Жер да тутмай аягъынг, сен не тюрлю батырса?!

Алай айтып Шауайны бек уялтды Гемуда. –
Антлы атлыкъ этерме, жигит, болма сен мудах.

Сюе эсенг, балыкълай, суу тюбюнде жюзейик,
Кёк бийигине чыгъып, алтын жулдуз юзейик.

Мин да, хайда, табыракъ олтур, жараш иерге,
Жетейик Чегет тенгиз чайпала тургъан жерге!

Алп Шауай атха минди, сорду да атасына,
Кёз ачса, тура эди келип суу жагъасына.

Сора ат: – Бу тенгизни ол жанын эслеймисе, –
Дейди, – алп батыр, ары ётерге истеймисе?

Шауай бир жукъ айтхынчы, тулпар тенгизге киред,
Балина¹ кибик жюзе, бийик толкъун этдиред.

Ат тенгиз арасында былай сорад батыргъа:
– Сюемисе ызынга, Нарт Элине, къайтыргъа?

– Угъай, – дейди алп, – ёлсем, бу тенгизде ёлюрме,
Неда, эр киши кибик, не боллугъун кёрюрме!

Гемуда, ары ётюп, чыгъад тенгиз жагъагъа,
Сейир-тамаша болад алп чабакъ къанатлагъа.

Эки жанына эки итбалыкъ² къанат битип,
Къуйругъу да – тюз алай, атха къалакълыкъ этип.

---

¹ *Балина* – тенгиз жаныуарланы эм улусу, кит.

² *Итбалыкъ* – жыртхыч балыкъ, акула.

Билмей кылай сунаргъа, жаш арсарлы тепчилейд,
Аты уа: – Мин, хайда, мин, кетерге керекбиз, – дейд.

Жаш атха тогъуз кыулач жез кыамчисин тартады,
Ат, кишнеп, былай айтад: – Урма, айтсанг, мардады.

Гемуда, чаба келип, кёкге учуп чыгъады,
Булутла арасында кыуш кыанатла кыагъады.

Асманда кыанат жели булутланы чачады,
Тёбенде уа, жерде уа, – тенгиз тюбюн ачады.

Тенгиз ачылгъан жерде алп эки ат кёреди,
Атасы айтхан атла болгъанларын биледи.

Бир затха да кыайгъырма, – дейди Гемуда нархта, –
Кёзлеринги кыаты кыыс, чырт бурулма сен архта.

Гемуда уа тенгизде желден кыаты барады,
Жаш ат кишнеген таууш эшитгенлей турады.

Уллу жылкы тенгизде тегерин алады,
Гемуда бла жагъа тюзге чыгып кыалады.

Бютюнда сейир этди алп, атны бойнун сылап.
– Бисмиллях де, – дейди ат, – кёр жюрюшюмю сынап!

Нарт: «Бисмиллах!» – дегенлей, тюшюп кыалды юйюне,
Дуркыу толу жылкыгъа кыарт да, жаш да суйюне.

Сора ат алпха айтды: – Бош маштакъчыкъ сунарча,
Тюрленирме туурада, болсанг аны унарча.

Сен да алп сыфатынгы анга кёре этерсе,
Элден элге белгисиз зыккыл болуп ётерсе.

Мен санга керек болсам, суу кыатында тохтарса,
Жюгеними юч кере зынгырдатып кыоярса.

Сен кыалайда болсанг да, суудан чартлап чыгъарма,
Жел кётюре чабарма неда кыанат кыагъарма.

Ана болуп тургъанды суу санга да, манга да,
Жазыубуз бир болду, кыууанайыкъ анга да.

Шек болмагъын: кишилик этсенг, атлыкъ этерме,
Тик таудан, уллу суудан, ёртенден да ётерме.

Ант этеме юсюме башханы миндирмезге,
Башыма жүген салмаз бир адам сенден ёзге.

Нарт улу да ант этди: – Мен башха атха минмем,
Къамчи тийирмем санга, ачыуланып тебинмем!

– Атны айылын жангырт, – дейди Алауган анга, –
Жет да Алтын Дебетге – нарт темирчи аппанга.

ДЕБЕТ БЛА КЪАРАШАУАЙ

Дебет эди жер жүзюнде усталаны устасы,
Ол болгъанды бир да къалмай темирчиле атасы.

Ёслеселе ариу, уста ишленнген керек затла:
«Нарт Дебетни къол ызыды!» – дейчю эдиле нартла.

Бош, осал зат кёрселе уа, ала къол силдей элле,
Бюсюреусюз: «Муну Дебет ишлегеед!» – дей элле.

Къарашауай атланганды нарт аппасы Дебетге,
Жетгенди ол Търмы тауда бир ариу кюнлюм бетге.

Къурум басхан гюрбежиге Шауай кирип барады:
– Кел-кел, балам, не жүрюйсе? – деп нарт Дебет сорады.

Нарт Шауайны къанын таза этген эди Алфабер,
Кючлю, батыр, сабыр эди, намыслы, чынтты да эр.

– Гемудагъа чыдар кибик, эки айыл эталлыкъ
Жалан сенсе, аппа, – дейди, – кёлюме да жеталлыкъ.

Къарашауай салтачыны ишлеуюне багъады,
Бёкем санлы эсе да ол, салта осал къагъады.

– Жашлыгъында атанг салта аламат ура эди,
Бир жетдирсе, ол балтагъа аууз чыгъара эди.

Балам, сен да кёрюрмединг? – деп батыргъа бакъгъанды
Нарт темирчи; алп ышара, алгъа кёрюк басханды.

Салтачы жаш боран кирген суннганды гюрбежиге,
Дебет окъун, кёз ачалмай, жабышхад чигинжиге.

Андан салта бла къызгъан темирни ургъанды, дейд,
Бугъа тенгли тёшно жерге терен батдыргъанды, дейд.

– Ой, гюрбежи оюлад! – деп, кьалкьан тутуп башына,
Салтачысы бла Дебет кьачып чыкыгъанд тышына.

– Эй, аланла, кьайдасыз?! – деп, Къарашауай кюлгенди,
Салтачысы Дебет бла кьоркьа-кьоркьа келгенди:

– Тёшге салта ургъанынглай, жер бир халек тебренди,
Таш гюрбежи юсюбюзге оюлургъа тебреди.

Андан кьачып чыкьдыкь; хай-хай, мардасызды кьарыуунг,
Санга бир жан баз болалмаз, былай болса барыуунг! –

Алай айтды нарт темирчи, сора ишге кьадалды.
Шауай кьызгъан айылланы жалан кьолуна алды.

– Эй, кьолунгу кюйдюресе, уой, айтханымы айыр!
– Да, кьолуму кюйдюрмесе, сора андан не хайыр?

Айылланы ат иерге жарашдырып салалла,
Ат не кючлю силкинсе да, юзюлмейин кьалалла.

Сора Дебет алп туудугъун кьучакьлады, кьууанды,
Нартны кьорур батырды деп, ол арсарсыз ийнандым.

Ол кезиуде нарт Алауган гюрбежиге киреди,
Атасын да, баласын да ушакъ эте кьореди.

– Сен аталыкъ этсенг, жашым, Шауай балалыкъ этер, –
Дейди Дебет, – Аликлагъа туугъанды чынты да эр.

ТУЛПАР ГЕМУДАНЫ КЮЧЮ

Экижюрек Алауганны Шауай эди уланы,
Душманлагъа бек сакъ эди, дейле, аны кьулагъы.

Гемуданы ол кеп тюрлю затха, дейди, юйретгенд,
Къаяланы, тагъып-тагъып, ёзенлеге сюйретгенд.

Тулпар атын таудан таугъа секиртирге сюйгенди,
Нарт Элини жерин-сууун таныгъанды, билгенди.

Балыкъ кибик жюзе, тенгиз харраланы чачханды,
Ол жулдузла башларында, кёз тутмазча, учханды.

Саутланып, бир кюн Шауай узакъ жолгъа атланад,
Гемуданы сынар ючюн, иерине кьапланад.

Атны туякъ таушундан жер тебрене, кьалтырай,
Тюз кьуйрукълу жулдуз кибик учханды ол, жылтырай.

Бир тохтамай чаба-жорта, Элден узакъ кетелле,
Толкъун этип баргъан уллу Эдил суугъа жетелле.

Бир жанындан къарап, бирси жанын кёзюнг туталмай,
Къыр¹ кьушла да, кенглигинден арып, ары ёталмай,

Ортасында айрыкамда солуп, алай учалла,
Суудан къарап, деу балыкъла ауузларын ачалла.

Гемудасы Эдил сууда ыргъай кибик жюзгенди,
Толкъунланы дуру-дуру суу бетинде тизгенди.

Суудан аз-маз къарап бара тулпарланы башлары,
Юзmez болуп къала элле туякъ жетген ташлары.

Ары ётюп, биягъыча, эрлай бери ётдюле,
Сууну, толкъун, толан этип, жагъасына тёкдюле.

Атдан тюшюп Къарашауай тулпар атын сылайды,
Жибимейди тюгю сууда – туугъанлы да алайды.

Андан атны аллын узакъ къар таула таба бурад,
Аны кёзюн уппа этип, ат белине олтурад.

Аты бла Къарашауай кьысха оноу этелле,
Эдил суудан узакъ бийик Къазман таугъа кетелле.

Ат белине темир къала кибик бегигенди ол,
Ат юч кере секиргенди, ат терк кьоратханды жол.

Секиргенлей, Къазман тауну туякълары ойгъанды,
Аны бузлу токбал башын айры этип кьойгъанды.

Тохтайдыла, Къазман тауну тёппесине жарашып,
Ёзенлеге, кенг кьырлагъа, туманлагъа къарашып.

Сора ала, кьызыу учуп, туманланы чачалла,
Къазман тауну бийик, жютю къаяларын ачалла.

Ура-бере, Шауай узакъ аулакълагъа баргъанды,
Гемудасы, чаба келип, къаяланы ургъанды.

Ургъанды да, жыргъанды да, Малкъары тары болгъанды,
Чирик кёл а, турч туягъы тийип, суудан толгъанды.

---

¹ *Къыр* – ёзен.

Атны исси солуу жели къяяланы чачханды,
Аягындан чартлагъан таш жулдуз болуп учханды.

Ат Дых таугъа жетгенди да, силкиннгенди, кекиргенд,
Сора тулпар, жыйырылып, Тыхтеннгеннге секиргенд.

Чегем, Басхан тарланы да деу ёшюню жаргъанды,
Андан сора Къарашауай тюзге къайтып баргъанды.

Тюзден батыр деменгили акъ таулагъа къарагъанд,
– О Жер тейри, болушлукъ! – деп, Минги тауну марагъанд.

Ат секирип уллу тюзден Минги таугъа жетгенди,
Къазман тауну башын кибик, эки айры этгенди.

Ол жанындан бу жанына ачы кишнеп секиргенд,
Жюрексинип, тулпар исси от-жалынла кекиргенд.

Къарашауай Гемудагъа, уой, къууанчлы къарайды,
Жерин алып, сыртын сылай, алтын жалын тарайды.

Суусабына гулла толу гара суула салады,
Атны ашы тауда ёсген кызыл арпа болады.

Татымлы тау кырдыкладан Гемуданы тойдурад,
Жерин салып, атны аллын биягъы тюзге бурад.

Кечию сормай, къобанладан, черекледен ётелле,
Жорта-чаба, уюп тургъан бир тенгизге жетелле.

Ала тенгиз юсю бла баргъан чариш кёрелле,
Кёрелле да, ызларындан боран этип сюрелле.

Чаришчиле, уллу къоркъуп, суу тюбюне бугъалла,
Къачханланы суу тюбюнде табалмайын чыгъалла.

Андан кёкден бир кычырыкъ, хахай таууш эштелле:
Жинле бла къушла уллу чариш-эриш этелле.

Ызларындан къуууп ала, узакъ озуп кетелле,
Бара-бара, деменгили От таулагъа жетелле.

Ол отланы алп жин отла болгъанларын кёргенди,
Тор Гемуда нарт Шауайгъа юч да сайлау бергенди:

– От тауланы башы бла мен учупму ётейим,
Неда аны ичи бла, – дейд, – урупму ётейим?

Бир кючлю жел урдурайым, суйсенг а, мен бурнумдан,
Терк окъуна буз болурла от таула кьар бурдумдан.

– Эй, Гемудам, биз экибиз бир кюч бузмаз нёгербиз,
Сен сау болсанг, от тауладан биз, айхайда, ётербиз!

Биз экибиз бу дуньяда айырылмаз антлыбыз,
Хар заманда сен да, мен да бирге болуп – атлыбыз.

Теринг кибик, – дейди Шауай, – мен кьатарма юсюнге,
Учуп ётсек сие эдим, базаса да кесинге.

От тауланы боран жели олсагьат буз этгенди,
Сора тулпар, толкьун кибик, алгьа кючлю тепгенди.

Кьарашауай тулпар атын суйгенича сынагьанд,
Артха кьайтып, Гемуданы терлегенин сылагьанд.

Андан сора Аликланы эллерине киреди,
Ол кёп кьалып, сау Эл анга кьайгьы эте кёреди.

Нартла бары кьууандыла Шауайны кьайтханына,
Сейир эте, тынгылалла батырны айтханына.

Кьарт атасы Дебет анда алгьыш этгенд жашына:
– Кьайгьы, палах келмез ючюн нарт халкьымы башына,

Жортуулгьа энди жыйын башчы болуп чыгьа тур,
Нарт элlege сауут бургьан душманланы жыгьа тур!

ГЕМУДАГЪА МАХТАУ ЖЫР

Мор Гемуда нарт Шауайны, дейди, миннген атыды,
Туякьлары, жаякьлары темирден да кьатыды.

Балыкь кёзле кибик алай жылтырауукь – кёзлери,
Заманында эс тапдыргьан, кёл этдирген – сёзлери.

Суу тутмайды аны тюгю, кьаз, баппуш да кьанатлай,
Суу тюбюнде жюзеди ол, дейди, ыргьай чабакьлай.

Эки кьулакь артында уа эки сагьагьы да бар,
Чабакь кибик солуйду ол: тунчугьуп кьалмаз тулпар.

Кири элге мешхут болуп, сийдиги кёпюр элтед,
Чаришледе издорагьа¹ тауушдан женгил жетед.

---

¹ *Издора* – чариш жолну ахыр чеги, финиш.

Алан тюзно кырдыкларын кюсеп, ары кетеди,
Отлай-отлай, аулакъланы тулпар жалан этеди.

Эки бурун тешигинден эки тылпыу урады,
Бири жайны, бири кышны келтиргенлей турады.

Ёшюн уруп, ол жыргъанды ауузланы, тарланы,
Бурун жели эритгенди чыранланы, къарланы.

Садакъ ётмей, кылыч кесмей, алапатды ол тулпар,
Тауну уруп чачар кибик мардасыз кючю да бар.

Минги тауда Саулукъ суудан ичип къаныучуду ол,
Чапса, къуйрукълу жулдуз болуп къалыучуду ол.

Минги таугъа, жаны болуп, бек алгъа да ол чыкъды,
Къазман тауну башында да турч туягъы от чакъды.

Сюйсе, Нартда тулпарланы айырмасы болады,
Узакъ жолда, чаришледе алчылыкъны алады.

Сюйсе уа, ол болуп къалад къотур маштакъ сыфатлы,
Нарт Шауай да, анга ушаш, – хузум кийинген атлы.

Айланады Шауай, сары жамчысын да кийгенлей,
Гемудасы акъсай-акъсай, къулакъларын ийгенлей.

Басмагъа
ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин
хазырлагъанды.

А.С. Пушкин

АЛТЫН ХОРАЗНЫ ЖОМАГЪЫ

А. С. Пушкинни жомагъына кёре жазылгъан пьеса

ОЮННГА КЪАТЫШХАНЛА:

Хапарчы.

Патчах.

Патчахны эки жашы.

Аскер башчы.

Билгич.

Шамахан бийче.

Къарауашла.

Аскерчиле.

Барчы-келчиле.

Хапарчы

Кёп минг жыл мындан алда,
Жомакъдача къыралда,
Жокъ эди андан палах,
Айтхылыкъ Дадон патчах
Зауукълу жашай эди,
Къой этлей ашай эди.
Къоншуда къыралларын,
Тюп эте къыралгъанын,
Къартлыкъгъа уа жолугъа,
Муратлайды солургъа.
Хар къоншу мынга – аман,
Табылса шо бир амал,
Келтире эди заран.
Солургъа къайда заман!

Патчах (*къырал оноучулары,
жашларын да чакъырып*)

Мен андан жыйдым сизни:
Сакълайыкъ жерибизни,
Чапмайды жауунг ойнап,
Кёрейик бирге ойлап.
Къол аязча кёрюне,
Не келеди кёлюнге,
Айтчы, балам, окъуулум,
Барындан да огъурлум?!

Тамата жашы

Чекледен аскер кетсин,
Жумушун мында этсин.
Жер-жерден кьонакь чакьыр,
Табылыр бизде чагьыр.
Олтуруп, ашай-иче,
Ётсюнле кюндюз-кече.
Жау бизни алай кёрсе,
Экинчи чапмаз, ёлсе.
Кьабакьны келип ачса,
Бир кьара, кьалай кьачса.

Патчах *(масхара эте)*

Ай да, балам, ай да, сакь,
Кьоркьууну кьуудунг узакь!
Сагьышынг, ангын да – кьош,
Кьалгьаны – бары да бош.

Аскер башчы *(ачьулана)*

Жаула сора келсинле,
Шахаргьа да кирсинле,
Кьабагьын да керсинле,
Сауланы да жойсунла,
Кьаланы да ойсунла!..

Ауазла

– Аллах, сен сакьла бизни!
– Патчаны, жерибизни!
– Нек этебиз сора той?
Сен бизни кьоркьутма, кьой!

Патчах

Кьыралгьа болурбуз сакь,
Кертини ызын тутсакь.

Аскер башчы

Кьалагьа жауну ийсенг,
Беदिшге кьалырса сен!

Патчах

Сен а, жашым, эм гитчем,
Не айтаса, эм гиртчим?

Гитче жашы

Турмайыкъ да къалтырай,
Сермешден алгъа бир ай
Барайыкъ алларына,
Бояйыкъ къанларына.
Хорлайыкъ да къайтайыкъ,
Сора не да айтайыкъ.

Патчах (*ыразы болуп*)

Ай да, балам, ай да, баш,
Акъылгъаса къарындаш!
Сен айтханча тюз болур,
Биз этген мурат толур.

Аскер башчы

Бу неге ушайды, айт?
Тобагъа мычымай къайт!

Патчах

Энди сен да бир тюнгюл!

Аскер башчы

Душманынг антлы туююл:
Ким айтыр чабарыгъын,
Урушха уа барлыгъын?!

Патчах (*ачыулана*)

Сакъалы – эки къарыш,
Кёзлери – эки къаргъыш.
Нелени жаншайды бу,
Тыйыгъыз ауузун, табу!

Ауазла

Сандырайды телиле,
Бош турабыз териле!

Патчах

Къатылды ачыума.

Ауазла

– Жауунгу ачырына
Бу туююлдю ыразы.
– Аладан кьалсын азы,
Туююгюз, сатхычды ол!
– Бермегиз арталда жол!
(Тюедиле.)

Патчах

Малтатмазча душманнга,
Бир амал керек манга.

Ауазла

– Аллай бар эди кьуртха,
Къайгыны да кьурутхан,
Хар неге билгенди жол,
Жарсыугъа, ёлгенди ол.
– Алайдан бир жюз атлам
Таш салады бир адам.

Патчах

Таш угъай, агъач салсын,
Къаугъаны бизден алсын.
Этерикме не десе,
Баш иерме, тилесе.

*Алайлай, узун сакъаллы бир кьартчыкъ
шыбыртсыз чыгъып къалады.*

Билгич

Бол эсен, сыйлы патчах,
Энди кёрме бир палах!
Шагъыреем атанга,
Тюбемезсе хатама.
Къайгынгы этерча аз,
Келтирдим алтын хораз.
Къалангда кьондур чюйге –
Къалауур болур юйге.
Жашаса кьоншунг мамыр,
Ол да тынч турур, сабыр.
Душманынг келсе, жауунг,
Не тукъум да къажауунг,
Бурулур ары таба,

Бир сейир къарыу таба,
Тепдире къала ташны,
Сагъайтыр къартны-жашны.
Ма алай жумуш этер,
Жау чыкъса, былай да дер:
«Кукарекуку, жукъла,
Къайгъы этме бир жукъгъа!»

Патчах *(ыразы болуп, къулуна айланып)*

Такъ къала чюкюйюне,
Жарашырча юйюне!
(Сора билгичге бурулуп.)
Аз, сенича, кертиле,
Не суйсенг, аны тиле!
Жанымы да къыялмам,
Сен эсенг да, къыямам.

Билгич

Тюз да патчах айтханлай
Болуучуду, хау, алай,
Келишим чархны бурлукъ –
Жазылып къалгъан буйрукъ.

Патчах

Зат да къошма, айтма жукъ,
Энди биз татлы жууукъ.
Сёз бердим эсе санга,
Ол буйрукъча сен сана!

*Узунсакъал къартчыкъ,
тюз да келгенича, думп болады.*

Хапарчы

Къаланы чюйкесинден
Чекге сакъды кесинден.

Хораз

Кукарекуку, жукъла,
Къайгъы этме бир жукъгъа!

Хапарчы

Жау аякъ басса бери,
Шошаяды дебери,

Ма, алай тынчлыкъ келди,
Мамырлыкъ чегин керди...
Бир бѐлек озду заман,
Не да тап, иги, тамам.

Хораз

Кукарекуку, жукъла,
Къайгыы этме бир жукъгъа!

*Аскер башчы, къуугъун болуп, къалкъып
тургъан патчахха киреди.*

Аскер башчы

Патчах, жаным, терк уян,
Чачылады къуш уянг,
Хайда, жатма, тур ёрге!

Патчах

Не болгъанды?! Ёт тѐрге!

Аскер башчы

Хоразынгды тын бузгъан,
Чыгъышха атады жан!

Патчах

Хар жашха бирер жоргъа!
Терк атлатыгъыз жолгъа!

Хапарчы

Аскерле къуралдыла,
Аш да, суу да алдыла.
Тамата жашы – алда,
Кетдиле ма бу халда...

Патчах

Не душман да хорлансын,
Алтынымса, хоразым!
Кѐгюмю къайгыы жапса,
Билдирirse, жау чапса...

Ауазла

– Бир къоркъуу а барды.
– Нек?

– Бир тюрлюдю бу жүрек.
– Тынчайгъанчады къала,
Тепмейди хораз, къара!
– Душманла уа тынмазла,
Аскерле да тыймазла.

Иги кесек заман озады.

Хораз

Кукарекуку, жукъла,
Къайгъы этме бир жукъгъа!

Хапарчы

Патчахны басады тер,
Терк жыйды жангы аскер.
Бар, деди, гитче жашха,
Ашырады батышха...
Къаллай бир озду заман?
Жокъ хапар ахшы-аман,
Жашладан, аскерледен
Не тургъан жерлеринден...

Патчах *(тёшегинде кериле)*

Не душман да хорлансын,
Алтынымса, хоразым!..
Къайгъыла басханлыкъгъа,
Боюнумдан асханлыкъгъа,
Уянырма тюшлеге,
Къарайым да тюшюме.
Бир ариу тюш, аламат.

Къарауаш

Эсингдемиди, бир айт!

Патчах

Бусагъат, эсгерейим...

Къарауаш

Дум-къара эшмелери...

Патчах

Сора къап-къара къашла.

Къарауаш

Къангада татлы ашла.

Патчах

Къуу тѣшек жасалгъанлай,
Сюйдюмлю ышаргъанлай,
Жай мѣлекча, ариуум.
Жашлыкъдача – къарыуум...

Къарауаш

Тюшонгю бѣлгенме, кеч!
Къошупсун анга эгеч...
(Патчах къалкъыйды.)

Хораз

Кукарекуку, жукъла,
Къайгъы этме бир жукъгъа!

Ауазла

– Иш осалды, къан-къыран!
– Келинге къалыр къырал!
– Къойчу, тийме, жукъласын!
– Не жауу да сукълансын!
– Патчахны уятчы, бар!

Аскер башчы, чапханлай, патчахха келеди.

Аскер башчы

Тур-турдан келсе хапар,
Жукъудан хайыр къалмаз,
Таянып, ишинг бармаз.

Патчах

Биягъы, къалай, къайда?
(Хоразгъа къозуй, къагъа!)
Нек тынч турмайды къаргъа?!

Аскер башчы

Патчах, хайда, терк уян,
Чачылады къуш уянг!..

Патчах.

Къартладан аскер къура,
Ким барлыкъды, биз тура!..

Патчахха уруш кереклерин келтиредиле.

Патчах

Къалкъаным, сауут-сабам!
Жокъду аллай бир заман.
Энди биз да барайыкъ,
Жашлагъа да къарайыкъ...
Къылычны да бер былай!
Не ауурдула была!

(Атланыргъа хазыр болады.)

Энди, хайда, атлагъа,
Ышанама къартлагъа!

(Хоразгъа ачыулана.)

Хоразны уа бек терен
Букъдурурем бу жерден.

Аскер башчы

Энди къойча тынчды ол.

Патчах

От тюссе да, быллай бол!

Къарауаш

Кесинги аяп жюрю,
Болма къушча дёрденли!
Кетмесин сенде нюрюнг!

Ауазла

– Атланды патчахыбыз...
– Олду, жанча, ахыбыз!..

Хапарчы

Жашлагъа къайгъы эте,
Къартланы къыстау элте,
Хайда, бар кече да, кюн,
Жокъ, эсленмейди тютюн,
Не къабыр, не бир оба.
Жыгъылгъан кеси къоба,
Кёпмю-азмы бардыла –
Аскерле арыдыла.
Сагъышлыды къарт патчах:
Жашлагъа уа бир палах
Болмаса уа не хата,
Деп ойлайды деу ата.
Жетдиле таугъа дери.
Жокъ хапар андан бери...

*Патчах жашларыны, аскерчилерини да
ёлюклерин кёреді.*

Патчах

Ма, бушуу десенг, бушуу!
О мени эки кышум!
О, сизден эсе алгъа
Салынсам эди салгъа!

Аскерчиле

– Келигиз, Дадон ючюн,
Ояйыкъ жауну кючюн!
– Тап да бир алгъа жауну,
Сен эштирсе оу-шауну...

Алайлай бир кыарелди чыгъады.

Кыарелди

– Кимди бу сабыр келген?
– Жашла, хайдагъыз бирден!..
– Бир тохта, ашыкъмай, сакъ.
Топ атарменг алгъаракъ?!
– Тюздю, кетигиз артха,
Кыабындырыгъыз отха.
– Кенг туюлмюдю ара?
– От алдынгмы? Тюз мара!

*Ол кыарелди патчахны чатырына
кирип келеди.*

Патчах

Эм ариу кыыз, бол эсен!
Кимсе, айт, кыайданса сен?
Бош кыоркыаса сен бизден,
Жокъ хата бирибизден.

Бийче

Тут эзде кюндюз-кече:
Менме Шамахан бийче.
Жеринги да алайым,
Патчахлай да кыалайым
Деп барама журтунга.

Патчах

Сёз да жокъду жутунга,
Бу жорну бизге биче,
Ойнаргъа суйген бийче!

Бийче

Бу чагъырды, ал да тарт.
Татыулуду, алапат!

Патчах

Сен алгъа кесинг уртла,
Сора биз – къартла-къуртла...

Бийче

От къуйгъан суннган эсенг,
Кёрмейсе мени эсен...

Патчах *(аскер башчыгъа бурулуп)*

Нек тураса, къарт къутукъ,
Бар ары, къатхан къурукъ!
Сезмейсе къамагъанын,
Сёзюме къарагъанын.
Эрледен экеулени
Болмаучуду келинни.

*Аскер башчы чатырдан
чыгъып кетеди.*

Бийче

Аппа, кёп жол къыдырдынг,
Аз солурменг, арыдынг...

Патчах

Къарт туююлме не гуппур...

Бийче

Тау этегинде дуппур...
(Кюледу.)

Айт, ариумамы, субай?

Патчах

Сен субайса, мен а – бай.

Бийче

Баш кетдими төгерек?
(Ариулугъун, субайлыгъын черте.)

Патчах

Бауурум ауруйду бек...

Бийче

Жырлаучуменг суйгенде,
Хур кызыны кюсегенде?

Патчах

Ма, былаймы?
(Жырлайды.)
«Сау ёмюр сени сюерме,
Жан десенг, отда кюерме».

Бийче (кеси кесине, патчах эшитирча)

Энтта бир кёлюн алсам,
Тепсерикди, къадалсам.

Патчах

«Унутуп ийсе эсим,
Эсгертirse сен кесинг...»
Тепсеген а эталмам.

Бийче

Сора биргенге къалмам.

Патчах

Ол къалай болсун алай?
Къашларынг – жангы айлай,
Билмесем да мен тепсей,
Сейирсинме, жер тепсе...
(Бар кючюн салып тепсейди.)
Аярыкъса, ариуум,
Къалмагъанды къарыуум!
Жашауум – саугъа санга,
Эм къаршынгча да сана,
Къыралым да, нем да – сен,
Этерикме, не десенг!

Бийче

Не этербиз биз анда?

Патчах

Аш ашарбыз тапчанда,
Жомакъгъа да тынгылай,
Бир бирни да ангылай...
Бой саламыса манга?

Бийче

Хау!

Патчах *(аскерине айланып)*

Сыйыныгъыз заманнга,
Тартыгъыз орайданы,
Хорладыкъ орманланы.
Келинни да элтейик,
Къор да, той да этейик...

Хапарчы

Жаш келин алып къартха,
Атланды аскер артха.
Къайгъыла чачылдыла,
Муратла ачылдыла...

*Тюз къалагъа киргенлей,
биягъы билгич патчахны
алпындан чыгъады.*

Патчах

Билгич, кюн ахшы болсун,
Сен этген умут толсун!
Жаратдым турушунгу,
Энди айт жумушунгу.

Билгич

Баш иеме атынга,
Кертичисе антынга.
Эсингдемиди сёзюнг,
Бир жукъну къыймаз кёзюнг
Дегенинг мындан алда,
Саугъамы да алгъанда?

Бер манга келинчикни,
Ол санга келликчикни.

Патчах

Жин заран жетген болур,
Ол тилек хазна толур.
Хоразны алгъанымлай,
Хау, бергенем сёз, алай
Барды хар нени чеги,
Ат тиле, ахча – иги.

Билгич

Ат, ахча менде да бар,
Сау адам аны табар.
Шамахан бийчени бер,
Алайсыз ажал тюбер...

Патчах

Сора, энди тынгыла:
Башлагъанса жангыла,
Жокъ сенича малкёзге
Не саугъам, башха ёзгем.
Кет ары, кзуру мындан,
Кёзюмю туурасындан!

Билгич

Бу неге ушайды, айт?

Патчах

Не затла даулайды къарт?
(Аскер башчыгъа бурула.)
Этчи ал этегин арт!..

Ауазла

- Шамахан кызы уа жокъ!
- Бир кългъан ызы да жокъ!
- Къарт Дадон да ауушду.
- Ичерин да тауусду.

Хапарчы

Кимди тюз, къайсыды терс?
Ойлагъаннга – ол да дерс...

ДОДУЛАНЫ Аскер кёчюргенди.

Светлана ВЬЮГИНА

«ЫРГЪАЙ!.. ЫРГЪАЙ!...»

Ким айтханды, дельфин ыргъайгъа ушамайды деп? Бек ушайдыла! Мен аны жайда аммам бла тенгизге келгенимде ангылагъанма.

Къышда мен кѣп ауругъанма, докторла уа, анама бла атама тенгизге элтсегиз, иги боллукъду деген эдиле.

– Билемисиз, – дегенди доктор, – тенгизде макъа хырау ёсген сагъатда, тѣгерекде гюлле, кюн болса, ауруу селейген этеди. Вирус бу тазалыкъны кѣтюралмайды.

Кертиси бла да, жѣтелим кетгенди. Ауругъа ким сюерикди тенгиз чайкъалгъан, чыпчыкъкѣз чакъгъан сагъатда?!

Биз амма бла суу жагъада, гитче юйчюкде тура эдик. Эрттен сайын тенгиз жагъада айланыучубуз. Амманы атам бла анам алышыргъа керек эдиле. Аланы да ишден бошладыла.

Юзмез тенгиз жагъала Анапаны къатындадыла; суу – жылы, сабийлеге жарарча, – деп айта эди амма чолпу бла атама бла анама.

– Тенгиз гитчеди! – деп къууанады ыннам.

Бир къолунда – китап, экинчисинде – чолпу.

Мен уллу тенгизге барыргъа сюе эдим, теренликге жюзерге биринчи классда юйреннген эдим, бусагъатда уа экинчиге ётгенме!

– Анначыкъ, атанг-ананг бла жюзерсе тереннге, – дей эди амма. Ала бла жюзерге санга базынырчады...

...Кѣп айланганма сууда, алай теренлиги жокъ эди алыкъа. Арыдан-ары бара, артха къарай, аммагъа къол булгъай барама. Ызы бла ыннам, башындагъын да тешип, аны ёрге кѣтюрюп, къол булгъай, бир зат айтып къычырады. Жаланда «Аня, Аня!» дегенин эшите эдим. Башха сѣзлерин жел алып кете эди. Мен да, бѣркюмю тешип, къолуму ёрге созуп, ыннам жарсымазча булгъайма. Андан

сора бир кесек жюземе. Аягым бла жерге жетгениме къарай турама. Тенгиз терен туююл эди. Сора адамла жагдадан кьоллары бла булгъап нек кычыра эдиле манга? Бир сёзлерин да ангылаялмай эдим. Тёгерегимде жюзгенле нек эсе да ашыгышлы суу жагъагъа жан атадыла. Мен да ызларындан чабама. Ыннам а кьолунда да китабы бла мени аллыма чабып келеди. Бизни кьоншубуз Зоя, жаным бла озуп бара, кычырды: «Аня!... Бол терк!... Ыргъайла!»

Олсагъат кёрдюм ыргъайны.

Мен тенгиз боюнуна чабаргъа кюрешеме, алай суу чырмагъан эте эди, ыргъай а төгерегимде жюзеди. Уллу тишлени, хыйлачы кёзлени, узун боз санны кёреме.

Къачып бара, былай кычыра эдим:

– Ыргъай! Ыргъай!

Ыргъай кетмейди къатымдан, аркъамдан тюртюп башлагъанды. Артха бурулуп, жияй: «Не сюесе менден?» – деп кычырама.

Ыргъайны кюлюмсюрегенин кёреме. Манга чабар къайгысы жокъду. Мен кьолуму аны аркъасына салама. Аркъасы уа – бир жылы. Ол манга сабырлыкъ береди. Кёреме, ыргъай алай уллу туююлду, кеси да – бир халал.

Мен энтта аркъасына тиеме, ол а, тишли ауузун ачып, бир зат кычырады. Ызы бла бир кесек жюзюп төгерегимден, суугъа айланган жанына тюртеди мени.

Тенгиз боюнунда ыннамы бла мени төгерегибизге кьоркъуп тургъан адамла жыйыладыла. Амма суу болгъан китапны жаулукъгъа чулгъайды. Кёрюнюп тура эди кьоркъгъаны. Битеу алайда солугъанла ыргъай чапхан сунгандыла. Артта кимни эсе да эсине келгенди дельфин ойнагъанын.

– Дельфинми тюрте эди сени суу жагъагъа? – деп, тынчайып, ышарады амма. – Бусагъатда уллу жел болукъду деп билдиргендиле.

– Дельфин бла жюзмегенинг аман болду, – деп ахтынады Зоя.

– Жарсыугъа... – дейме мен да.

Атам тенгизге келгенде, бир къауум кере дельфинни кёрген жериме элтеме.

Алай дельфин келмей эди алайгъа.

Бир бек сюе эдим сау бол деп айтыргъа.

БЕБЕКА БЛА МЕМЕКА

Бир ариу кюн жашил жолчукъ бла Бебека бла Мемека бара болгъандыла. Къозучукъ бла токълчукъ, бир кюн туугъанлары ючюн, гитчеликден бери шуёхлукъ жюрюте эдиле.

Ашыкъмай акъыртын, уллу да селешмей барадыла шуёхла.

– Бе-е! – дегенди, нёгерине къарап, Бебека.

– Ме-е! – деп жууаплайды Мемека.

– Бе-бе-бе! – деп, акъылындагъын тегеди къозучукъ.

– Ме-ме-ме! – кёл кенгдиреди токълчукъ.

– Бе... Бе-бе-бе-бе! – деп, хапар айтады къозучукъ тюнене кёрген акъ булутну юсюнден.

– Ме-ме-ме-ме! Ме... – деп, сокъур чибинни хапарын айтады токълу. Чибин кёз аллындан кетмей, учуп тургъанды. Мынга ханс ашаргъа къоймай.

– Бе? – деп сорду Къозу, сора тохтап къалды.

– Ме? – деп сейирсинди токълу. Бу да, тохташып, кёзюне къарады.

– Бе...Бе... – деп, ачыуланып, кёзюн айырмайды Къозучукъ.

– Ме-ме-ме-ме-ме! – деп, токълчукъ аякъчыгъы бла жерни тюеди, терк атлап, бир жанына секирди.

– Бе! Бе! – деп къычырды къозучукъ. Ызындан чапды.

Энтта бир бири къатларындадыла. Биягъы акъырын ушакъ бардырадыла.

– Бе-бе-бе... – дейди Бебека.

– Ме-ме-ме... – дейди Мемека.

Эрттенлик – бир чууакъ, кюнлю. Тала уа – жашил, ариу. Жашагъан а къалай игиди!

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил

кёчюргенди.

ЭМИРАТЛАДА КИТАП КЁРМЮЧ

Ноябрь айны ючюсюнден ончюсюне дери, бирси жылладача, Арап Эмиратлада Шарджада Халкзла аралы китап кёрмюч бардырылгзанды. Ары быйыл биринчи кере бизни кзырал да кзошулгзанды. Россей Федерациядан баргзан делегацияны кзурамында «Россейни» радиосуну кзарачай редакциясыны баш редактору Кзоркзмазланы Салима да болгзанды.

Китап жармалыкзны юсюнден аны бла ушакз бардыргзанбыз.

– Салима, кзалай кзошулдунг китап байрамгза?

Тюз айтаса, керти да байрам дерчады. Китапланы бек уллу кёрмючю болады Шарджада, Эмиратлада. Эсимде да жокз эди, бириккен гуманитар китап басмадан билдирген эдиле. Мени антологияда басмаланган чыгзармаларым арап тилге кечюрюлгендиле, аны юсю бла Россейни делегациясына кзошулгзанса деп. Кертисин айтханда, саггыш этерге заман да бермеген эдиле. Терк окзуна программасы бла шаггырей болама, ыразылыгымы билдиреме.

– Сенден сора Кзарачай-Черкесден адам баргзанмы эди?

– Угзай, кесим баргзанма. Кзуру кесим болмай, республикабыздан адам болурму деп излеген эдим, алай табалмадым. Россей Федерациядан эки делегация бар эди: орус эм миллет тилледе жазгзанла. Битеу бир жыйырма адам болур эдик. Миллет тилледе жазгзанла Татарстандан, Чеченден, Даггыстандан бар эдиле.

– Салима, кёрмюч уллу болур эди. Башха кзыралладан адамла кёпмю эдиле?

– Бу китап байрам Эмиратлада 1982 жылдан бери бардырылады. Бу жол 80-ден артыкз кзырал кзошулгзан эди. Эки мингден аслам китап бар эди. Келип кзарап кетгенлени саны эки миллионнга жууукз болгзанды. Эмиратланы шейхи да келип, алгышлап кетген эди. Ол кеси жазычуду, алимди. Назмула, пьесала да жазады. Эмирге драматургиядан антологияны саугза этген эдик.

– Сиз не иш бардырдыггыз анда?

– Програмагза кёре, хар бирибизге да нени юсюнден айтырыгыбызны билдирген эдиле да, мен миллет тилледе жазыуну кзаллай жарсыулары болгзанын айтхан эдим. Андан сора миллет тилледе жазгзанланы башха тиллеге кечюрюу кзаллай болумда болгзанын айтханма. Кзуру хапар айтхан бла кзалмай, республикабызны юсюнден да хапар айтханма, аriu презентация

Къоркъмазланы Салима французлу профессор Нора Букс бла

цияла да кёргюзтген эдим. Миллет тиллени жарсыуун айтхан сагъатда, къуру къарачай-малкъар тил болуп къалмай, башха тилле да унутулуп баргъанлары, миллет тилледе жазгъанла, окъугъанла да аз болгъанлары къайсы бирибизни да жарсытады. Анга энчи эс бёлюрге кереклисин айтдым. Жыйылгъанла бары да ыразы болдула алайны белгилегениме. Алгъын кёчюрме иш бла кюрешгенлени юйретген эте эдиле, жарсыугъа, ол иш бюгюнлюкде бардырылмайды. Жангыртыргъа керекди. Кёп закий жазыучуларыбызны чыгъармалары белгили болмай къалгъанды. Аланы адам кёчюрмесе, алайлай къалып къалынады. Байрамукъланы Халиматны, Къулийланы Къайсынны чыгъармалары эллиден артыкъ тилге кёчюрюлгенлерин чертдим, аны хайырындан кёп жерге белгили болгъанларын да айтдым. Семенланы Исмайылны талай назмусун окъудум. Аланы Лайпанланы Нюр-Магомет бла Ёзденланы Ирина кёчюрген эдиле. Бек жаратдыла. Айтханымча, Исмайылны чыгъармалары башха тиллеге кёчюрюлюрге кереклисин айтдым, аны «Минги тау» жырын эшитдирдим.

Къарачай атланы Минги таугъа чыкъгъанларыны юсюнден Ёзденланы Шарафуддин бла Айдаболланы Борис жазгъан китапны орусча да, инглизча да жазылгъаны себепли, алай-

да ишлеген тилманчха бизни айтханыбызны арап тилге, арап журналистлени сорууларын да бизни тилге кёчюрюп тургъан адамгъа саугъа этдим. «Муну арап тилге кёчюрюрге керексиз, сизни миллет атланы бек сюеди, къарачай атланы Минги тауну башына миннгенлерини юсюнден жазмай амалыгъыз жокъ-ду», – деп айтдым. Ол да къууанып алды китапны.

– **Салима, къайсы чыгъармаларынгы кёчюргендиле арап тилге?**

– Россейни бюгюнню жазыгучуларыны антологиясына кирген хапарымы кёчюрген эдиле. Арап тилде да антология жарашдыргъандыла. Бир нёгерими юсюнден жазгъан эдим.

– **Эмиратлада эм бек сейирсиндирген не зат болду?**

– Бу китап кёрмючню айтмай, жашау жорукъларын айтсам окъуна сейирди. Мындан учуп баргъан сагъатда, Иранны, Иракны юсю бла кёрюнюп турады ол къум таула, мор таула. «Была къаллай къыйын жерде жашайдыла», – деп, кеси кесибизге сукъланып бардым. Сора, ары тюшгенибизде, ол ариу-лукъну, байлыкъны, айбатлыкъны кёргенимде: «Бу адамла бизни журтлада жашасала, алайны жарашдырыргъа керек болса, къалай этерик болур эдиле бу къум тюзлени былай этип тургъан?» – деп сордум кесиме.

– **Бу жайылгъан ауруу чырмадымы? Эмиратлада болум къалай эди?**

– Шарджаны эмири Эмиратлада ауруу бошалгъаныны юсюнден билдириу этгенин айтхан эдиле. Учар кюнню аллында, тест берген эдик. Дубайны аэропортунда да бир тест алдыла кеслери. Кёп адамла жыйылгъан жерде маскала кие эдик. Болсада адабиятны кючю уллуду, байрамгъа тыйгъыч болмады.

Аллаху-Таала тюрлю-тюрлю миллетле деп аны ючюн жаратханды, бир бирибизни таный барырча. Аны юсюнден Къууранны онючюнчю аятында жазылады. Алай эсе, Аллах берген тилибизни сакъларгъа борчлубуз. Адабият тил а миллетни артыкда бирикдиреди. Аллах бла сакълансын миллетибиз, тилибиз, динибиз да!

Биз да, «Минги-Тау» журналны редакциясы: «Амин!» – дейбиз. Быллай жумушла бла чыкъгъандан уллу къыйын сынамасын бизни фахмулу эгечибиз Къоркъмазланы Салима...

БАШЛАРЫ

ПРОЗА

ШАУАЛАНЫ Хасан. Ачыу ачытхан жолоучу. *Повесть* 2

ЮБИЛЕЙ

ЁЗДЕНЛАНЫ Фатима. Назмусундан жылыу ургъан. *Статья* 39

Сакинатны юсюнден айтылгъан сёзледен 46

МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Назмула 50

Ийман бла тилек жашагъан жерде. *Хапар* 62

ПРОЗА

АКЪАЙЛАНЫ Тахир. «Жарыкъ толкъун» романдан 66

ПОЭЗИЯ

КУРДАНЛАНЫ Магомет. Назмула 93

СЫЛПАГЪАРЛАНЫ Мусса. Назмула 100

ГЕККИЛАНЫ Магомет. Назмула 111

КЕСАМАТ СЁЗ

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил. Бийик поэзия. *Статья* 126

ТЮРК ДУНИЯСЫ

Кадрия. *Статья* 131

Кадрия ТЕМИРБУЛАТОВА. Назмула 133

ДОДУЛАНЫ Жамиля. «Казан утлары» журналгъа – 100 жыл. *Статья* . . 140

Назмула 142

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

БИЧИЛАНЫ Хусей. Хапарла 153

ДОДУЛАНЫ Аскер. «Хасаука». *Статья* 177

АЛАН МИФЛЕ

НАРТИА 184

БИЛЛЯЧА

А. С. ПУШКИН. Алтын хоразны жомагъы. *Пьеса* 202

Светлана ВЬЮГИНА. Жомакыла 217

КИТАПЛА ДУНИЯСЫНДА

Эмиратлада китап кёрмюч. *Ушакъ* 220

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 1 (221)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Корректор *Т. С. Гелястанова*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 09.01. 2022.
Выход в свет 28.02. 2022. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 546 экз. Заказ №290.
Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 34,73 руб., за 6 мес. – 104,19 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплыды.
Тел.: (88662) 42-11-75

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

УЛЛУБАШЛАНЫ ИСМАЙЫЛНЫ ЖАШЫ МУТАЙ

«Сахнаны патчахы» деп Мутайны юсюнден алай айта эдиле.

Сабий заманында ол Рахайланы Окъупну – жыр эм тепсеу ансамблени («Кабардинка») къурагъан фахмалу адамны – къолуна тюшеди. Кёчгюнчюлюкге дери аны солисти болуп турады, андан къайтхандан сора, Уллубаш улуну коллективге таматалыкъ этерге чакъырадыла.

Мутайны башчылыгъы бла ансамбль бийик даражагъа жетишеди. Аны тепсеулерини оюулары Шимал Кавказны балет-мейстерлерине бюгюн да юлгю, дерс болгъанлай турадыла. Мутай «Балкария» фольклор-этнография къырал тепсеу ансамблени къуаргъа да уллу кыйын салгъанды.

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 «Минги-Тау»,
www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

УЛУБАШЛАНЫ МУТАЙ
*КъМАССР-ни сыйлы артисти,
РСФСР-ни эм ЧИАССР-ни халкъ артисти*